

26674

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MÜTEŞEBBİS KAVRAMI VE TANZİMAT'TAN 1932'YE TÜRKİYE'DE
MÜTEŞEBBİS SINIFININ GELİŞİMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN: AYTEKİN ALTIPARMAK
TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. MUSTAFA SAATÇI

KAYSERİ- 1993

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM: MÜTEŞEBBİS KAVRAMI VE MÜTEŞEBBİSİN İKTİSADİ AÇIDAN ÖNEMİ.....	3
BİRİNCİ KESİM: MÜTEŞEBBİS KAVRAMI VE UNSURLARI.....	3
I. Genel Olarak Müteşebbis Kavramı ve Fonksiyonları.....	4
A. Genel Olarak Müteşebbis Kavramı.....	4
B. İktisatçılara Göre Müteşebbis.....	8
C. Müteşebbisin Fonksiyonları.....	14
II. Müteşebbis Kavramının Unsurları.....	17
A. Teşebbüs Fikrini Oluşturmak.....	17
1. Sosyal Fayda.....	18
2. Başarı Arzusu.....	19
3. Ferdiyet Gücü.....	19
4. Fert ve Toplum Dengesi.....	19
B. Sermayeyi Kullanabilme Unsuru.....	20
C. Kâr Amacı.....	21
D. Risk Unsuru.....	21
III. Müteşebbisin Yapısı (Mizacı).....	22
IV. Müteşebbisin Nitelikleri.....	25
A. Uzun Dönemli Bekleyişlerde Bulunmak, Belli Bir Belirsizliği Göze Almak.....	26
B. Yeni Teknikleri Uygulamak.....	26
C. Yeni Bir Mal Üretmek.....	27
D. Yeni Pazarlar Bulmak.....	27
E. Yeni Hammadde Kaynakları Bulmak.....	27
F. Yeni Bir Organizasyon Gerçekleştirmek.....	28
V. Müteşebbisin Kararlarını Etkileyen Faktörler.....	29
A. Bireyin Psikolojisi.....	30

B. Ahlâk.....	30
C. Örf ve Adetler.....	30
D. Sosyal Felsefe ve Sosyal Düzen.....	31
1. Mülkiyet Rejimi.....	31
2. Teşebbüs Serbestisi.....	31
3. Tüketicilerin Tercih ve Karar Serbestisi.....	31
4. Müteşebbislerin Karar ve Tercihlerinin Yönlendirilmesi.....	32
5. Fiyat Mekanizması.....	32
E. Teşebbüsün Kârlılığı.....	32
F. Ekonomik Konjonktür.....	32
1. Gelişme Dönemlerinde.....	33
2. Durgunluk Dönemlerinde.....	33
3. Enflasyon Dönemlerinde.....	33
VI. Müteşebbis Çeşitleri.....	34
A. Faaliyetlerine Göre Müteşebbisler.....	35
1. Öncü Müteşebbisler.....	35
2. Taklitçi Müteşebbisler.....	36
B. Sermayeye Sahip Olup Olmamaları Bakımından Müteşebbisler.....	36
1. Sermayedar Müteşebbisler.....	36
2. Yönetici Müteşebbisler.....	37
C. Amaç Yönünden Müteşebbisler.....	37
1. Kâr Amacı Güden Müteşebbisler.....	37
2. Sosyal Fayda Amacı Güden Müteşebbisler.....	38
İKİNCİ KESİM: MÜTEŞEBBİSİN İKTİSADİ AÇIDAN ÖNEMİ, MOTİVASYONU VE MÜTEŞEBBİSİ YARATAN ORTAM.....	40
I. Müteşebbisin İktisadî Açidan Önemi.....	40
II. Müteşebbisin Motivasyonu.....	44
A. İnsanın İçinde Olan Güçler.....	45
1. Kişisel Güçler.....	45
2. İtici Güçler.....	48
B. İnsanın Dışında Olan Güçler.....	54
1. Daha İyi Bir Hayata Duyulan Özlem.....	54
2. Ortamın Ümitsizliği.....	54
III. Müteşebbis Yaratıcı Ortam.....	55

A. Aile Yapısı.....	55
1. Geniş Ailenin Etkisi.....	56
2. Çekirdek Ailenin Etkisi.....	58
B. Din Faktörü.....	60
1. Hıristiyanlığın Etkisi.....	63
2. İslâmiyetin Etkisi.....	67
C. Kültürel Faktörler.....	70
1. Kültürün İktisadî Faaliyetlere Etkisi	70
2. Geleneksel Toplum Kültürünün Teşebbüs Ruhuna Etkisi	73
D. Eğitim Faktörü.....	76
İKİNCİ BÖLÜM: TÜRKİYE'DE MÜTEŞEBBİS SINIFININ GELİŞİMİ.....	81
BİRİNCİ KESİM: TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E KADAR.....	81
I. Tanzimat'ı Hazırlayan Şartlar.....	82
II. Müteşebbis Sınıfın Gelişimini Etkileyen Faktörler.....	83
A. Kapitülasyonların ve Ticaret Antlaşmalarının Etkisi.....	84
B. Sanayi Devriminin Etkisi.....	89
C. Ticaret Yollarının Değişmesinin Etkisi.....	95
1. Coğrafi Keşifler Öncesi Ticaret ve Ticaret Yolları.....	95
2. Coğrafi Keşifler ve Türk Ekonomisine Etkileri.....	97
D. Loncaların Etkisi.....	102
1. Loncaların Kuralları.....	102
2. Loncaların Müteşebbis Sınıfa Etkileri.....	103
E. Müteşebbis Sınıf Yaratma Teşebbüsleri.....	108
1. Tanzimat - II. Meşrutiyet Döneminde Müteşebbis Sınıf Yaratma Girişimleri.....	108
2. II. Meşrutiyet Dönemi (1908 - 1918) nde Müteşebbis Sınıf Yaratma Girişimleri	112
F. Sermaye Birikiminin Etkisi.....	119
1. Sermaye Birikiminin Elde Ediliş Tarzının Etkisi.....	119
2. Sermayenin Kullanım Tarzının Etkisi.....	121
3. Sermaye Birikimini Engellenen Unsurlar.....	123
4. II. Meşrutiyet Döneminde Sermaye Birikimine Bakış.....	126

İKİNCİ KESİM: CUMHURİYET DÖNEMİ (1923 - 1932).....	132
I. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İktisadî Manzara.....	133
II. Birinci Türkiye İktisat Kongresi ve İktisadî Politikaya Etkisi.....	134
III. Özel Teşebbüs Yaratma Çabaları.....	136
A. Özel Teşebbüsü Geliştirmeye Yönelik Tedbirler.....	137
1. Müteşebbis Sınıfın Gelişimini Etkileyen Diğer Faktörler.....	140
B. Özel Teşebbüse Yönelik Tedbirlerin Sonuçları.....	141
SONUÇ.....	148
BİBLİYOGRAFYA.....	153

GİRİŞ

İnsanların mutluluğu isteklerinin gerçekleşmesine ve ihtiyaçlarının giderilmesine bağlıdır. İhtiyaçların giderilmesi için de kaynakların biraraya getirilip insanların hizmetine sunulması gerekir. İşte toplumlarda bu görevi üstlenenler müteşebbislerdir. Müteşebbislerin en belirgin özelliği ise üretim faktörlerini birleştirip üretimde bulunmak ve bu faaliyetle ilgili riskleri üstlenmektir. Müteşebbisler ayrıca, yenilikleri iktisadî hayata uygulamak, topluma yeni malları sunmak gibi önemli bazı fonksiyonlar da ifa etmektedir. Müteşebbisler tarafından ifa edilen bu fonksiyonların da toplum refahının artmasını sağlayan en önemli unsurlardan biri olduğu söylenebilir. Müteşebbisin kâr alanını genişletmek amacıyla üstlendiği fonksiyonlar yeniliklere, iktisadî etkinliğin artırılmasına yol açmakta ve iktisadî faaliyetlere dinamizm kazandırmaktadır.

Kapitalist ekonomilerin temel taşı " özel müteşebbislik " kurumudur. Diğer kurumlar bu temel üzerine inşa edilmektedir. Nitekim müteşebbis konusundaki çalışmaları ile tanınan J. A. Schumpeter, müteşebbisi yenilikçi insanlar olarak tanımlamakta ve onları ekonomik gelişmenin motoru olarak görmektedir. Schumpeter'e göre, ekonominin kapalı statik devreden kurtulup bir sıçrama ile üst düzeyde bir refahı gerçekleştirmesi ancak müteşebbisler sayesinde mümkün olacaktır. Bazı yazarlar gelişmişlik ve gelişmemişlik arasındaki farkı teşebbüs faktörüne bağlamaktadır. Jelonek " halkların fakirliği, zenginliği istihlal faktörlerinin birbirinden farklı tabii cihazlanması ile değil, mevcut vasitalardan nasıl ve ne şekilde faydalandığını araştırmakla aydınlatılabilir " diyerek müteşebbisin toplum kalkınmasındaki önemini vurgulamıştır.

Bu çalışmada müteşebbis kavramı, unsurları, iktisadî açıdan önemi, müteşebbisi yaratan ortam ve Türkiye'de müteşebbis sınıfın gelişimini etkileyen faktörler incelenmiştir. Müteşebbis kavramı ve Türkiye'de müteşebbis sınıfın gelişimi çok sınırlı olarak işlenmiştir. Bu alanlarda büyük bir boşluk olduğu söylenebilir.

Çalışmamızda müteşebbis kavramı, unsurları, fonksiyonları ortaya konulup; müteşebbisleri motive eden, kararlarını etkileyen ve müteşebbisliğe yönelten faktörlerle; toplumun sosyo-ekonomik yapısındaki unsurların müteşebbis sınıfı ne yönde etkilediği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışma neticesinde, müteşebbis konusunda derli toplu ve bir bütünlük arz eden bilgi sunulmuş olacağı ve bu konudaki boşluğun doldurulmasına katkıda bulunulacağı; müteşebbis sınıfı etkileyen faktörleri belirlemekle de bu yöndeki politikalara az da olsa bir ışık tutulabileceği sanılmaktadır.

Çalışmamızda tarım, ticaret ve sanayi ile uğraşan ve işveren konumunda olan herkes müteşebbis olarak kabul edilmiştir. Müteşebbislere ilişkin sayısal veriler olmadığından işletme sayısından hareket edilerek müteşebbis sınıfın gelişimi tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada sayısal verilere ve bunlara dayalı istatistikî analizlere tatmin edici ölçüde yer verilememiştir. Bunda konuyla ilgili sayısal verilerin olmamasının ya da tüm araştırmalara rağmen bulunamamasının çok önemli rolü olmuştur. Bu maddî kısıtlayıcılar sebebiyle ancak bulunabilen sayısal veriler nisbetinde değerlendirmeler yapılabilmıştır. Müteşebbisliğin sosyo-ekonomik bir olgu olması sebebiyle gelişimini etkileyen pek çok faktör vardır. Ancak tüm faktörlerin ortaya konulması böyle bir çalışmanın ötesinde ve bir ekip çalışması olması, tüm faktörlere ilişkin verilerin temininin güçlüğü gibi sebeplerden dolayı önemli varsaydığımız faktörler incelenmiştir. Çalışmamızda dönemlerin ayırımında, sözkonusu tarihlerin Türk tarihinde siyasi, sosyal ve iktisadi yönlerden bir dönüm noktası teşkil etmeleri önemli rol oynamıştır.

Çalışma iki bölümden meydana gelmiştir. Birinci bölümde müteşebbis kavramı ve unsurları; müteşebbisin iktisadi açıdan önemi, müteşebbisin motivasyonu ve müteşebbisi yaratan ortam incelenmiştir. İkinci bölümde ise Türkiye'de müteşebbis sınıfın gelişimi üzerinde durulmuştur. Bu bölüm, Tanzimat'tan 1932'ye kadarki dönemde müteşebbis sınıfın gelişimine etki eden faktörlere ve sonuçlarına tahsis edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜTEŞEBBİS KAVRAMI VE MÜTEŞEBBİSİN İKTİSADİ AÇIDAN ÖNEMİ

Müteşebbis diğer üretim faktörlerini biraraya getiren teşebbüs faktörünü sunan kişidir. Müteşebbisin önemi de esas olarak diğer üretim faktörlerini biraraya getirip onlara kıymet kazandırmasından ve toplumun istifadesine sunmasından ileri gelmektedir.

Teşebbüs faktörü, uzun süre iktisatçılar tarafından bir üretim faktörü olarak kabul edilmemiştir. Bilhassa klasik iktisatçılar, teşebbüs faktörünü sermaye faktörü ile birlikte düşünmüşler ve sermayedar ile müteşebbis arasında bir ayırım yapmamışlardır. Teşebbüs faktörünün dördüncü üretim faktörü olarak ele alınması ancak J. B. Say ile başlamıştır. Daha sonraki tarihlerde işletme hacimlerinin büyümesi ve anonim şirketlerin ortaya çıkması, müteşebbis ile sermayedarın aynı şey olmadığını, birbirinden farklı olduğunu gayet bariz olarak göstermiştir. Günümüzde tüm iktisatçılar, müteşebbisi dördüncü üretim faktörü olarak kabul etmişlerdir. İktisatçılar artık müteşebbisin fonksiyonlarını, kararlarını etkileyen faktörleri, onları teşvik eden ve köstekleyen unsurları tartışmaktadırlar.

Bu bölüm, iki kesimden oluşmaktadır. Birinci kesimde, müteşebbis kavramı ve unsurları üzerinde durulacak; ikinci kesimde ise müteşebbisin iktisadî açıdan önemi, motivasyonu ve müteşebbisi yaratan ortam hakkında bilgi verilecektir.

BİRİNCİ KESİM

MÜTEŞEBBİS KAVRAMI VE UNSURLARI

Müteşebbis üretim faktörlerini birleştirip, üretimde bulunan ve bu faaliyetle ilgili riskleri üstlenen kişi olarak tanımlanabilir. Kısaca, müteşebbisi teşebbüs faktörünü arz eden kişi olarak da tarif edebiliriz. Bilindiği gibi, iktisat literatüründe teşebbüsün, ayrı bir üretim faktörü olarak kabul edilmesi ancak XIX. yüzyıl başlarında gerçekleşmiştir. Bugün teşebbüs faktörü, dördüncü üretim faktörü olarak iktisat literatüründeki yerini

almıştır. Bununla birlikte müteşebbis kavramı üzerinde iktisatçılar arasında tam bir fikir birliği sağlanamamıştır. Herbiri, müteşebbis kavramının bir yönünü ön plana çıkarmakta ve ona göre bir tanım yapmaktadır. Bu bakımdan, müteşebbis kavramını tanımlarken müteşebbisin fonksiyonlarından ve unsurlarından faydalanmak gerekir.

Bu kesimde sırasıyla; müteşebbis kavramı, müteşebbis kavramının unsurları, müteşebbisin yapısı, nitelikleri, müteşebbisin kararlarını etkileyen faktörler ve müteşebbis çeşitleri incelenecektir.

I. GENEL OLARAK MÜTEŞEBBİS KAVRAMI VE FONKSİYONLARI

İktisatçılar tarafından uzun bir süre ayrı bir faktör olarak görülmeyip, sermaye faktörü içinde düşünülen ve sermayedar olarak görülen müteşebbis, artık bugün ayrı bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Bunda üretim faaliyetinin ve üretim birimlerinin geçirdiği evrimin büyük bir rolü vardır. Bununla birlikte, müteşebbis kavramı, iktisatçıların üzerinde fikir birliğine varamadıkları konulardan birini oluşturmaktadır. Bu da sözkonusu kavramın geniş kapsamlı olmasından kaynaklanmaktadır.

Burada önce, genel olarak müteşebbis kavramı etüd edilecek; daha sonra da bazı iktisatçıların müteşebbisi nasıl gördükleri üzerinde durulacaktır. Son olarak da, müteşebbisin fonksiyonları incelenecektir.

A. GENEL OLARAK MÜTEŞEBBİS KAVRAMI

Teşebbüs faktörü emek, sermaye ve tabiat faktörlerini birleştirir ve verimli kılar. Eğer teşebbüs faktörü bulunmazsa diğer üretim faktörleri biraraya getirilemeyecek ve üretim gerçekleşmeyecektir. Bireyci kuramlara göre teşebbüs faktörü (kabiliyeti) iktisadi gelişme için zorunlu, anahtar bir faktördür¹.

Teşebbüs faktörü ile diğer üretim faktörleri arasındaki önemli bir fark teşebbüs faktörünün kiraya verilmesinin ya da satılmasının imkânsız olmasıdır. Diğer üretim faktörleri kiraya verilebildiği (işçilerin emeklerini kiralamaları) gibi bizzat mülkiyetleri el değiştirebilir (toprak ve kapitalin

---

¹ Tamer İşgüden, **Makro İktisat**, İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 1982, s. 269.

satılması) . Oysa müteşebbis bizzat bir işi planlayan, işin riskini üstlenen kişidir. Teşebbüs fonksiyonlarının devri ya da kiralanması mümkün değildir. Teşebbüs faktörü kişiyle bir bütündür. Bir kişi planladığı bir işin başına müdür ya da müdürler getirse bile müteşebbis yine kendisidir. Çünkü üretimi planlayan ve riski üstlenen kendisidir.

Teşebbüs faktörü ile diğer üretim faktörleri arasındaki bir başka farklılıkta teşebbüs faktörünün fiyatının olmamasıdır. Başkasına devredilemeyen bir faktörün fiyatının olamayacağı tabiidir² .

Herkesin sadece kendi ihtiyaçları için üretimde bulunmayıp belirsiz alıcılar için üretim yaptığı toplumlarda hangi malların, ne miktarlarda ve hangi üretim metodu ile elde edilmeleri gerektiği konusunda kararlar veren ve bu işin riskini üzerine alan unsura teşebbüs faktörü adı verilir³.

İktisatçılar, üretime teşebbüs faktörünü arz eden kimselere müteşebbis demektedir. Müteşebbisler, işletmenin başında bulunarak hangi mal veya hizmetin ne miktarda, nasıl üretileceğini ve hangi fiyattan satılacağını kararlaştıran kimselerdir. Bunlar sadece toprak, emek ve sermaye gibi üretim faktörlerini sahiplerinden satın alarak ya da kiralayarak üretimi organize etmezler; aynı zamanda üretim sonucunda doğabilecek her türlü zararı da üstlenirler⁴ . M. H. Spencer ise müteşebbisi diğer üretim faktörlerini biraraya getiren, gerekli parayı sağlayan, yönetimi organize eden, temel işletme politikası kararları alan ve başarısının kazançlarını toplayan ya da başarısızlığının zararlarına katlanan üretim faktörü sahibi olarak tanımlamıştır⁵. Greenleaf'e göre de, müteşebbis sermaye, emek ve tabiat faktörünü biraraya getirmenin riskini taşıyan ve ürününün piyasa

---

² Zeynel Dinler, **Mikroekonomi** , 7.b., İstanbul: U.Ü. Güçlendirme Vakfı Yay. , 1990, ss. 446-447.

³ H. Şükrü Baban, **İktisat İlminin Umumi Prensipleri** , İstanbul: İ. Ü. İkt. Fak. Yay., 1957, s. 300.

⁴ İlker Birdal. " Türkiye'de Özel Müteşebbislerin Yatırım Kararları Oluşturması ve Fizibilite Raporları. " (Basılmamış Doktora Tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1981), s. 3.

⁵ Milton H. Spencer, **Contemporary Microeconomics** , New York: Worth Publishers Inc., 1977, s. 491.

değerinden elde ettiği kâr mükâfatı olan bir işadamıdır⁶. Müteşebbis bir gerçek kişi olabileceği gibi bir gerçek kişiler topluluğu ya da devlet de olabilir. Gerçek kişi veya gerçek kişiler topluluğu şeklindeki müteşebbislere özel müteşebbis denilmektedir⁷.

Müteşebbis tanımı içinde yer alan en önemli unsur toplumun ihtiyaçlarının tespit edilmesi ve bu ihtiyaçların yatırım yapılarak tatmin edilmesidir.

Müteşebbisi diğer insanlardan ayıran temel özellik, kaynaklar hakkında tahminde bulunmak, işi tahayyül etmek, insanları bir organizasyon içerisinde bulunmaya razı etmek, kaynaklar temin etmek ve bu kaynakları işleyerek tüketicilerin kullanımına sunma kabiliyetini üstelik kâr sağlayarak göstermektir⁸. Müteşebbis, ihtiyaçları ve üretimden elde edilebilecek fırsatları fark eder. Aynı zamanda yeni fikirler üretir. Daha sonra diğer üretim faktörlerini biraraya getirmek, yönetimi organize etmek, başarısızlığın zararlarını üstlenmek suretiyle bu fikirleri tatbik eder⁹.

Müteşebbis sahip olduğu toprak, emek ve sermayeyi kullanabileceği gibi başkalarına ait kaynakları da kullanabilir. Müteşebbislik fonksiyonu tek kişilik işletmeden çok büyük bir işletmeye kadar icra edilebilir. Fakat durum ne olursa olsun müteşebbis, bir organizasyonun sorumluluğuna sahiptir ve başarısızlığın zararlarına katlandığı, başarının mükâfatlarını topladığı varsayılır¹⁰. Aynı zamanda müteşebbis, yönetici olabileceği gibi yönetici olmayabilir de. Yöneticilik fonksiyonunu bir başkasına da devretmiş olabilir. Fakat ne olursa olsun şu bir gerçektir ki bir ekonomi için müteşebbislik fonksiyonu gereklidir¹¹. Müteşebbis, kapitalist bir ekonomide yenilikçi ve kolaylaştırıcı (katalizör) dir. Müteşebbisin sadece sahip ya da yönetici olması

---

6 William Greenleaf, " Entrepreneur ," **The Encyclopedia Americana** , Vol. 10.

7 Birdal, a.g.e, s.103.

8 TÜSİAD, **Türkiye'de Girişimcilik ile İlgili Sorunlar ve Çözümler** , İstanbul: 1987, s. 1.

9 Spencer , a.g.e, s. 12.

10 Roy J. Sampson and Thomas W. Calmus, **Economics Concepts Applications Analysis**, Boston: Houghton Mifflin Company, 1974, s. 17.

11 Spencer, a.g.e, s.12.

gerekli değildir. Firmanın karmaşıklığına ve büyüklüğüne bağlı olarak müteşebbislik fonksiyonu ikisi ile birlikte icra edilebilir¹². Müteşebbis, hizmetlerinin ve yüklendiği risklerin karşılığı olarak (diğer üretim faktörlerine yapılan ödemeden sonra firmasının gelirinden ne artmışsa) kâr elde eder. Kârlar genellikle, muhasebe kârı ve ekonomik kâr olarak adlandırılır. Ekonomik kâr sadece müteşebbislik (girişimcilik) fonksiyonunun mükâfatıdır, karşılığıdır. Buna karşılık muhasebe kârı müteşebbisin sahip olabileceği diğer üretim faktörlerinin maliyetlerini de kapsar¹³. Muhasebe kârından ekonomik kâra geçebilmek için, müteşebbisin üretimde kullandığı kendisine ait olan üretim faktörlerinin değerlerinin (kendisine ait toprağın kirasının, sermayesi varsa bunun faizinin ve kendisi de çalışmış ise ücretinin) hesaplanarak toplam giderlere dahil edilmesi gerekir. Müteşebbisin üretime kattığı ve kendisine ait olan faktörlerin karşılığının hesaplanmasında; sözkonusu faktörler kiraya verilseydi sağlanacak rant ve faiz geliri ile müteşebbis başka bir işletmede çalışsaydı elde edeceği ücret geliri esas alınacaktır. "Şu halde ekonomik kâr müteşebbislerin belli bir dönemde gerçekleştirdikleri üretimin satışı sonucunda elde ettikleri hasılatın, satın aldığı ya da kiraladığı üretim faktörlerine yaptığı ödemelerle, kendisinin sahip olduğu faktörlerin karşılığı olan ücret, rant ve faiz çıktıktan sonra kalan kısımdır"¹⁴.

Müteşebbisin üretimden kâr adında bir pay alması için, o toplumda özel mülkiyetin ve iktisadî hürriyetin var olması gerekir. Bu durumda iktisadî hürriyetlerin mevcut, özel mülkiyet ve buna bağlı olarak miras hakkının geçerli olduğu piyasa ekonomisi ve karma ekonomi sistemlerinde kâr bir gelir türü olarak yer alırken, sosyalist ekonomiler müteşebbisin payı olarak kârı kabul etmezler¹⁵.

Müteşebbislik kurumu, özel mülkiyet ve hür teşebbüse dayalı piyasa ekonomilerinin temel taşıdır. Müteşebbislik kurumunu tarihî gelişimi içerisinde incelersek bu kurumun sürekli bir evrim içinde olduğunu görürüz. Üretim sürecinin zamanla daha karmaşık bir nitelik kazanması müteşebbisin,

---

12 A.g.e. s.491.

13 Sampson and Calmus, a.g.e. s.17

14 Dinler, a.g.e. s. 448.

15 Tevfik Pekin, **Ekonomiye Giriş**, İzmir: 1987, s. 195.

üretim sürecindeki yerini daha net bir biçimde ortaya koymuştur. Günümüzün müteşebbisi geçmişte olduğu gibi, kendi sınırlı sermayesini, emeğini ve diğer imkânlarını ortaya koyup belli bir teknoloji düzeyinde yine sınırlı sayıda işgücü kullanarak üretimde bulunan kimse değildir¹⁶. Zamanla üretim miktarı artmış ve çeşitlenmiş, üretim süreci ise daha karmaşık bir hale gelmiştir. Teşebbüslerin (firmaların) tesis ölçeği ise, gittikçe büyümüştür. Bu durumda müteşebbisler yeni fonksiyonlar üstlenmek mecburiyetinde kalmışlardır. Üretim sürecinin geçirdiği bu evrim sebebiyle klasik iktisatçıların müteşebbis hakkındaki görüşleri ile modern görüşler arasında büyük farklar vardır. Bu farklılığın ortaya çıkmasının bir diğer sebebi de XX. yüzyılda monopollerin, tröstlerin ve çok uluslu şirketlerin ortaya çıkmasıdır.

B. İKTİSATÇILARA GÖRE MÜTEŞEBBİS

Klasik iktisatçılar genellikle üretim faktörleri arasında müteşebbisin ve organizasyon fonksiyonunun yerini ihmal etmişler ve onu sermaye ile birlikte düşünmüşlerdir. Klasik iktisatçılar teşebbüsün başındaki kimseyi hem faizi hem de kârı alan kimse olarak görmüştür. Karl Marx da bu konuda klasikler gibi düşünmüştür¹⁷. Bunun sebebi, klasiklerin yaşadıkları dönemde müteşebbislerin genellikle sahip buldukları sermayeyi üretim sürecine sokan ve aynı zamanda üretimi organize eden kimseler olmalarıdır¹⁸. Söz konusu dönemde firmalar genellikle küçük ve orta hacimdedir; tek bir firmanın tam rekabet piyasasında fiyatları etkileyemeyeceği varsayımı geçerlidir. Bundan dolayı tam rekabet piyasasında sermayenin gelirin kâr diyorlar ve onu faizden ayırmıyorlardı¹⁹. Klasik iktisat modelinde müteşebbis daha ziyade sermayedardır; kapitalisttir²⁰. Klasiklerin tümünde değilse bile belli başlılarında A. Smith, D. Ricardo, S. Mill ilh. hâkim olan görüş budur²¹.

---

¹⁶ Erdoğan Soral, *Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri*, Ankara: Ankara İTİA Yay., 1974, s. 1.

¹⁷ Burhan Baloğlu, "Türkiye'de Teşebbüs Faktörü ve Müteşebbisler", (Basılmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987), s. 1.

¹⁸ Soral, a.g.e, s. 21.

¹⁹ M. Gide, "Marxism", *A History of Economic Doctrines*, Çev. R. Richards B. A., Second Edition, London: 1948, s. 461'den Baloğlu, a.g.e, s. 1.

²⁰ Baloğlu, a.g.e, s. 1.

²¹ Soral, a.g.e, s. 2.

Klasik iktisatçılara göre, müteşebbisler çoğunlukla tek başlarına karar verdiklerinden başarı, başarısızlık ve sonuçta elde edilecek sosyal prestij kendilerine ait olacaktır. Sorumluluğu başka birine yükleyemeyeceklerdir²².

Klasik iktisatçılardan A. Smith, müteşebbisi sermaye veren ve aynı zamanda işçi ile tüketici arasında irtibatı sağlayan bir işletmeci, mülk sahibi ve sermayedar olarak görmektedir²³.

Alfred Marshall ise müteşebbisi, rizikoyu yüklenen veya sonuçlarına katılan; iş için gerekli olan sermaye ve emeği biraraya getiren; işin genel planını terkip ve idare eden ve ufak ayrıntılarına nezaret eden kişi olarak tanımlamıştır²⁴. Görüldüğü gibi A. Marshall da, müteşebbisi tek bir kişi olarak görmektedir*.

---

22 Ali Özgüven, "Müteşebbisin Kalkınmadaki Rolü", **Yeni İş Dünyası Dergisi**, Sayı: 70, Ağustos 1985, s. 5.

23 Frederick Harbison, "Müteşebbis Organizasyonun Ekonomik Kalkınmadaki Rolü", Çev. Ü. Çınar, **İktisadî Kalkınma (Seçme Yazılar)**, Der: M. Berk, F. Görün, S. İlkın, Ankara: ODTÜ Yay., 1966, s. 425.

24 A.g.m., s. 426.

* Fransızca'dan alınmış olan müteşebbis kavramı ile ilgili görüş ayrılıklarının kökü çok eskilere gitmektedir. Rönesans döneminde, özellikle Fransa'da askerî seferleri idare eden kumandanlara müteahhit veya müteşebbis denirdi. Kumandanın bütün masrafları üzerine alarak kârlı ganimetler elde etmek için sefere çıktığı görülürdü. Böylece Fransa'da müteşebbis kelimesinin kapsamı genişlemiş denizaşırı seferlere çıkanlarla, diplomasiye ve silaha dayanarak kâr amaçlı maceralara girenlere de bu isim verilmeye başlamıştı. Daha sonra yol, köprü, liman v.s inşa eden müteahhitlere de müteşebbis denmiştir.

Müteşebbisin ilk tarifini yapan, XVIII. yüzyıl Fransız yazarlarından Fransız Bernard F.de Belidor'dur. Belidor'a göre müteşebbis; emek ve malzemeyi piyasadan hangi fiyatla alabileceğini tahmin ederek ve belirsizlik riskini de göze alarak önceden kararlaştırdığı bir fiyata bir işi yapmayı taahhüt eden kişidir.

R. Cantillon da belirsizliğe rağmen riski göze alarak işe girişilmesini, müteşebbis sıfatını kazanmak için yeterli olarak görmüştür. Devleti yönetenler, toprak sahipleri ve ücretle çalışanlar dışında piyasa faaliyetlerini yürütenlerin

XIX. yüzyıl başlarında Fransız iktisatçı J. B. Say ilk defa olarak dördüncü üretim faktöründen yani teşebbüs faktöründen bahsetti. A. Smith ve diğerleri kapitalist ile müteşebbis arasında bir ayırım yapmamışlardı. Bundan dolayı kâr ile faiz iç içe girmişti. J. B. Say müteşebbisi "bütün üretim araçlarını biraraya getirerek kıymetli olduğunu sandığı bir malı üreten ve elde edeceği kâr için riski göze alan adam" diye tanımlayarak faiz ile kâr kavramlarını birbirinden ayırt etmiş oldu²⁵. Böylece üretim faktörleri ve bu faktörlerin elde ettikleri gelirler şöyle sıralanır: Toprak faktörünün geliri rant, emek faktörünün geliri ücret, sermaye faktörünün geliri faiz, müteşebbis faktörünün geliri ise kârdır. Böylece üretim faktörlerinin millî gelirdeki payları da kesinlikle birbirinden ayrılmış oluyordu. Paylar ise arz ve talep kanunlarına göre belirleneceği için müteşebbis, önce verimli hizmetler piyasasında alıcı, sonra mal ve hizmetler piyasasında satıcı rolünü üstlenmiştir. Bu şekilde kâr elde etmeye çalışan müteşebbis, üretim faktörleri ile diğer müteşebbisler arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Müteşebbis faktörü J. B. Say'ı, Schumpeter'in öncüsü yapacaktır.

Mahreçler Kanunu (Say Kanunu) nu ileri sürmüş olan Say, sanayide artan verimler kanununu benimsemiştir. Say'e göre "fazla üretim tıkanma ve sürümsüzlüklere yol açmayacaktır. Faaliyet sahası genişledikçe talep hacmi de artacaktır; teşebbüs zihniyeti ve yaratma gücü ise, statik ekonomik hayatı canlandırıp geliştirecektir"²⁶.

---

müteşebbis durumunda olduğunu belirtmiştir.

Fizyokratlar da çiftçinin müteşebbis sayılması gerektiğini söylemişlerdir. Abbe' Baudeau, net hasılayı yaratan üretici sınıfın riski göze aldığı, aynı zamanda üretim tekniğini ıslaha çalıştığını gözönünde tutarak müteşebbis fonksiyonunun tarımda özellikle sözkonusu olacağını ileri sürmüştür. Turgot ise sanayi alanında sermaye riskini üzerine alan kişiyi müteşebbis olarak görmüştür. (" İş Adamlığı ve Müteşebbisin Rolü", **Ak İktisat Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul: Ak Yay., 1973.)

²⁵ Thomas C. Cochran, " Entrepreneurship " . **International Encyclopedia of The Social Sciences**, Vol. 5 ; Ali Özgüven, **İktisadi Düşünceler - Doktrinler ve Teoriler**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1984, s. 102.

²⁶ Özgüven, a.g.e, ss. 102-103.

Demek ki Say'e göre, müteşebbis üretim faktörlerini biraraya getirerek ortaya koyduğu değerden sermayesini geri alabilecek, rant ve faizi karşılayacak, ücretleri ödeyecek ve ayrıca kâr sağlayacak bir hasılat elde eden kişidir²⁷. Say'e göre, müteşebbisin sermaye sahibi olması gerekmez. Sermayesi olmayan bir kimse de müteşebbis olabilir²⁸. Ancak Say, müteşebbisin yenilik getirici fonksiyonu üzerinde hiç durmamıştır²⁹. Kısacası J. B. Say müteşebbisi üretim faktörlerini biraraya getiren, tedarik eden, riski üstlenen bir kişi olarak görmüştür³⁰.

Yukarıda klasik iktisatçıların, sermayenin bütün gelirine kâr dediklerini ve bunu faizden ayırmadıklarını gördük. Çünkü müteşebbisin geliri olan kâr diğer faktörlerin üretimden aldıkları pay gibi açık ve seçik olarak belirlenemiyordu. Bunun sebebi ise müteşebbisin çok defa üretim faktörlerinin bir kısmına sahip olmasıydı³¹. Oysa günümüzde, sermayenin geliri olan faiz ile müteşebbisin geliri olan kâr açık bir biçimde ayırt edilebilmektedir³².

Görüldüğü gibi, klasik iktisatçılar üretimin organizasyonunda sorumluluğu bir kişiye yüklemişlerdir³³. Bunun sebebi de, o dönem de firmaların genellikle küçük ve orta hacimde firmalar olmaları ve tek bir firmanın tam rekabet piyasasında fiyatları etkileyemeyeceği varsayımı altında kalınmasıdır. Bu bakımdan XIX. yüzyılın ilk yarısında müteşebbisin rolünün tartışılmasına gerek duyulmamıştır³⁴.

---

27 J. A. Schumpeter, **The Theory of Economic Development**, Cambridge: 1949, s.76'dan Baloğlu, a.g.e, s. 4.

28 Özgüven, a.g.e, s. 102.

29 Cochran, a.g.e, s. 88.

30 Peter Kilby, "Hunting The Heffalump", **Entrepreneurship and Economic Development**, New York: Collier-Macmillan Ltd., 1971, s. 2'den Baloğlu, a.g.e, s. 4.

31 Pekin, a.g.e, s. 194.

32 Soral, a.g.e, s. 2.

33 Özgüven, a.g.m, s. 5.

34 Cochran, a.g.e, ss. 88- 89.

Saint -Simon müteşebbisleri endüstriyel tabakaya mensup saymış ve elde ettikleri geliri emeğin karşılığı olarak görerek onları istismar olayının dışında tutmuştur. Saint-Simon ve talebelerine göre, istismar ferdi mülkiyetin tabii bir sonucudur. Sadece toprak ve sermaye sahipleri çalışanları istismar etmektedir. Buna karşılık müteşebbisin kârı istismar değildir. Çünkü müteşebbis kapasitesinin, idaresinin karşılığını almaktadır. Emek kullanılmadan yapılmış bir istismar sözkonusu değildir. Bu bakımdan istismar endüstriyel tabakaya mensup olmayanlar tarafından yapılmaktadır.

Saint-Simon ve talebeleri daha ziyade zekâ ve kabiliyete yer verdikleri için mülkiyet gelirine karşı çıkmakta, buna mukabil müteşebbisin elde ettiği geliri klasik iktisatçılar gibi meşru görmektedir. Fikrî ve bedenî olarak ikiye ayırdıkları müteşebbisi (yani endüstriyel sınıfı) toplumun esas unsuru olarak kabul etmişlerdir³⁵.

J. S. Mill, Bağımlılık Teorisinde sanayileşmiş ülkelerde müteşebbis faaliyetlerinin sosyal yönden bir değerlendirmesini yapmıştır. Mill'e göre: "Sosyal yapının yürümesi için işçiler müteşebbise bağlıdır ve ona itaat etmeleri gerekmektedir. Çünkü müteşebbis toplumun kabiliyetli kişisidir. Müteşebbisin faaliyetlerinden herkes en yüksek faydayı elde edecektir. Bu yüzden devlet müteşebbis otoritesini sınırlandırmamalıdır. Aksi takdirde sosyal fayda sağlanamaz"³⁶.

Karl Marx, müteşebbis kapitalist ayırımı yapmamış ve müteşebbisi kapitalistle bir tutmuştur. Marx sermayeyi, satmak amacı ile tedavülden mal satın almaya yarayan para olarak görmüştür³⁷. Sermayeyi (dolayısıyla teşebbüsü) de kıymet yaratmayan unsur saymıştır³⁸. Kapitalist (yani

---

35 Z. Fahri Fındıkoğlu, "Sosyalistler VIII Saint- Simon", **Türkiye Harsî ve İçtimai Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 68, 1964, s. 12'den Baloğlu, a.g.e, s. 6; Martin U. Martel, "Saint-Simon", **International Encyclopedia of The Social Sciences**, Vol. 13.

36 John C. Rens and V. W. Bladen, "Mill, John Stuart", **International Encyclopedia...**, Vol. 10.

37 Karl Marx, **Kapital**, Çev. A. Bilgi, C.1, Ankara: ss. 165-169'den Baloğlu, a.g.e, s. 7.

38 Mehmet Eröz, **İktisat Sosyolojisine Başlangıç**, 3.b., İstanbul: Filiz kitabevi, 1982,

müteşebbis) ise mübadele değeri peşinde durup dinlenmeden koşan, aşırı kâr gayesi olan insandı³⁹. Marx'a göre para, kapitalistleri topluma ve hayata bağlayan bir mal gibidir⁴⁰. K. Marx müteşebbisi devamlı para biriktiren kişi ile karıştırmıştır ve risk unsuru üzerinde çok fazla durmamıştır. Klasik iktisatçılar ise risk unsuruna diğerlerinden daha fazla yer vermişlerdir. Ancak Schumpeter bu risk unsuruna o kadar önem vermemiştir⁴¹.

K. Marx ile klasik iktisatçıların müteşebbis tanımı arasında da farklar vardır. Meselâ, Marx'ın müteşebbis tanımında şu iki temel unsur yer almaktadır:

- i) Müteşebbis ile kapitalist aynı kişidir.
- ii) Müteşebbis kâr peşinde koşan kişidir.

Klasik iktisatçılar Marx'ın tanımında yer alan bu iki temel unsuru kabul etmekle beraber; Marx'ın görüşleri arasında bulunmayan risk unsuruna da görüşlerinde yer vermişlerdir.

Marx'ın mülkiyetle üretim araçlarının kontrolünün birbirine bağlı olduğu varsayımı, sanayileşmenin XIX. yüzyıldan sonraki dönemlerinde tutmamıştır⁴².

1876' da Amerikalı iktisatçı Francis A. Walker, sadece fon arz eden ve karşılığında faiz alan kapitalist ile teşebbüsü başarılı şekilde yönetmenin karşılığı olarak kâr alan müteşebbis arasındaki farkı altını çizerek belirtti. Walker endüstriyel ilerleme ve üretimin temel faktörleri olarak endüstrinin bu yeni kaptanlarından bahsetti⁴³.

---

s. 217.

³⁹ Marx, a.g.e, ss. 165-169'dan Baloğlu, a.g.e, s. 7.

⁴⁰ Özgüven, a.g.e, s. 173.

⁴¹ Eröz, a.g.e, s. 217.

⁴² Guy Rocher, **Le Changement Social**, Paris: Points, 1968, ss. 109-110'dan Ünal Sayın, **İnsan Faktörünün Sosyal ve Ekonomik Gelişmelerdeki Yeri ve Önemi**, İzmir: Ege Ün. Edebiyat Fak. Yay., 1983, ss. 41-42.

⁴³ Greenleaf, a.g.e, s. 478.

J. Bates Clark da teknoloji, organizasyon ve rekabet alanlarına yenilik getirerek faiz ve rant gelirleri dışında kâr sağlayan kişiye müteşebbis demiştir⁴⁴.

Müteşebbise dikkati çekme konusunda Joseph A. Schumpeter'den daha etkili bir teorisyen yoktur. Schumpeter, "The Theory of Economic Development" adlı eserinde müteşebbis, maddî büyümenin merkezi olan dinamik yaratıcı özelliğe sahip bir yenilikçi olarak görmüştür⁴⁵. Kapitalist sistemin büyümesinde, müteşebbislerin rolünü ve teknik ilerlemelerin müteşebbisler tarafından üretime uygulanmasını (yani yenilikleri) en önemli faktör olarak ifade etmiştir⁴⁶. J. A. Schumpeter'e göre müteşebbis yenilikleri uygulayan, üretim faktörlerini yeni kanallara doğru yönelten ve böylece aktif bir değişikliğin öncülüğünü yapan kişidir.

Görüldüğü gibi Schumpeter'in müteşebbis tanımları klasik iktisatçılardan farklıdır. Müteşebbis sadece kâr gayesi ile hareket etmekte olup, belli bir sermayeye sahip olan ve risk unsurunu yüklenen kişi değildir. J. A. Schumpeter müteşebbis tanımında bu üç unsura yer vermekle beraber dinamik müteşebbis-statik müteşebbis ayırımını yaparak müteşebbis kavramını daha da derinlemesine incelemiştir. Schumpeter'e göre, müteşebbisin sermayeye sahip olması gerekmediği gibi yönetici olması da gerekmez. Yaratma hırsı ve üstün olma temayülü müteşebbisini dinamik hale getirmektedir⁴⁷.

C. MÜTEŞEBBİSİN FONKSİYONLARI

"The Theory of Economic Development" adlı eserinde kâr ile ilgili görüşlerine yer veren Schumpeter'e göre, durgun bir ekonomide kâr mevcut değildir. Böyle bir ekonomide müteşebbis ne kaybeder ne de kazanır.

---

44 Cochran, a.g.e, s. 89.

45 Greenleaf, a.g.e, s. 478.

46 Erdoğan Alkin, "Schumpeter'in 'Yenilik' Modeli", **Büyük Ekonomi Ansiklopedisi**, (y.y), Sabah Gazetesi Yay., (t.y).

47 Schumpeter, **The Theory of Economic...**, ss. 65, 66, 137'den Baloğlu, a.g.e, s.9; J. A. Schumpeter, **Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi, C. I (Kapitalizm)**, Çev. Tunay Akoğlu, 2.b., İstanbul: Varlık Yayınevi, 1968, ss. 138-139.

Ekonomideki bu durgunluk bir yeniliğin ortaya çıkması ve dinamik müteşebbislerin bu yeniliği iktisadî hayata uygulamasıyla sona erecektir. Ekonomideki dinamizm ve gelişmeyle beraber kâr da ortaya çıkacaktır. Schumpeter'e göre, kâr firmasına yeniliği getirmeyi başaran dinamik ve yaratıcı müteşebbisin ödülüdür⁴⁸. Yenilik (innovation) kalkınmanın özüdür, temelidir. Yenilikler kendiliğinden oluşan bir olay olmayıp daha çok müteşebbislerin vereceği üretim ve yatırım kararlarına bağlıdır. Söz konusu faaliyet alanında kâr varsa firma yatırıma gidecektir. J. A. Schumpeter beş tür yenilikten bahseder⁴⁹:

- i) Piyasaya yeni bir malın, yeni bir tipin veya daha üstün bir kalitesinin sürülmesi,
- ii) Üretime yeni bir tekniğin uygulanması (henüz o ekonomide bilinmeyen bir yöntem),
- iii) Yeni piyasaların keşfi ve yaratılması,
- iv) Yeni bir hammadde ya da yarımamul kaynağının bulunması,
- v) Yeni bir organizasyonun kurulması (daha önce tam rekabet sisteminde faaliyette bulunan bir firmanın tröst, kartel, holding v.b. aksak rekabet sistemine geçmesi).

Ekonomideki bir firmanın bu yeniliklerden birini yaparak kâr elde etmesi kısa zamanda taklitçilerin ortaya çıkmasına sebep olacak ve sonuçta kâr ortadan kalkacaktır. Dolayısıyla devamlı olarak kâr elde etmek isteyen hiç durmadan yenilik yapmak zorundadır. Müteşebbis yenilikleri devam ettirdiği müddetçe kâr elde edebilecektir. Schumpeter'in tanımladığı müteşebbis yeni buluşları yapan kişi yani mucit değil, yeni buluşun iktisadî hayata uygulanmasını sağlayan, yenilik yaratan kişidir⁵⁰.

Schumpeter müteşebbisin yerine getirmesi gereken birbirinden farklı beş fonksiyonu bulunduğunu ifade etmektedir⁵¹:

---

48 Dinler, a.g.e, s. 450.

49 Alkin, a.g.e, s. 542.

50 Dinler, a.g.e, s. 450.

51 Ali Özgüven, **İktisadî Büyüme İktisadî Kalkınma Sosyal Kalkınma ve Japon Kalkınması**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1988, s. 137.

- i) Sermaye bulması ve üretime geçmesi,
- ii) Yeni pazarlar araması ve mevcut pazarları genişletmesi,
- iii) Teknik alanda yeniliklere gitmesi,
- iv) Firmaya yön vermesi,
- v) Kâr elde etmesidir.

Bu fonksiyonlara dayanarak müteşebbisin vereceği kararlar hem üretim faktörleri talebi hem de pazarların açılması bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu fonksiyonlar aynı zamanda; ekonominin gelişmesi, yeni malların sunulması, firma kârlılığının artması v.b. bakımlardan da çok önemlidir.

Peter Kilby müteşebbisin firmasını başarılı şekilde faaliyetine devam ettirmesi için yapması gereken 13 rolü ya da faaliyeti bulunduğunu söylemektedir⁵². Bunlar kendi içinde dört alt gruba ayrılır: mübadele ilişkileri (1-4), politik yönetim(5-7), yönetimin kontrolü (8-9) ve teknoloji(10-13).

- 1- Piyasa fırsatlarını sezme, farketme,
- 2- Kıt kaynaklar üzerinde denetim gücü sağlama,
- 3- Üretim girdilerini temin etme,
- 4- Üretimi pazarlama ve rekabet etme,
- 5- Kamu bürokrasisi ile diyalog kurma (imtiyazlar, lisanslar ve ruhsatlar için),
- 6- Firma içinde insan ilişkilerini yönetme,
- 7- Tüketiciler ve üreticiler ile ilişkilerin yönetimi,
- 8- Malî yönetim,
- 9- Üretim yönetimi (yazılı kayıtların kontrolü, denetim, girdi akışının koordinasyonu),
- 10- Fabrika yönetim kurulunu oluşturma ve idare etme,
- 11- Endüstriyel mühendislik (üretim maliyetlerini minimuma indirme),

---

⁵² Peter Kilby (Ed.), **Entrepreneurship and Economic Development**, New York: The Free Press, 1971, ss. 27-30,35'den Gerald M. Meier, **Leading Issues In Economic Development**, Third Edition, New York: Oxford University Press, 1976, s. 548.

- 12- Üretim sürecini iyileştirme ve ürün kalitesini arttırma,
- 13- Yeni üretim tekniklerinin ve yeni ürünlerin sunulması.

Kilby, Batı Afrikadaki tecrübelerine dayanarak ve bu konu üzerinde diğer az gelişmiş ülkelerde yapılmış çalışmaları dikkatli şekilde mütalaa ederek yukarıdaki fonksiyonları tespit etmiştir.

Arthur H. Cole'un temsil ettiği diğer bir kısım iktisatçı ise işletme planlaması, organizasyonu, icraatı ve kontrolünü kapsayan dört kademeli faaliyeti müteşebbislik faaliyeti ile birleştirmektedir⁵³. Nicholas Kaldor müteşebbisin yöneticilik yönü üzerinde dururken Frank Knight ise, riziko taşıma fonksiyonu üzerinde durmuştur⁵⁴.

Buraya kadar yapılan müteşebbis tanımlarında, iktisatçıların tam bir fikir birliğine varmamış oldukları görülmektedir. Müteşebbisin, fonksiyonel açıdan ele alınarak tanımlanması daha uygun olabilir. Bu durumda; sermayedar olsun ya da olmasın teşebbüs fikrini oluşturan ve bu amaç doğrultusunda diğer üretim faktörlerini (sermaye, emek ve toprak) bir üretim süreci dahilinde birleştirip organize eden, kâr gayesi güden ve bunlarla ilgili riskleri üstlenen kişi ya da kişilere müteşebbis diyebiliriz.

II. MÜTEŞEBBİS KAVRAMININ UNSURLARI

Müteşebbisin fonksiyonel tanımından, dört unsur tespit edebiliriz. Bunlar, teşebbüs fikrini oluşturmak, diğer üretim faktörlerini bilhassa sermayeyi kullanabilmek, kâr amacı gütmek ve risk üstlenmektir. Bu unsurları kısaca inceleyelim.

A. TEŞEBBÜS FİKRİNİ OLUŞTURMAK

"Müteşebbis özellikle bir teşebbüsü kurma fikrini kafasında oluşturan (tahayyül eden); üretim yapma istek ve arzusunda olan kişidir. Çünkü teşebbüs yokken müteşebbis vardır"⁵⁵.

---

53 Kenneth E. Boulding, **İktisadi Tahlil (Fiyat Teorisi)**, Çev. Osman Okyar, İstanbul: 1957, s. 246.

54 Demir Demirgil, "Müteşebbis", **Büyük Ekonomi Ansiklopedisi**.

55 Baloğlu, a.g.e, s. 14.

Müteşebbis, bir teşebbüs kurma fikri kendisinde oluştuktan sonra üretim faktörlerini belli bir organizasyon çerçevesinde biraraya getirmeye çalışacaktır⁵⁶. Eğer kendisinin bir teşebbüsü kuracak kadar sermayesi yoksa müteşebbis çevresindeki insanları kuracağı teşebbüsün kârlılığına inandırarak gerekli olan sermayeyi temin edecektir.

Kuruluş aşamasından sonra üretimin her aşamasında karar verme, çevresindeki fırsatları gözleme ve değerlendirme, daima kararlar verme ve tercih yapma ve yeni yatırımlara yönelme durumunda olacaktır.

Bu, müteşebbis kavramının dar anlamda bir ifadesi olmaktadır. Dar anlamdaki bu kavramı amaç yönünden ele alıp sosyolojik bir görüş açısı ile daha da genişletmek mümkündür. Toplumun ve insanlığın menfaatini, refahını düşünen kendi menfaatini ise bunun başarılmasına bağlı olarak düşünen kişilere de müteşebbis denilmesi mümkündür. Konuya bu açıdan bakıldığı zaman geniş anlamda müteşebbis tanımını şu şekilde verebiliriz : "Zamanın ve mekânın şartlarını en iyi şekilde kombine ederek sosyal manada bir fayda hasil edebilmek için, fert ve toplum menfaati dengesi dışına taşmadan (yani ferdin menfaatını cemiyete, cemiyetin menfaatını da ferde fedâ etmeden) başarı arzusu ile üretim faktörlerini biraraya getirip hedefe ulaşabilen ferdiyet gücü yüksek insandır"⁵⁷. Geniş anlamda müteşebbis tanımından aşağıdaki unsurları çıkartabiliriz.

1. Sosyal Fayda

Yukarıdaki tanımda kâr gayesi önemini kaybetmekte ve yerini sosyal fayda amacı almaktadır. Çeşitli üretim faktörlerini kâr gayesi ile biraraya getiren müteşebbis ancak küçük çapta müteşebbis olabilir. Çünkü kâr maddî bir hedeftir. Azalan marjinal fayda teorisine göre, mutlak tatmin miktarı yükseldikçe en son ve en yüksek kâr dozunun marjinal faydası azalarak sifira iner.

---

⁵⁶ Ahmet Kılıçbay, **İktisat Teorisi**, İstanbul: 1964, s. 25.

⁵⁷ Baloğlu, a.g.e, s. 15.

2. Başarı Arzusu

Müteşebbis kâr amacından ziyade başarı arzusu ile güdülenen bir kimse ise kârdan elde edeceği şahsi tatmin giderek azalmasına rağmen başarı arzusu onu yine teşebbüste bulunmaya teşvik edecektir.

3. Ferdiyet Gücü

Ferdiyetçilik, ferdi egoizmi temsil eden fertçilikten tamamen farklı olup sosyalleşmenin en yüksek seviyesidir. Ferdiyet gücü, ferdiyet sahibi olan ve kültüre katkıda bulunabilen ferdin gücüdür. Böyle bir gücün fertler tarafından kullanılabilmesi; ferdiyetçi anlayışa uygun düşen örf ve âdetleriyle, eğitim ve organizasyon seviyesi ile özel teşebbüsçü yapı şartlarının varlığını gerektirir ⁵⁸.

Günümüzde teknolojik ilerlemelerin sağladığı imkânlarla ve ilmi araştırmalar sonucu elde edilen yeni bulgulara rağmen siyasî, sosyal ve iktisadî alanda tabii liderlik olmaksızın ekonomik gelişme gerçekleştirilemez. Bu gibi sebeplerden dolayı müteşebbisler iktisadî alanda daima temel unsur ve mutlak lider olmaktadır ⁵⁹.

4. Fert ve Toplum Dengesi

İktisadî alandaki bu liderlik müteşebbislerin büyük bir fedakârlık vasfına sahip olmasını, teşebbüslerinde yapıcı olmalarını, fert ve toplum dengesi içinde kârlarını toplumun zararına olmaksızın gayrî meşru yollardan değil; iyi mal ve hizmet üreterek gerçekleştirmelerini, sosyal fayda sağlama amacının yanında başarı saiki ile hareket eden bir kişilik yapısına sahip olmalarını gerektirmektedir. Bu kişilik yapısına sahip olmayan müteşebbisler kısa vadede büyük kârlar elde edebilirler. Fakat uzun vadeli kâr elde edebilmek böyle bir kişilik yapısını gerektirir.

---

58 Amiran Kurtkan Bilgiseven, **Maliye Sosyolojisi**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1984, ss. 117-118.

59 Paola N. Rogers, "Müteşebbislerin Gelişmesi Milletlerarası Gelişme", **Sanayide Yatırım ve Sermaye Terakkümü**, İstanbul: ESEKH Yay., 1963, s. 47'den Baloğlu, a.g.e, s. 18.

B. SERMAYEYİ KULLANABİLME UNSURU

Müteşebbisin tanımında sermaye unsuruna büyük bir önem verilmemiştir. Sermayesi olmayan bir kimsenin de müteşebbis olabileceği ifade edilmiştir. Çünkü bunun örnekleri geçmişte ve günümüzde sıkça görülmüştür.

Sanayileşmenin başlangıcında Batı Avrupa'da ilk müteşebbisler, başkalarının paralarını büyük bir titizlikle ve güven içinde değerlendiren kişilerdir. Bu dönemde prenslerin ve diğer zengin kişilerin, biriktirip de bir iş gördüremedikleri paralarını müteşebbislere çalıştırmaya vermeleri doğal bir davranış idi. Müteşebbislerin başkalarının birikmiş paralarını çalıştırmada gösterdikleri ciddiyet, bütün vatandaşlarda da büyük güven yarattığından, elinde çok az sermayesi olan kişiler bile ticarî ortaklıklara katılmak için büyük bir gayret göstermeye başladılar. Böylece milyonlarca insanın elindeki küçük sermayenin toplanması ile büyük anonim ortaklıklar ve sermayeler doğdu⁶⁰.

Günümüzde de anonim şirketlerin yönetiminin bir grubun elinde olması, sermayesinin ise çok sayıda hissedara ait bulunması, müteşebbisin sermaye sahibi olması gerekmediğinin bir ispatıdır⁶¹.

Görüldüğü gibi müteşebbisin sermayedar olması şart değildir. Çünkü müteşebbis üretim faktörlerini biraraya getiren kişidir. Bu bakımdan müteşebbisleri sermayedar olarak değil, teşebbüs ruhuna sahip kişiler olarak değerlendirmek gerekir. Her sermaye sahibi müteşebbis olmadığına göre bu durumu, Max Weber'in bahsettiği işvereni harekete geçiren ruh hali olarak değerlendirebiliriz. Weber'e göre, bu ruh canlandığı ve etkili olabildiği her yerde teşebbüsünün aracı olarak sermayeyi kendisi yarattı ama tersi olmadı⁶².

---

⁶⁰ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi**, C. II, İstanbul: 1979, s. 171.

⁶¹ Rocher, a.g.e, ss.109-110'dan Sayın, a.g.e, s. 42.

⁶² Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Çev. Zeynep Aruoba, İstanbul: Hil Yay., 1985, ss. 54-55.

C. KÂR AMACI

Serbest piyasa sisteminin hâkim olduğu bir ekonomide üretim faaliyetlerine yön veren ve devamlılığını sağlayan en büyük itici kuvvet kârdır. İktisadî hayatın en önemli amacı kârı azamiye çıkarmaktır. Müteşebbisin üretim faaliyetlerinde bulunmasını sağlayan esas faktör kârdır. Ayrıca üretim faaliyetinin devamlılığı da kârlılığın sürekli olmasına bağlıdır. Zarar halinde müteşebbis üretim faaliyetini durduracaktır.

"İktisat teorisinde müteşebbisin payı olarak kârı açıklayan çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin Von Thünen, kârı müteşebbisin katlandığı külfetin bedeli olarak açıklarken, J. Schumpeter'e göre kâr müteşebbisin yaratıcılığı ve ortaya koyduğu yeniliklerin karşılığıdır. F. H. Knight kârı müteşebbisin karşılaşılabileceği rizikoların bedeli olarak tanımlamıştır. Sosyalist iktisatçılar ise kârın kaynağının kapitalistlerin işçileri istismar etmesi olduğunu ileri sürerler"⁶³. Marshall'a göre de, kâr müteşebbisin piyasadaki mal talebi, üretim maliyetleri hakkında isabetli tahminlerde bulunup süratle karar vermek ve onu tatbik etmek kabiliyetinden doğar⁶⁴.

D. RİSK UNSURU

Ekonomide işbölümü ve mübadelenin ortaya çıkması ile beraber üretimin riski ve mübadelenin belirsizliği problemi de ortaya çıkmıştır. Kişiler, ihtiyaçlarının üzerinde mal ve hizmet üretmeye yöneldiklerinde, bu fazla mal ya da hizmeti satıp satamayacaklarını bilemezler. Üretimin piyasa için yapıldığı günümüz toplumlarında üç üretim faktörünü biraraya getirerek üretimde bulunan kişilerin üretimin riskini, üretilen malın satış şartlarından doğan belirsizliği üstlenmesi gerekir⁶⁵. Hawley ve Knight gibi Amerikalı iktisatçılar kârın, risk yüklenmenin bedeli olduğunu ileri sürmüştür. Bu iktisatçılara göre bir müteşebbis riski göze aldığı için kâr elde edebilir⁶⁶. Knight müteşebbisi "giriştiği iktisadî faaliyetin muhtemel sonuçlarını hesaplayan ve sonuçta doğacak riski yüklenmekten çekilmeyen kimse"

63 "Kâr", **Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü**, İstanbul: Dünya Yay., 1987.

64 Kılıçbay, a.g.e, s. 235.

65 Dinler, a.g.e, s. 446.

66 Orhan Hançerlioğlu, **Ekonomi Sözlüğü**, 6.b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986, s. 47.

olarak tanımlamaktadır⁶⁷.

Knight'a göre müteşebbisin karşılaştığı riskler iki gruptur. Birincisi, ölçülmesi mümkün olan ve bu nedenle de sigorta ettirilebilen risklerdir. Yangın, hırsızlık, sel v.b. İkinci grup riskler ise, ekonomik hayatın devamlı değişmesinden kaynaklanan belirsiz ve ölçülmesi imkânsız risklerdir. Dolayısıyla sigorta ettirilmeleri mümkün değildir. Bu riskler teknik, ekonomik, sosyal ve politik sebeplerden doğabilir. Knight'a göre kâr ikinci grup risklerin karşılığıdır⁶⁸.

Günümüzde şirketler genellikle anonim şirketler şeklinde örgütlenmektedir. Bu durumda ise işin riskini ve geleceğin belirsizliğini şirkete finansman sağlayan ve sayıları bazen binleri bulan hissedarlar üstlenmek durumunda kalmaktadır.

III. MÜTEŞEBBİSİN YAPISI (MİZACI)

Joseph A. Schumpeter, yenilikçi insanlar olduğunda yeniliklerin ortaya çıkabileceğini iddia etmiştir. A. Smith de aynı görüşteydi. Schumpeter'e göre müteşebbis : " ... Özel bir krallık ya da hanedanlık kurmaya çalışır. Modern dünya böyle mevkilere (pozisyonlara) uzak olmasına rağmen endüstriyel ya da ticarî başarı vasıtasıyla elde edilen pozisyonlar modern insanı bu ortaçağ ünvanına çok yaklaştırıyor. Sosyal üstünlük elde etmede başka hiçbir şansı olmayan insanlar için bu çok yüksek bir cazibeye sahiptir.

O zaman müteşebbis mücadele etmeye, kendini diğerlerine karşı üstün kılmaya, başarının meyvelerini değil bizzat başarının kendisini elde etmeye karşı büyük bir istek duyar... Nihayet yaratmaktan, birşeyler yaptırmaktan ya da başka birinin enerji ve maharetini kullanmaktan büyük bir zevk alır"⁶⁹.

---

⁶⁷ Sorol, a.g.e, s. 4.

⁶⁸ Dinler, a.g.e, ss. 450-451.

⁶⁹ Everett E. Hagen, **The Economics of Development**, Illinois: Richard D. Irwin Inc., 1975, ss. 270.

Müteşebbislerin diğer insanlardan daha yoğun şekilde sahip oldukları özellikleri tam olarak kısaca tarif etmek mümkündür. Bu tarif literatürdeki ve saha araştırmalarındaki yenilikçi işadamları çalışmalarından ve şahsiyet teorisinden elde edilmiştir. Bu, Schumpeter'in güdüler sınıflamasına uygundur.

Tüm müteşebbisler kendilerine güvenirlere. Müteşebbis dünyanın kendi yönetimine muhtaç olduğunu, dünyanın yönetimine uyması gerektiğini ve eğer enerji ve düşüncesi ile bir problemi hallederse sonucun iyi olacağını düşünür. Karşılaştığı bir problem onu yorabilir, yıpratır; fakat bu yorgunluk ve güçlükler onu niyetinden vazgeçiremez. Müteşebbis problemleri sever. Yüzyüze bulunduğu problemlerden tatmin olur. Çünkü her problem onu test eder. Müteşebbis bu test sonucunun tatmin edici olacağını ümit eder⁷⁰.

Müteşebbis tamamiyle yenilikçidir. Ancak bazı durumlarda ise o fiziki veya diğer bilimlerdeki şeylerin yeni ve daha tatmin edici izahların tasarlayıcısı olan entellektüel yenilikçiye benzemez. Müteşebbis temiz ya da kirli motor ve maddelerle çalışmanın pis ve küçültücü olduğu duygusuna sahip değildir. Doğrudan ya da başkası hesabına hayatının çoğunluğunda yetkiyle çalışır. Entellektüel benzemez. Sadece fikirle çalışmaktan (uğraşmaktan) tatmin olmaz. Zihni tutarsızlıkların çözümü onu bir entellektüel heyecanlandırdığı kadar heyecanlandırmaz. Müteşebbis sadece zihni sonuçlardan değil somut sonuçlardan tatmin olur⁷¹.

Müteşebbis esnek ve pragmatiktir. Eğer bir çalışma metodu problemini çözemez ise bir başka metodu denemeye hazırdır. Başkaları ile ihtilâfa düşmekten çekinmez ya da ihtilâfın kendisini sindirmesine müsaade etmez. Fakat insanlarla çalışmaya ihtiyacı olduğu için açık şekilde saldırgan değildir. Amaçlarını gerçekleştirmesine yardım edecekleri için insanlarla çalışmayı sever⁷².

---

70 A.g.e, s. 270.

71 A.g.e, s. 270-271.

72 A.g.e, s. 271.

Müteşebbisin en büyük zevki hem maddî problemleri hem de insan ilişkileri problemini çözmektir. Bu problem çözmeye, müteşebbis farkında olsun ya da olmasın sadece bir amaca ulaşma vasıtası değil, aslında kendisi bir amaçtır. O başarısının bilinmesini ister. Onun referans grubu yaşayan, ölü ya da henüz doğmamış düşünürlerden oluşan bir entellektüel grubu değil, fakat etrafındaki insanlardır. Müteşebbis kendi iş dünyasında ve kendi organizasyonunda kendisine itibar kazandıracak pozisyon ister. Kazandığı bu pozisyon onun iyi bir problem çözücüsü olduğunun güzel bir ispatıdır. Başarısının ispatı olarak çok para da ister. Eğer pozisyon ve paraya olan arzusu başarısının ispatı olmaktan daha çok sırf kendileri içinse, bunlar Eric Fromm' un yazdığı gibi muhtemelen dalavereci (manipulative) yenilikçidir. O zaman yenilikçi olmayacak sadece kurnaz olmuş olacaktır⁷³.

Müteşebbisin en önemli özelliği başarı hayal gücüdür. Başarı hayal gücü insanın içinde bulunduğu şartların daima daha üstünde bir hayatı özlemesi ve buna arzu duymasıdır. Bu arzu kişiyi devamlı olarak yeni teşebbüslere girişmeye sevk eder. Başarı hayal gücü yeni, mükemmel ve mevcut olanın üstünde başkalarının takdir ve ilgisini çekecek işler yapma tutkusu ve bunların başarılması için girişilen faaliyetlerdir⁷⁴.

Başarı hayal gücü kişinin belirli bir standarttan mükemmelliğe doğru giden bilgisidir. Kişi böyle bir karakter içine girdikten sonradır ki o kişide başarı güdüsü meydana gelir. Hayal gücü imkânını bulduğunda gerçekleşebilir. Başarı isteği daima üretimle ilgilidir. Başarı hayal gücü ve buna bağlı olarak başarı isteğine sahip müteşebbisin faaliyetlerinde, sözlerinde ve davranışlarında şu özellikleri bolca gözlemek mümkündür⁷⁵:

- _ Başarma hayali,
- _ Normalden fazla ihtiyaç,
- _ İş, faaliyet,
- _ Çevre engellerini tanıma ve bunları yenme isteği,

---

⁷³ A.g.e, s. 271.

⁷⁴ Kadir Bayraktar, "Müteşebbis (Girişimci) Kimdir ? Karakter Özellikleri Nedir?", **Türkiye İktisat Gazetesi**, 4.9.1980, ss. 5, 8.

⁷⁵ A.g.m, s. 5.

- _ Kişisel engelleri ve kusurlarını tanıma,
- _ Yapılan işlerden genellikle olumlu bekleyiş,
- _ Çevresinden ve başkalarından yardım alma; yardım etme duygusu,
- _ Kısa süren tereddüt ve korkular,
- _ Bir konu ya da bir amaç için uzun süre çalışma azmi.

Bu özellikler müteşebbisin karakter özellikleridir. Bundan başka müteşebbis genellikle risklere girer.

Müteşebbis sahip olduğu imkânlar ile neler yapabileceğini düşünür. Bu bakımdan kâr, müteşebbisin başarısının göstergesidir. Bu insanlar farklı birşeyler yapma, devamlı gelişme, kazanma, maliyetleri düşürme, üretimi fazlaştırma, benzeri faaliyet gösterenlerle rekabet etme gibi düşüncelerle doludur. Zaman zaman çok fazla riskli işlere de girişirler. Bu alanda başkalarının tecrübelerinden istifade ederler. Sonuç başarısız olduğunda üzüntüden ve pişmanlıktan ziyade neyi, niçin, nerede yapamadığını araştırır. Moral bozukluğu asla sürekli değildir⁷⁶.

Daima öğrenmek ve gelişmek için çaba gösterir. Davranışlarının sorumluluğunu üstlenmekten çekinmez. Giriştiği işlerde işin sonunda elde edilecek başarı ya da başarısızlığı düşünmez. Bütün dikkatini bizzat işe verir.

Müteşebbisler eskisi gibi kârlarını maksimize ederlerken en büyük tatmini para kazanmaktan ziyade endüstri imparatorlukları kurmakta bulurlar. ABD'nin dev müteşebbislerinden Carnegie 1900'de, "işimizde faydalı roller icra etmekten memnunuz. Bu bizim için büyük bir ödüdür" diye yazıyordu⁷⁷.

IV. MÜTEŞEBBİSİN NİTELİKLERİ

Tarihi akış içerisinde müteşebbislik kurumu birbirini tamamlayan nitelikler kazanmıştır. Erdoğan Soral "Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri" adlı kitabında müteşebbislerin zaman içinde kazandığı nitelikleri altı grup altında

---

⁷⁶ A.g.m, s. 8.

⁷⁷ Greenleaf, a.g.e, s. 478.

toplamaktadır. Bunları; 1) Uzun dönemli bekleyişlerde bulunmak, belli bir belirsizliği göze almak 2) Yeni teknikleri uygulamak 3) Yeni bir malı üretmek 4) Yeni pazarlar bulmak 5) Yeni hammadde kaynakları bulmak 6) Yeni bir organizyonu gerçekleştirmek şeklinde özetleyebiliriz ⁷⁸.

A. UZUN DÖNEMLİ BEKLEYİŞLERDE BULUNMAK, BELLİ BİR BELİRSİZLİĞİ GÖZE ALMAK

Günümüzde müteşebbisler uzun vadeli yatırım kararı almak durumundadır. Bundan dolayı yapacağı yatırımdan gelecekte elde etmeyi umduğu hasılayı tahmin etmek zorundadır. Dolayısıyla geleceği önceden görecektir yani birtakım bekleyişlerde bulunacaktır. Ancak gelecek önceden kestirilmesi güç belirsizliklerle doludur. Nitekim, Knight müteşebbisin ileriye dönük öngörülerde bulunan bir kimse olduğunu, iktisadî hayatın önceden tahmin edilmesi güç çeşitli belirsizlikleri ile karşı karşıya bulunduğunu dolayısıyla iktisadî faaliyetlerinde belli bir riski göze almak zorunda olduğunu belirtmektedir ⁷⁹.

Müteşebbisin belirsizlikten bir ölçüde belirginliğe kavuşabilmesi için ihtimal hesapları yapması ve buna göre karar vermesi gerekir. Ancak bu da yeterli değildir. Uzun dönem için yapılacak tahminlerde doğması muhtemel olayları tespit etmek meseleyi çözümülemez. Tahminin yapıldığı güven ortamını da gerçekçi bir gözle değerlendirmek gereklidir. Bütün bu çabalara rağmen müteşebbisin yine de risk karşısında olduğu unutulmamalıdır.

B. YENİ TEKNİKLERİ UYGULAMAK

XIX. asrın ilk yarısında Batı'da gerçekleştirilen sanayi devrimi birbirini tamamlayan yeni buluşların sonucudur. Bu buluşların çoğunun vatani sanayi devrimini ilk gerçekleştiren İngiltere'dir. O günden bugüne gerçekleştirilen yeni buluşların öncülleri ise müteşebbislerdir. Böylece müteşebbis yeni bir nitelik kazanıyordu. Bu nitelik J. Schumpeter' in ifadesi ile üretim faktörlerini yeni bileşimler içinde üretime sokan müteşebbis olmak niteliği idi. J. A.

---

⁷⁸ Sorai, a.g.e, s. 3.

⁷⁹ A.g.e, s. 4.

Schumpeter'e göre iki tip müteşebbis vardır⁸⁰:

i) Dinamik Müteşebbis: Bunlar, yeni buluşları ile üretim faktörlerini üretim sürecine sokan, maliyetleri düşürerek kârlarına büyük boyutlar kazandıran müteşebbislerdir. Schumpeter'e göre, iktisadî kalkınmanın kalitatif dinamiği dinamik müteşebbislerdir.

ii) Statik Müteşebbis: Dinamik müteşebbislerin gerçekleştirdiği buluşları uygulamakla yetinen müteşebbislere bu ad verilmektedir.

C. YENİ BİR MAL ÜRETMEK

Eskiden müteşebbisler mevcut ihtiyaçları tatmin eden mal ve hizmet üreten kimselerdi. Günümüzde ise müteşebbisler yeni ihtiyaçlar yaratan ve bu ihtiyaçları tatmin edecek mal ve hizmet üreten kişiler haline gelmişlerdir. Böylece müteşebbisler bir yandan kâr alanlarını genişletirken diğer yandan da piyasaları genişleterek iktisadî faaliyetlere dinamizm kazandıran kimseler olmuşlardır.

D. YENİ PAZARLAR BULMAK

Günümüzde müteşebbislerin belirgin niteliklerinden birisi de ürettikleri mallara yeni pazarlar bulma ve sürümünü arttırma gayretidir. Bu konuya bilimsel yöntemlerle eğilebilmiş müteşebbisler diğerlerine nazaran daha büyük kârlar elde etmekte ve teşebbüslerini daha sıhhatli bir gelişme çizgisi üzerinde tutmaktadırlar.

E. YENİ HAMMADDE KAYNAKLARI BULMAK

Müteşebbisi en fazla meşgul eden konulardan biri hammadde sorunu olmuştur. Rekabet şartları altında çalışan müteşebbis, kârını en üst düzeyde tutabilmek için yeterli miktarda bol ve ucuz hammaddeyi istediği anda temin etmek zorundadır. Günümüzde de müteşebbisler yine aynı sorunla karşı karşıyadır. Bugün de hammadde kaynaklarına sahip çıkmak, bol ve ucuz hammadde kaynaklarını el altında tutmak müteşebbisi en fazla düşündüren bir konudur. Hammadde sorunu müteşebbisleri yatay bütünleşmeye

---

⁸⁰ J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, London: George Allen and Unwin Ltd., 1956, s. 132'den Birdal, a.g.e, s. 105.

zorlamıştır. Böylece üretim süreci içinde bütünleşerek içsel ekonomiler sağlamakta ve maliyetleri düşürmektedirler.

F. YENİ BİR ORGANİZASYON GERÇEKLEŞTİRMEK

Tarih boyunca müteşebbisler yeni bir organizasyonu gerçekleştirmek için çaba sarf etmiştir. Hür teşebbüse dayalı piyasa ekonomilerinde iktisadi tahlilin temel varsayımlarından biri, piyasada tam rekabet şartlarının geçerli olduğu varsayımdır. Oysa tam rekabet şartlarının geçerli olduğu piyasalara rastlamak mümkün değildir. Gerçek hayatta görülen piyasa türü aksak rekabet piyasasıdır. Bu piyasa düzeninde kârını en fazla yapma çabası içinde olan müteşebbis rekabeti ortadan kaldırıp tekelleşmeye gitmek isteyecektir⁸¹. Tekel durumuna yol açan sebepleri şu şekilde özetleyebiliriz⁸²:

1-Malın üretimi için gerekli olan hammadde kaynaklarının bir firmanın elinde bulunması o firmaya tekel gücü sağlar.

2- Tekel birçok hallerde kanunla ya da devlet eliyle yaratılır. Bir malın üretiminin piyasaya bırakılması kamu menfaati ile bağdaşmaz sayıldığında ya da tekeli kârının devlete aktarılması arzu edildiğinde bu yola başvurulur.

3- Monopolü yaratan bir sebep de patent haklarıdır.

4- Bazı durumlarda belli bir malın üretiminin ve satışının birden fazla firma tarafından yapılmasına imkân bulunmamaktadır. Bu maliyet ve üretim hacminin meydana getirdiği bir durumdur.

Bilindiği gibi müteşebbisin, rekabetin mevcut olduğu piyasadan elde edeceği kâr ile tekel piyasasından elde edeceği kâr farklı kurallara tâbidir. Ayrıca, müteşebbis tekel piyasasında daha fazla hareket serbestliğine sahiptir. İşte bu unsurlar müteşebbisleri tekelleşmeye yöneltmektedir. Müteşebbisler dışsal ve içsel ekonomilerden faydalanarak faaliyette buldukları piyasaya hâkim olmak ve tekel gücü elde etmek amacıyla büyük çaplı teşebbüsler kurmaya çalışmaktadır. Bu dev büyüklükteki teşebbüsler ise yeni organizasyon yapılarının kurulmasını zorunlu kılmaktadır.

---

⁸¹ J. A. Hobson, **The Industrial System**, London: Longmans, Green and Co., 1910, ss. 54-58'den Soral, a.g.e. s. 8.

⁸² Orhan Türkay, **Mikroiktisat Teorisi**, C.1, Ankara: Savaş Yay., 1986, ss. 184-185.

V. MÜTEŞEBBİSİN KARARLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Müteşebbisler, rasyonel hareket ederek en az zarar etmek ya da mümkün olan en yüksek kâr elde etmek amacındadır. Bu amaca ulaşmak için müteşebbis, satın aldığı üretim faktörlerini tasarruf prensiplerine uyacak şekilde kullanır ve toplumun en fazla talep ettiği malların üretimine yöneltir. Bu noktadan hareketle müteşebbisin bir taraftan kâr gayesiyle hareket ederken, diğer taraftan da toplum için faydalı bir fonksiyon ifa ettiği söylenebilir.

Müteşebbis azami kâr elde edecek şekilde çalışacak ya da işlerini o şekilde yönetmeye gayret edecektir. Ancak bu faaliyetin sonunda elde edecekleri bütün bu zahmet ve külfetlere değecek; işini genişlettiği takdirde eline geçeceğini umduğu kâr artışı işi genişletmenin doğuracağı tehlike ve sıkıntıları karşılayabilecek midir? Umulan kâr artışı gerçekleşse bile bütün bu tehlike ve sıkıntıları göze almaya değer mi? İşte bu gibi sorular müteşebbisin zihnini meşgul edecektir.

Görüldüğü gibi, müteşebbislerin karar ve davranışlarını etkileyen iki temel unsur vardır. Birincisi, müteşebbisin işini genişletmesi ya da yeni iş kurması sebebiyle katlandığı külfet; ikincisi ise, bu iş sonunda elde edeceği gelirdir⁸³.

Şükrü Baban'a göre, "Bir müteşebbisin kararlarına ve davranışlarına etki yapan bu iki faktör bazı hallerde muayyen bir noktadan sonra ters yönde değişmeye başlar, yani müteşebbis faaliyetini arttırdıkça işin zahmeti arttığı halde nimeti aynı derecede artmayabilir. Bu takdirde müteşebbis tıpkı bir işçi gibi muayyen bir noktada dengeye gelecek ve o noktadan sonra teşebbüs arzında bulunmayacaktır. Mamafih, müteşebbislerin çoğunun kendi işlerini sevdikleri ve bu uğurda yorulmaktan yılmadıkları düşünülürse, daha fazla faaliyet göstermenin temin edeceği maddî menfaatler yani kâr artışı yanında, bulunduğu muhitte itibar ve nüfuzunun artışı, sosyal ve politik bakımdan önemli mevkilere yükselme veya o makamlardakine söz geçirme imkân ve ihtimallerinin artışı gibi ilk nazarda maddi olmayan menfaatler de temin edeceği nazarı itibara alınır, bu denge noktasının bazı kimseler için çok zor

---

⁸³ Birdal, a.g.e, s. 107.

ulaşılan bir nokta olduğu anlaşılır"⁸⁴.

Özel müteşebbisler gerçek kişiler ya da gerçek kişilerin meydana getirdiği topluluklar olduğundan fertlerin karar ve tercihlerini etkileyen faktörler müteşebbisleri de etkiler. Bu faktörleri aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz⁸⁵.

A. BİREYİN PSİKOLOJİSİ

Bireylerin farklı psikolojik yapıya sahip olmaları iktisadî tercihlerinde kendini gösterir. Korkak, ürkek ve tutucu psikolojik yapıya sahip olan müteşebbisler yeni yatırımlar yapma konusunda isteksiz olmaktadır. Bu tip müteşebbisler sadece çok iyi bildikleri konularda faaliyette bulunmak isterler. İşletme yönetimi konusunda başkalarına yetki vermeye taraftar olmadıklarından işletmelerini büyütemezler.

B. AHLÂK

İnsanların toplum halinde yaşamalarından doğan ahlâk prensipleri fertlerin davranışlarına ve kararlarına tesir ederek iktisadî sonuçlar doğurur. Örneğin, mayo ile denize girmenin ahlâki yönden hoş görülmediği bir toplumda mayo talebi düşük olur ve bu sebeple müteşebbisler mayo üretmeye istekli olmazlar.

Ahlâk prensipleri diğer durumlarda da iktisadî hayatın akışına tesir eder. Bu da ahlâk prensiplerine dayanan hükümetlerin uyguladığı iktisat politikalarının etkileri ile ilgilidir. Alkol kullanmanın ahlâki mahzurlarını gözönünde bulundurarak içki yasağı koyan hükümetler ister istemez içki satışının ve içki üreticilerinin gelirlerinin azalmasına sebep olur.

C. ÖRF VE ÂDETLER

Toplumda yaşayan insanlar üzerinde örf ve âdetlerin büyük tesirleri vardır. Örf ve âdetler ister tüketici olsun, isterse üretici olsun tüm fertlerin davranışlarına tesir eder. Üretilen malların kompozisyonları, ticaretin ve üretimin şekli örf ve âdetlerden büyük ölçüde etkilenir. Bundan dolayı örf ve

---

⁸⁴ Baban, a.g.e, s. 304.

⁸⁵ Kılıçbay, a.g.e, ss. 6-13.

âdetler de müteşebbis kararları üzerinde etkili olmaktadır.

D. SOSYAL FELSEFE VE SOSYAL DÜZEN

Bir ülkede hâkim bulunan sosyal felsefe ve sosyal düzen o ülkenin iktisadî hayatını ve dolayısıyla özel müteşebbislerin kararlarını önemli ölçüde etkiler. Bir ülkenin sosyal düzenini belirlemede aşağıdaki hususlar büyük rol oynar.

1. Mülkiyet Rejimi

Özel mülkiyet hakkının tanındığı rejimlerde fertler, iktisadî faaliyetlerinin semerelerinin kendilerine ait olduğunu bildiklerinden büyük bir şevk ve gayretle çalışırlar. Özel mülkiyet hakkının olmadığı toplumlarda ise tersi bir durum söz konusudur. Özel mülkiyetin kabul edilmediği alanlarda müteşebbislerin, yatırım yapma hakkı devlet tarafından yasaklanmış ya da kısıtlanmıştır.

2. Teşebbüs Serbestisi

Fertlerin diledikleri alanda çalışmak, sermayelerini diledikleri üretim alanına yatırmak veya bu alanları terk etmek hususunda sahip oldukları serbestiye iktisat dilinde "teşebbüs serbestisi" denilmektedir. Bu hakkın kısıtlanması müteşebbislerin kararlarını etkilemektedir. Örneğin; bazı ülkelerde sadece devlet tekeline bırakılmış yatırım konularında özel müteşebbisin yatırım yapması söz konusu değildir.

3. Tüketicilerin Tercih ve Karar Serbestisi

Tüketicilerin kararlarını serbestçe verip serbestçe seçim yapabildikleri bir sosyal düzende üretim, tüketicilerin tercihlerine uyan bir istikamete yöneltilir. Böyle bir rejimde fertler, gelirlerini tüketim ve tasarruf arasında istedikleri şekilde bölebildikleri gibi tüketime ayırdıkları gelirleri ile arzu ettikleri cins ve miktarda mal satın alabilirler. Bu serbesti en geniş ölçüde fiyat mekanizmasının geçerli olduğu sosyal sistemlerde vardır. Ancak hükümetler bazı durumlarda çeşitli politikalarla bu tercih ve kararları sınırlandırmaktadır. Bu sınırlamalar ise müteşebbis kararlarını etkileyebilmektedir.

4. Mütешеbbislerin Tercih ve Kararlarının Yönlendirilmesi

Teşebbüs serbestisinin mevcut olduğu, fakat ekonominin planlarla yönlendirildiği toplumlarda birtakım politikalarla mütешеbbis kararları etkilenmektedir. Bu, çeşitli teşvik araçlarını uygulamak suretiyle yapılmaktadır. Bu suretle mütешеbbisler ülke ekonomisinin ihtiyacı olan mal ve hizmetleri üretmeye özendirilmektedir.

5. Fiyat Mekanizması

Bir ekonomide arz-talep dengesi fiyat mekanizması ile kuruluyorsa ister üretici isterse tüketici olsun fertlerin geniş ölçüde tercih ve karar serbestisine sahip olduğu söylenebilir. Ancak fertlerin tüketici ve mütешеbbis olarak tam bir tercih ve karar serbestisine sahip oldukları halier çok nadirdir. Çünkü devlet çeşitli sebeplerle piyasa ekonomilerinde bile fiyat mekanizmasına zaman zaman müdahale etmektedir. Bu müdahaleler bazı mal ve hizmetlerin fiyatının ya da kârlılığının devlet tarafından belirlenmesi, iç ve dış talebin sınırlandırılması ya da üretim faktörlerinin kullanım ve dağılımının devlet tarafından belirlenmesi şeklinde olmaktadır. Fiyat mekanizmasına yapılan bu tür müdahaleler mütешеbbislerin yatırım kararlarını önemli ölçüde etkilemektedir.

E. TEŞEBBÜSÜN KÂRLILIĞI

Yukarıda belirtilen faktörler yanında, mütешеbbisin yatırım kararlarını etkileyen temel faktör yatırımın kârlılığıdır. Burada mütешеbbisi tatmin eden kârın belirlenmesi önemlidir. " Özel mütешеbbisin yatırım kararları almasını etkileyen ana unsur, hiç dış kaynak sermayesi kullanmadığı hallerde net kâr/yatırım oranı olmaktadır. Öz kaynak sermayesine ilaveten kredi de kullandığı hallerde ise net kâr/öz sermaye katsayısı yatırımın ana sebebi olmaktadır. Bu oranlar piyasada geçerli faiz haddinin üstünde olduğu sürece mütешеbbisler yatırım yapmaktadırlar"⁸⁶.

F. EKONOMİK KONJONKTÜR

Ekonomik konjunktürün her safhasında mütешеbbislerin kârlılığı ve

---

⁸⁶ Birdal, a.g.e, ss. 110-111.

riskleri farklı olmaktadır. Bu sebeple konjonktürel dalgalanmaların müteşebbislerin kararları üzerinde önemli ölçüde etkili olduğu söylenebilir. Yapılan araştırmalar, ekonomik konjonktürün çeşitli dönemlerinde fertlerin özellikle müteşebbislerin gereğinin üstünde iyimser ya da kötümser olduğunu göstermektedir. Konjonktürel dalgalanmaları üç safhaya ayırarak her bir safhanın müteşebbis davranışları üzerindeki etkisini belirtmek faydalı olacaktır.

1. Gelişme Dönemlerinde

Müteşebbisler ekonomik konjonktürün gelişme dönemlerini açık ve bulutsuz havalara benzetirler⁸⁷. Bu dönemlerde üretilen mallara yeterli miktarda ve kolayca talep bulunabilmektedir. Üretim için gerekli olan girdi temininde bir darboğaz sözkonusu değildir. En uygun şartlarla kredi temin edilebilmektedir. Bu sebeplerle ekonomik konjonktürün gelişme dönemlerinde müteşebbisler gereğinden fazla iyimser olmaktadır. Bu iyimserlik duygusu da müteşebbisleri devamlı olarak yatırım yapmağa teşvik etmektedir.

2. Durgunluk Dönemlerinde

Bu dönemlerde iktisadi hayatın gelişmesi durmakta, toplam talep düşmektedir. Bu durum ise, müteşebbisleri aşırı kötümser yapmakta ve netice itibariyle onları yeni yatırımlara gitmekten, aşırı kapasite yaratmaktan alıkoymaktadır.

3. Enflasyon Dönemlerinde

Bir ekonomide enflasyon belirtileri gelecekte pazarın satın alma gücünün düşmesi, döviz tıkanıklarının başlaması, hisse senedi ve tahvile olan talebin gayri menkullere kayması anlamına gelmektedir. Bu durumda müteşebbisler yeni yatırımlar yerine borçlanarak stoklarını artırma, uzun vadeli yatırımlar yerine kısa vadeli yatırımlar yapma temayülünde olurlar⁸⁸.

---

⁸⁷ Lütfüllah Tenker, *İşletme İktisadı*, C. II, Ankara: Ankara İTİA Yay., 1969, s. 251.

⁸⁸ Birdel, a.g.e, ss. 112-113.

VI. MÜTEŞEBBİS ÇEŞİTLERİ

Fertlerin iktisadî faaliyetlerine tesir eden sosyal, kültürel ve ahlâki kurallar, fertlerde iktisadî zihniyet denen ruhî durumu meydana getirmektedir⁸⁹.

W. Sombart insanları iktisadî olaylara yaklaşımları açısından şu şekilde sınıflandırmaya tâbi tutmuştur⁹⁰.

1- W. Sombart insanları ihtiyaçları gidermeye yarayan servet ve hizmetleri elde etmeye çalışırken bu şeylere sahip olma konusunda gösterdikleri isteğin süresi bakımından incelemiş ve iki tip insan tespit etmiştir.

a) Bazı insanlar sadece günlük ihtiyaçlarını karşılayacak kadar çalışırlar. Bir lokma bir hırka felsefesiyle gerekli olduğu kadar çalışan bu tip insanlara ortaçağda daha çok rastlanmaktadır. Bu tip insanların iş hayatına karşı tutum ve davranışları ise statik olmaktadır. Yaşayacak kadar çalışmak bu insanların hayat felsefesidir.

b) Diğer bir kısım insanlar ise, iktisadî faaliyetlerinde sınırsız bir kâr ve kazanç duygusu ile hareket ederler. Bu tip insanlara kapitalist dönemin müteşebbisleri arasında rastlamak mümkündür. Bu iktisadî zihniyete sahip insanlar, cesaretli ve atak olup; iş hayatına karşı tutum ve davranışları dinamiktir. Bunların hayat felsefesi ise çalışmak için yaşamaktır.

2- Sombart, insanları üretimde kullanılan araçlar ile imal tarzları karşısında aldıkları tutumlarına göre incelemiş ve bu konuda iki tip insan tespit etmiştir.

a) Bir kısım insanlar üretimde kullandıkları araçları ve imal tarzlarını âdet ve geleneklerine göre ustalarından ya da babalarından görüp öğrendikleri şekilde kullanırlar. Bu tip insanlara daha çok ortaçağda rastlamak mümkündür. Bu dönemin insanları üretimde kullandıkları aletleri ve imal tarzlarını serbestçe belirleyemezdi.

⁸⁹ Lütfi Güçer, "İktisat Tarihi Ders Notları", İstanbul: 1976, s. 15.

⁹⁰ A.g.e, ss. 16-17.

b) Diğer bir kısım insanlar ise, üretim araç ve gereçleri ile üretim faaliyetlerinde başvurulan imal tarzlarını gayeye uygun ve rasyonel bir tarzda kullanırlar. Bu tip insanlara sanayi devrimi müteşebbisleri arasında rastlanır. Bu dönemde gelenek ve göreneklerin baskısı ve yeniliklere engel olan şartlar ortadan kalkmıştır. Müteşebbisler üretim araç ve gereçleri ile imal tarzlarını serbestçe belirleyip uygulamaya başlamışlardır.

Sombart'a göre, gelenek ve göreneklere dayalı disiplinli hayattan kurtulmuş, sınırsız kâr ve kazanç zihniyeti ile hareket eden dinamik insanlar sadece kendi menfaatini düşünen fertçi ve egoist insanlardır. Bu tip insanlar kendilerini yaşadıkları topluma karşı ulvî bir duygu ile bağlı hissetmezler.

Sombart'ın bu sınıflandırması ve iktisadî zihniyet hakkındaki görüşleri konuyu anlamamızı kolaylaştıracaktır. Burada müteşebbis çeşitleri; faaliyetlerine göre, teşebbüsün dayandığı esas unsur bakımından ve amaç yönünden olmak üzere üç alt grupta incelenecektir.

A. FAALİYETLERİNE GÖRE MÜTEŞEBBİSLER

Bir kısım müteşebbisler, yenilikler peşinde koşup yenilikleri toplumun istifadesine sunarken; diğer bir kısım müteşebbisler de bu yenilikleri taklit edip, bunlardan menfaat elde etmeye çalışırlar. Müteşebbisler bu bakımdan iki alt grupta ele alınabilir.

1. Öncü Müteşebbisler

Bunlar bir icadı işletmeye ilk tatbik eden veya bazı icatların bizzat işletme içinde yapılmasını mümkün kılan müteşebbislerdir. Böylece verimliliği arttırarak maliyetleri düşürürler. Bu tip müteşebbisler rekabet piyasasında çalışıyorsa fiyatlar değişmeyeceğinden fiyatla marjinal maliyet arasındaki fark büyür ve müteşebbis kârı artar. Mucit müteşebbis de diyebileceğimiz bu kişiler yeni mal çeşitleri bularak, mallarını sürebilecekleri yeni piyasalar keşfederek kârlarını arttırırlar⁹¹.

J. A. Schumpeter bu tip müteşebbislere dinamik müteşebbis demektedir. Schumpeter'e göre dinamik müteşebbis yaratma hırsı olan ve

---

⁹¹ Kılıçbay, a.g.e, s. 236.

üstün olma duygusu ile yenilik peşinde koşan, üretim faktörlerini yeni yöntemlerle dahil eden kişidir⁹².

2. Taklitçi Müteşebbisler

Rekabet piyasalarında mucit veya öncü müteşebbislerin, devamlı olarak büyük kâr sağlamasına imkân yoktur. Öncü müteşebbislerin başarısı diğer müteşebbislerin onları taklit etmesine sebep olacaktır. Taklitçi müteşebbis denilen bu kimseler, öncü müteşebbisi taklit ederek onun üretim yöntemlerini tatbik edip; maliyetleri ve dolayısıyla fiyatı düşürürler. Böylece kâr haddi de azalacaktır⁹³.

Schumpeter'in statik müteşebbis dediği bu taklitçi müteşebbisler, dinamik müteşebbisin yörüngesinde faaliyette bulunan ve ancak onun gerçekleştirdiği buluşu uygulamakla yetinen insanlardır⁹⁴.

B. SERMAYEYE SAHİP OLUP OLMAMALARI BAKIMINDAN MÜTEŞEBBİSLER

Daha önce bahsettiğimiz gibi, müteşebbislerin sermaye sahibi olması gerekli değildir. Müteşebbisleri sermayeye sahip olup olmadıkları bakımından iki alt gruba ayırabiliriz.

1. Sermayedar Müteşebbisler

Bu tür müteşebbisler klasik iktisatçıların çoğunluğunun kabul ettiği tipe girmektedir. Bu durumda sermaye ile teşebbüs faktörleri aynı kişide toplanmaktadır. A. H. Cole gibi iktisatçılar sermayedarlık ile teşebbüsün birbirinden ayrılamayacağını ifade etmiştir.

Sermayedarlık ile müteşebbisliğin aynı kişinin elinde toplandığı işletmeler çoğunlukla aile işletmeleridir. Bu tür işletmeler birtakım üstünlüklere sahip olmasına rağmen gelişmeyi engelleyen birçok unsurları bünyesinde taşıdığı için iktisatçılar tarafından tenkit edilmektedir⁹⁵.

⁹² Schumpeter, a.g.e, s. 132'den Birdal, a.g.e, s. 105.

⁹³ Kılıçbay, a.g.e, s. 237.

⁹⁴ Sorel, a.g.e, s. 5.

⁹⁵ A.g.e, ss. 145- 146.

2. Yönetici Müteşebbisler

Bunların, sermaye sahibi olmayan veya önemsiz miktarda sermayeye sahip olan, bununla beraber işletmenin yönetiminden sorumlu bulunan müteşebbisler olduklarını söyleyebiliriz.

Müteşebbis liderlerin daima başarılı olmadıkları; müteşebbis ruhun yanında iyi bir yönetimin de gerekli olduğu tecrübelerle görülmüştür. Bilindiği gibi müteşebbis ile profesyonel yöneticinin fonksiyonları birbirinden epey farklıdır. Müteşebbis yaratıcılık huzursuzluğu içinde devamlı düşünür ve düşündüklerini gerçekleştirmek için bıkmadan usanmadan çalışır. Müteşebbisler ayrıntılarla uğraşmayan bir karaktere sahiptir. Buna karşılık profesyonel yöneticiler teşebbüsü bir kurum haline getiren, modern işletmecilik kurallarına göre teşkilâtlandırılan kişilerdir. İyi bir yöneticide olması gereken kişilik ve eğitim müteşebbisde olmayabilir. Öte yandan müteşebbisde olması gereken özellikler de yöneticiyi ilgilendirmeyebilir⁹⁶.

C. AMAÇ YÖNÜNDEN MÜTEŞEBBİSLER

Müteşebbisler, kendileri için önemli olan birtakım amaçlara ulaşmak amacıyla faaliyette bulunurlar. İş hayatında müteşebbisi etkileyen saiklerin başında kâr saiki gelirken, sosyal fayda saiki de müteşebbisi değişik derecelerde etkiler. Burada, müteşebbisler bu iki amaç açısından incelenecektir.

1. Kâr Amacı Güden Müteşebbisler

Bu tür müteşebbisler sadece mümkün olan en yüksek kârı elde etmeyi amaç edinmişlerdir. Bunlar, "homo economicus"un yani iktisadî insanın davranış özelliklerine sahiptir. Homo economicusun sadece iktisadî güdülerle ve akılcı olarak hareket ettiği farz edilir. İktisadî insanın en büyük özelliği iktisadî menfaatlerini herşeyin üstünde tutmasıdır. Öyle ki menfaat arzusu ve hırsı diğer duyguları, manevî değerleri bastırmaktadır. Kısacası, "homo economicus" kavramı liberal doktrinin istediği insan tipini ve bu tip

---

⁹⁶ Nejat Eczacıbaşı, "Türkiye'de Modern İş Yönetimi", Ü. Celal Sarc'a Armağan, İstanbul: İ.Ü. Yay., 1986, s. 8'den Baloğlu, a.g.e, s. 26.

insanlardan kurulu toplumu temsil etmektedir⁹⁷.

Sadece iktisadî düşünen müteşebbis bir hizmet ifa etmekte, mal ve hizmet üretebilmektedir. Ancak bu müteşebbislerin bakış açısı içe dönüktür. Diğer bir ifadeyle bunlar kendi nefsine bakarak, kendi iç tatminine yönelik faaliyetlerde bulunmaktadır⁹⁸.

Bu tür müteşebbisler istediklerini elde etmek için önlerine çıkan kişileri bir kenara iterek veya üzerlerinden atlayarak başarıya ulaşırlar. Başarıya ulaştıktan sonra da dönüp özür dilerler. Belki de bu sebepten dolayı pek çok müteşebbis hayatlarının son yıllarında hayırsever olup, servetlerini hayır işlerinde kullanırlar⁹⁹.

Bu açıdan bakıldığı zaman Veblen, etkin kapitalist imajını reddetmektedir. Veblen'e göre, kapitalist sınıî süreçten habersiz sadece küçük para hesapları peşinde koşan bir kişidir. Ayrıca kapitalistlerin zihniyeti ile işgalci ve yağmacı barbarların zihniyeti arasında bir benzerlik görmektedir. Nitekim kapitalistler endüstrileşmeyi sağlayan kuvvetleri geliştirerek değil, bilakis bunları tahrip ederek kâr elde ederler. Örneğin, fiyatları yüksek bir seviyede tutabilmek için üretimi kısırlar, krizlere yol açan kredi işlemlerine girerler¹⁰⁰.

2. Sosyal Fayda Amacı Güden Müteşebbisler

Bu tür müteşebbisler sosyal fayda amacı güderler ve topluma faydalı olmak, toplumu tatmin etmek isterler. Bu müteşebbisler kendi iç âlemine bakarak "ben neler yapabilirim?" sorusunun cevabını arayan insanlardır.

Hem kâr amacı güden hem de sosyal fayda amacı güden müteşebbisler iç âlemi (etos) ve dış âlemi (cosmos) birleştirmektedir. Başka bir ifade ile her iki amaçlı (içe ve dışa yönelik) müteşebbis de iç ve dış âlem arasında terkip

---

97 Z. Fahri Fındıkoğlu, " Üç ' Homo' Teorisi ve Kooperatifçiliğimiz " , **BTİD**, Sayı: 42, Mart 1972, s. 19; " İktisadî İnsan " , **Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü**.

98 Baloğlu, a.g.e, s. 27.

99 Charles Margerison, **Nasıl Bir Yöneticisiniz ?** , İstanbul: İlgi Yay.,1985, s. 118.

100 Nuri Karacan, " Marjinalistlerden Günümüze İktisadî Düşünce Tarihi Ders Notları" , İstanbul: 1982, s. 47.

yapmaktadır. Fakat dereceleri farklıdır. Etos ve cosmos arasındaki denge biri lehine çok ağırlıklı bir düzeye geldiği takdirde ise başarı ortadan kalkmaktadır. Dürüst olmayan bir müteşebbisin kısa vadede kâr etmesine karşılık uzun vadede zarar etmesi gibi; ya da zaman ve mekân şartları gözönüne alındığı takdirde eski ahi geleneklerini zamanımızda uygulamaya koyan bir esnafın ilk müşterisinden sonra gelen müşteriye daha sifatah yapmamış komşusuna göndermesi gibi. Fakat günümüzün rekabet ortamında ikinci türdeki anlayış geçerliliğini kaybetmiştir.

Sosyal fayda amacı güden müteşebbisin karşıtı olan kâr amacı güden müteşebbis yani iktisadî düşünen insan tipi, tek başına eksik ve yetersiz olmaktadır. Çünkü bu tür müteşebbislerin kendi menfaatleri ve kârları uğruna başkalarını rahatlıkla kullandıkları ve sömürdükleri tarihte çok görülmüştür. XIX. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de Sanayi Devriminin kurucularının, bu gibi sosyal çatışmalı bir toplum uğruna bu tür yaklaşımları benimsemiş oldukları söylenebilir. Tekstil, demir ve maden sanayilerinde elde edilen kârların efendi-köle ilişkilerine dayandığı, işçilerin kadın ve küçük çocuklar da dahil olmak üzere çok kötü şartlar altında uzun saatler çalıştırıldığı bilinmektedir¹⁰¹. Nitekim İngiltere'de düzenlenen resmî bir rapor 1842 tarihine kadar Yorkshire'daki madenlerde çalışan ve tasvir edilemeyecek kadar iğrenç bir görüntüsü olan kadın işçilerin iş şartlarını belirtmeye çalışıyor ve "koşuya sürülmüş köpekler gibi zincirle, kayışla bağlı, kirli ve rutubete garkolmuş, yarı çıplaktan daha çıplak olmak üzere elleri ve ayakları üzerinde emekleyerek arkalarındaki yükleri çeker vaziyette" olduklarını belirtiyordu¹⁰². Oysa aynı dönemlerde kapitalist müteşebbisler kârdan başka birşey düşünmüyorlardı¹⁰³. İşte maden ocaklarında ve fabrikalarda sadece kendi kârları için emri altındaki insanları gayrî insani şartlarda çalıştıran müteşebbisler bu tipe sokulabilir.

Sadece kâr amacı güden müteşebbis tipi yanında sosyal fayda amacı güden müteşebbis tipinin de üzerinde durulmasının sebebi, toplumdaki

---

¹⁰¹ Margerison, a.g.e, s. 118.

¹⁰² Mark Abrams, **Social Surveys and Social Action**, London: 1951, s. 21'den Amiran Kurtkan Bilgiseven, **Genel Sosyoloji**, 4.b., İstanbul: Filiz Kitabevi, 1986, s. 148.

¹⁰³ Bilgiseven, a.g.e, s. 148

işbölümüne uygun olarak müteşebbislerin de görevlerini en iyi şekilde yapmalarını isteme arzusundan kaynaklanmaktadır. Çünkü müteşebbisten kâr etmesinin yanında topluma faydalı hizmetler vermesini beklemek herkesin hakkıdır.

İKİNCİ KESİM

MÜTEŞEBBİSİN İKTİSADİ AÇIDAN ÖNEMİ, MOTİVASYONU VE MÜTEŞEBBİSİ YARATAN ORTAM

Bilindiği gibi, üretim faaliyetlerinin XX. yüzyılda ulaşmış olduğu seviye ve kapitalist sistemlerin göstermiş olduğu gelişme, müteşebbisin önemini arttırmış ve müteşebbisin hür teşebbüse dayalı ekonomilerin motoru sayılmasına yol açmıştır. Müteşebbisin üstlenmiş olduğu önemli görevler, onu bu konuma getirmiş ve iktisat literatüründe hak ettiği yere yükseltmiştir. Nitekim Schumpeter, müteşebbisi ekonomiyi durgunluktan kurtaran ve kalkınmanın zembereğini teşkil eden kişi olarak görmektedir.

Her insan gibi müteşebbisler de çeşitli sosyo-ekonomik, kültürel ve psikolojik faktörlerin etkisi altındadır. Bu kesimde sırasıyla; müteşebbisin iktisadî açıdan önemi, müteşebbisin motivasyonu ve müteşebbisi yaratan ortam incelenecektir.

I. MÜTEŞEBBİSİN İKTİSADİ AÇIDAN ÖNEMİ

İktisatçıların ve sosyologların dikkatle üzerinde durdukları ve çeşitli yönlerden tahlil ettikleri müteşebbisler iktisadî açıdan ne gibi faydalar sağlamaktadır? Müteşebbislerin bir toplumun kalkınmasındaki önemi nedir? Bu soruların cevabını bulabilmek için bazı araştırmacıların bu konudaki görüşlerini inceleyeceğiz.

Spencer'e göre, üretim yapabilmek için tabiat, emek ve sermaye organize edilmeli ve birleştirilmelidir. İşte bahsedilen bu fonksiyonları müteşebbis yapar¹⁰⁴.

---

¹⁰⁴ Spencer, a.g.e, s. 12.

Amerikalı iktisatçı A. Walker ise, endüstriyel ilerlemenin kaptanı ve temel üretim faktörü olarak müteşebbislerden bahsetmiştir¹⁰⁵.

Başta Adam Smith olmak üzere genellikle tüm klasik iktisatçılar iktisadî gelişmede insan faktörüne büyük önem vermişlerdir. Ekonomik büyüme teorilerinde insanın bir homo economicus olduğunu kabul etmişlerdir. Onlara göre insan üretim yapar; ihtiyaçlarından fazlasını tasarruf eder; tasarruflarını yatırıma dönüştürür ve böylece ekonomik büyüme gerçekleşir.

Max Weber'e göre de, Protestanlık ve özellikle zühd* fikri kapitalizmi gerçekleştiren bir müteşebbis tipi yaratmaktadır. Müteşebbis çalışan, tasarruf yapan, ilmî ve tecrübî bilgilere saygı gösteren kişidir. İşte bu bakımdan iktisadî gelişmede insan faktörü olarak müteşebbis en önemli rolü oynamaktadır. Max Weber'e göre, müteşebbisini yaratmayan bir toplumun gelişmiş bir kapitalist aşamaya ulaşması çok güçtür¹⁰⁶.

Müteşebbisin rolü modern ekonominin hayati önem arzeden bir konusudur. Nitekim sanayi devriminin ilk defa ortaya çıktığı ülkelerde müteşebbis sınıfın gelişmiş olduğu görülmektedir. Buna mukabil az gelişmiş ülkelerde genel olarak müteşebbis sınıfın zayıf olduğu ve bunun da sınaî gelişmeyi güçleştirdiği tespit edilmiştir¹⁰⁷. Bilindiği gibi müteşebbis sınıfın tasarruf zihniyeti ve teşebbüs ruhu ilerlemeye yardım eden en önemli unsurdur. Oysa bu unsurlar az gelişmiş ülkelerde ya mevcut değildir ya da yetersizdir¹⁰⁸.

Alman sosyologu A. Jelonek'e göre müteşebbis, sosyal müesseselerin dinamik temsilcileri arasında yer alır. Jelonek, " halkların fakirliği, zenginliği istihsal faktörlerinin birbirinden farklı tabii cihazlanması ile değil mevcut vasitalardan nasıl ve ne şekilde faydalandığını araştırmakla aydınlatılabilir"

---

¹⁰⁵ Greenleaf, a.g.e, s. 478.

* Zühd: Her türlü zevke karşı koyarak kendini ibadete verme.

¹⁰⁶ Sayın, a.g.e, ss. 38-39.

¹⁰⁷ Cavit Orhan Tütengil, **Az Gelişmenin Sosyolojisi**, İstanbul: İ.Ü. İkt.Fak. Yay. . 1970, ss. 17-18.

¹⁰⁸ A.g.e, s. 24.

diyerek müteşebbisin toplum kalkınmasındaki önemini vurgulamıştır¹⁰⁹.

Hiç şüphesiz dünkü Batı, bugünkü Amerika bu dördüncü üretim faktörü olmadan anlaşılabilir. Hatta gelişmişlik ve gelişmemişlik arasındaki fark bir bakıma buna bağlanabilir. Klasik iktisatçılar ve bir anlamda klasiklere bağlı olan Marx ve Marxistler teşebbüs hamlesi gösteren fertlere hayranlık duyarlar. Klasikler kıymet kaynağı olarak düşündükleri emek içinde fikrî ve zihni emeğe yani müteşebbisin gayretine, teknik keşiflerin sahiplerine değer verirler.

Sanayi sosyolojisi alanında yapılan araştırmalar gerek gelişmişlerin birer realite olan gelişmelerini, gerek gelişmemiş ülkelerin birer arzu, talep ve istek olan gelişmelerini teşebbüs (illet) le gelişme (netice) arasında kurulan sıkı bir illiyete bağlamaktadır¹¹⁰.

Amerikalı iktisatçı Galbraith " az gelişmiş ülkelerde insanlar fakirdir, çünkü böyle isterler" diyerek teşebbüs ve insiyatif yokluğuna, çalışma ve eğitim alışkanlığının yerleşmemiş olmasına işaret eder¹¹¹.

Yüksek bir gelişme hızı ancak insan unsurunun kârla kamçılanan, riskle dizginlenen yaratıcılık, yenilik ve buluş gibi vasıflarını ortaya koyması yani müteşebbis tipinin doğması ile mümkün olur.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra az gelişmiş ülkelerin gelişme süreci ile ilgili yapılan araştırmalarda, eksik olan halkanın belirlendiğini ve bunun müteşebbis olduğunu görüyoruz. Bazı ülkelerde uygulanmakta olan devletçilik politikası ise sağlıklı bir özel teşebbüsün yaratılması için bir vasıta. Bu bir paradoks değil aksine iktisadi gelişme sürecidir.

Galbraith az gelişmiş ülkelerin özelliklerinden bahsederken " iddia edilir ki fakir ülkeler özel teşebbüse inancı ve bağlantısı zayıf olan ülkelerdir" der. Reynolds'un bu konudaki ifadesi daha katıdır: " Az gelişmiş ülkeler

---

109 Z. Fahri Fındıkoğlu, **Kooperasyon Sosyolojisi**, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fak. Yay. , 1967, s. 429.

110 A.g.e, s. 430.

111 A. Suha Alacaklıoğlu, **Cumhuriyetimizin 50 Yıllık Ekonomik Kalkınmasında Özel Teşebbüsün Yeri ve Önemi**, İstanbul: İTO Yay., 1974, s. 8.

sadece kamu sektöründen ibarettir, özel teşebbüs sahneye çıktıkça gitgide gelişmiş ülkelere benzemeye başlar"¹¹².

Say'e göre ise, müteşebbis durgun ekonomiyi canlandıran, ekonomiye yön veren, ekonomide denge kurmaya çalışan bir faktördür. Bir ülkede müteşebbisler ne kadar fazla ise ve ne kadar değişik tipte üretimde bulunurlarsa ihracat imkânı da o ölçüde artar ve ülkenin ithalat imkânı veya gelir hacmi genişler. Tarım, sanayi ve hizmetler kesiminin birbirine bağlı olması ve üçünün dengeli gelişmesi halinde ülke kalkınabilecektir¹¹³.

Müteşebbise dikkati çekme konusunda J. A. Schumpeter'den daha etkili bir teorisyen yoktur. Schumpeter müteşebbisi, onu maddî büyümenin merkezi yapan dinamik yaratıcı tepkiye sahip bir yenilikçi olarak görmüştür¹¹⁴. Schumpeter, kapitalist ülkelerin kalkınmasının büyük ölçüde müteşebbislerin eseri olduğunu düşünmektedir. Ona göre durgun durumu değiştiren ve kalkınmanın zembereğini oluşturan teşebbüs zihniyettir. Bu zihniyet yenileştirme ve yaratma gücüdür. Geri kalmış ülkeler dinamik değil, statik müteşebbislere sahip oldukları için kalkınmadan çok büyümeyi hızlandırırlar¹¹⁵.

Schumpeter'e göre kalkınmanın özü, temeli yeniliklerdir. Yenilikleri gerçekleştirenler ise, Schumpeter'in "innovatör" dediği müteşebbislerdir¹¹⁶. Schumpeter'in kalkınma teorisi bir denge durumundan başka bir denge durumuna geçişi açıklar. Müteşebbis, yenilikler ve kâr kalkınmanın üç temel faktörüdür.

Schumpeter'e göre, tam rekabetin mevcut olduğu durgun ekonomilerde kâr ve teknik yenilikler yoktur. İşte böyle bir ortamda ekonomiye dinamizm kazandıracak olan şey müteşebbistir. Müteşebbisin itici gücü ise kârdır. Kâr, kapitalist ekonomilerde kalkınmanın dinamik gücüdür. Kâr olmazsa sermaye birikimi de olmaz.

---

112 A.g.e. ss. 8-9.

113 Özgüven, a.g.e. s. 136.

114 Greenleaf, a.g.e. s. 478.

115 Özgüven, a.g.e. s. 201.

116 A.g.e. s. 136.

" Üretim artışı üretim faktörlerine, teknik gelişmeye ve ülkenin sosyal yapısına bağlıdır. Üretim faktörleri daha çok iktisadi büyümede; sosyal yapılar ve teknik ilerlemeler ise kalkınmada rol oynar. Schumpeter'e göre kalkınma, klasiklerin açıkladığı gibi, kendiliğinden meydana gelen bir olay değildir, müteşebbislerin davranışlarına ve kararlarına bağlı bir olaydır. Gerçekten, yenilikler ekonomide gelişmelere yol açar ve başlangıçta yatırımlar ve kârlar artar. Ancak zamanla yatırımlar artık eskisi kadar verimli olmayacak yani kârlar azalacaktır. Kârlar azalınca da ekonomi durgunluğa girecektir. Bu durumdan çıkabilmek için de yeni yatırımları hızlandıran teknolojik gelişmeler, yeni piyasaların açılması, üretim fonksiyonunda değişmeler yani yeni bir üretim faktörleri bileşimi gerekecektir. Yeni gelişmeler üretimi arttırabilecektir"¹¹⁷.

II. MÜTEŞEBBİSİN MOTİVASYONU

Motivasyon, insanları belli bir amaca ulaşmak için harekete geçiren güç demektir. Motivasyon harekete geçirici, hareketi istenilen amaca yönlendirici ve devamlı kılıcı özelliklere sahiptir. İnsanların düşüncelerini, umutlarını, inançlarını yani arzu, ihtiyaç ve korkuları ile ilgili kuvvetleri ihtiva etmektedir. Motivasyon konusu, insanların çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmak zorunda olduğunu ileri süren A. Maslow tarafından ortaya atılmıştır. Maslow'a göre motivasyonla ilgili ihtiyaçları beş grupta toplamak mümkündür. Bunlar sırasıyla; 1- Temel fizyolojik ihtiyaçlar 2- Güvenlik ihtiyaçları 3- Sevgi ve gruba ait olma 4- Sosyal statü ihtiyacı 5- Kendini gerçekleştirme ve yaratıcılık ihtiyaçlarıdır¹¹⁸.

Buna göre insanlar önce temel fizyolojik ihtiyaçlarını tatmin edecek sonra da güvenliklerini sağlamaya çalışacaklardır. İnsanlar öncelikle bu iki ihtiyacı karşıladıktan sonra diğer ihtiyaçlarını gidermeye gayret gösterecektir. Yani toplumdan saygı ve sevgi görmek; prestij, güç ve mevki sahibi olmak isterler. Kendilerini ispat etmeye, göstermeye çalışırlar.

Adam Smith 1759 yılında yayınlanan " Ahlâki Duygular Teorisi" adlı eserinde insanın hareket ve davranışlarında önemli rol oynayan üç tür itici

¹¹⁷ A.g.e, ss. 201-202.

¹¹⁸ E. Ercan, " Motivasyon ", **Büyük Ekonomi Ansiklopedisi**.

gücü ele almıştır. Bunlar şöyle sıralanabilir: a) Kendini düşünme ve sempati b) Hürriyet arzusu ve toplum adabına uyma eğilimi c) Çalışma itiyadı ve mübadele eğilimi. Smith bu üç tabii eğilim ve duygunun toplum içinde birbirini etkileyerek bir denge ve ahenk meydana getirdiği görüşündedir. Bu denge sayesinde her fert kendi arzu ve menfaatleri peşinde koşarken aynı zamanda toplumun menfaatleri için de çalışmış olmaktadır¹¹⁹.

Müteşebbisleri teşvik eden ve teşebbüs gücünü etkileyen faktörleri, insanın içinde olan güçler ve insanın dışında olan güçler şeklinde incelemek mümkündür¹²⁰.

A. İNSANIN İÇİNDE OLAN GÜÇLER

İnsanın kendi ihtiyaçlarından ve çevresinin kişide oluşturduğu beklentilerden kaynaklanan güçleri, insanın içinde olan güçler olarak tanımlayabiliriz. Bunları da kişisel güçler ve itici güçler olarak ikiye ayırabiliriz.

1. Kişisel Güçler

İnsanların kendi ihtiyaçlarından doğan güçlere kişisel güçler denilmektedir. Örneğin; acıktığımız, korktuğumuz ya da üşüdüğümüz zaman ortaya çıkan güçler gibi. İşte böyle durumlarda insan bu şartları düzeltmek ihtiyacını hisseder ve ona göre hareket eder. İnançlar da başka bir kişisel güçtür. Margerison siyasi, dinî veya insanî değerlerimiz güçlü ise bunların bizi belli yönlerde etkilediğini söylemektedir¹²¹. Hoselitz, McClelland ve Hagen gibi bilim adamlarının, müteşebbisler hakkında ileri sürdükleri fikirler konunun psikolojik yönüyle ilgilidir. Bunlara göre bir lider, değişikliğin ferdi bir gayret neticesinde meydana gelebileceğine inanmalı ve içindeki arzuyu bu yönde harekete geçirmelidir. Bu şekilde belirlenen hedefler örneğin servet sahibi olmak, siyasi güç sahibi olmak, kazanılmış sosyal statüyü korumak gibi istekler motivasyon gücüne dönüşür.

---

119 Aydın Yalçın, **İktisadî Doktrinler ve Siyasî Sistemler Tarihi**, Ankara: Ekonomik ve Sosyal Yay., 1976, s. 176.

120 Baloğlu, a.g.e, s. 36 .

121 Margerison, a.g.e, s. 81.

Teşebbüs ruhunu daha iyi anlayabilmek için liderlik psikolojisi, karakteri ve ortaya çıkışı hakkındaki görüşleri kısaca belirtmemiz ve müteşebbis ruhu ile arasındaki ilişkiyi tespit etmemiz gereklidir. Çünkü müteşebbisin liderlik vasfına da sahip olması gerekir. Liderin ortaya çıkması konusundaki görüşleri dört açıdan ele almak mümkündür¹²².

a. Etkileşim Liderlik Modeli

Grubun ihtiyaçlarını en iyi bir şekilde karşılayabilen kimselerin lider olduğu görüşü savunulmaktadır. Burada etkileşimi sözkonusu olan unsurlar bir taraftan grubun ihtiyaçları, diğer taraftan da fertlerin kişisel özellikleridir.

Burada önemli olan hem grup düzeyinin hem de kişilik düzeyinin ihmal edilmeden gözönüne alınmasıdır. Karşılıklı etkileşim bu iki düzeydeki unsurlar arasında meydana gelmekte ve lider ortaya çıkmaktadır.

b. Kişisel Liderlik Modeli

Bu görüşe göre, kişinin sahip olduğu çeşitli özellikler onu lider yapar. Ortamın özellikleri gözardı edilir. Çünkü liderlik karakterine sahip bir kimse nasıl bir gruba girerse girsin lider olur. "Lider olarak doğmuş", "doğuştan lider" gibi sözler bu görüşü yansıtır.

Hangi kişisel özelliklerin liderlikte rol oynayacağı konusunda çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Mann liderlerin kişilik özelliklerini şöyle özetlemiştir: Liderler diğer grup üyelerinden daha uyumlu; daha hâkim, daha nüfuzlu, daha dışa dönük; daha az tutucu; daha akıllı ve kişisel ilişkilere daha duyarlıdır.

Liderlik olgusunu sadece kişisel özellikler ile açıklama çabaları genellikle fazla başarılı olmamıştır.

c. Ortamsal Liderlik Modeli

Bu görüş, kişisel liderlik modelinin tam tersini savunur. Bu model, lideri ortamın yarattığını ileri sürer. Ortamın özellikleri ve ihtiyaçları lideri ortaya

---

¹²² Çiğdem Kâğıtçıbaşı, **İnsan ve İnsanlar**, İstanbul: 1977, ss. 228-232.

çıkartır; kimin lider olacağı önemli değildir.

Bu görüşte kişisel özellikler dikkate alınmaz. Önemli olan sadece ortamın özellikleridir. Ancak ortamın ihtiyaçlarına en iyi cevap verebilen kişilerin lider olduğu da gözönüne alındığından kişisel özellikler ihmal edilmemektedir.

Ortamsal liderlik görüşü daha ziyade sosyologlar tarafından kabul görmüştür. Özellikle grup yapısı ve grup içi iletişimi çalışmalarında, en merkezi durumda bulunan kimsenin lider olacağı görüşü bu modele uygundur.

Berkowitz, bu konuda yaptığı bir araştırmada, merkezde olmanın kişilik özelliklerinden daha önemli bir şekilde liderlik davranışını etkilediğini bulmuştur. Şöyle ki merkeze yerleştirilen kişi çekingen bir kişiliğe dahi sahip olsa, sırf merkezde bulunmaktan dolayı bir süre sonra dışa dönük, atılcı bir lider olmaktadır. Buradan, ortamın ihtiyaçlarının ve özelliklerinin kişisel özelliklerden bağımsız olarak hatta onlara rağmen lideri yarattığı ileri sürülmüştür.

d. Fiedler'in Etkin Liderlik Modeli

Fiedler doğal gruplarla yaptığı seri araştırmalarda önemli bir kişilik özelliği üstünde çalışmıştır. Bu özellik de kişinin başkalarını nasıl algıladığıdır.

Fiedler çeşitli grupların liderlerine, birlikte çalışmayı en çok istedikleri grup üyesi ile birlikte çalışmayı en az tercih ettikleri grup üyesini kişilikleri bakımından tarif etmelerini söylemiştir. Bu iki kişiyi birbirine benzer olarak tarif eden (algılayan) liderler ile onları çok farklı olarak tarif eden liderlerin kendilerinin de çok farklı kişiliklere sahip olduğu tespit edilmiştir.

Birinci kategoriye giren liderler, en az tercih ettikleri iş arkadaşlarını da kişi olarak beğenirler, onu en iyi çalışan kimseden ayırt etmezler. Bu tür bir lider örneğin, " Onunla birlikte çalışmam ama gene de o gayet iyi bir kimse olabilir" diye düşünür ve herkesi hoş tutmaya çalışırken; ikinci kategorideki liderler iş yapmaya önem verir ve iyi çalışmayanı sevmez. Bu tür bir lider ise " Onunla çalışmıyorsam, beğenilecek bir kimse değildir" diye düşünür. Fiedler bu özellikleri gözönüne alarak birinci kategorideki lideri sosyal-duygusal lider; ikinci kategorideki lideri ise iş-eğilimli lider olarak

görmüştür.

Buraya kadar anlatılanlardan şu sonuca varabiliriz: Mütesebbisin liderlik özelliğine sahip olması gerekir. Çünkü mütesebbisin sermayeyi belli bir iktisadî amaca yöneltebilmesi ikna ve başkalarını yönlendirme özellikleri sayesinde olmaktadır. Bu bakımdan ortam kişilere bu özellikleri verebilmelidir. Ayrıca ortam servet sahibi olmayı yücelterek ve mütesebbislere iyi bir sosyal statü kazandırarak kişileri girişimciliğe teşvik etmelidir.

2. İtici Güçler

Toplum ve aile gibi insanın içinde yaşadığı çeşitli sosyal kurumların insandan beklentileri vardır. Bu kurumlar insana nasıl hareket etmesi gerektiğini ve kendilerinden neler istediklerini belli ederler. Böylece fert üzerinde bir sosyal baskı meydana getirirler. Bunlar mütesebbis davranışını yönlendirir; harekete geçmesini sağlayan olumlu ya da olumsuz bir saik oluşturur. Bu, başkalarının baskısını üzerinde hisseden kişide itici bir güç olur. Örneğin, çalışma hayatında amirlerin astlarından beklentileri astlar için itici bir güç olabilir¹²³. Fertleri harekete geçirici, yönlendirici itici güçleri üç alt bölümde inceleyebiliriz.

a. Üstünlük Motifi

İnsanlarda kendini başkalarından üstün görme; kendilerini yüksek statüye, mevkiye sahip kişiler olarak gösterip ilân etme temayülü vardır¹²⁴. Toplumlar da bu tür eğilimlere sahiptir. Toplumların kendilerini başkalarından üstün görme temayülü bazen olumsuz sonuçlar da ortaya çıkarabilir. Bu tür bazı olumsuz sonuçları Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş döneminde görmemiz mümkündür.

Başlangıçta Batı dünyası içinde kendimize müttefik aramakla başlayan ve Fransa gibi ülkelere sırf siyasi amaçla verilen birtakım imtiyazlar zamanla bazı yanlış görüşlerin ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. Meselâ, Kanunî Sultan Süleyman zamanında Venedikliler ile yapılmak istenen bir ticaret

¹²³ Mergerison, a.g.e, s. 81.

¹²⁴ Sulhi Dönmezer, *Sosyoloji*, 10.b., İstanbul: Beta Yay., 1990, s. 326.

antlaşmasını padişah, şerefine aykırı bulmuştur. Zira antlaşma eşit devletler arasında yapılabilirdi¹²⁵. Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü olduğu dönemlerde yerleşen bu tür zihniyet çöküş dönemlerinde de etkisini göstermiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkleri yabancılarla ticaretten alıkoyan şöyle bir zihniyet vardır: "Kâfirlerin İstanbul'a veya diğer limanlara gelmeleri, onların daha aşağı olmalarının işaretidir: Türk düşmanının ayağına, hatta barış halinde olduğu düşmanının ayağına mal satmaya gidecek kadar alçalamaz. Kâfir onun ülkesinde ticaret yapabilmek için yalvarmakta ve Türk, yüceliği içinde ona bu işi yapabilmek iznini vermektedir"¹²⁶.

Avrupalı tüccarların davranışları onların yüzüzlükleri, saçmalıkları, para canlılıkları ve gavurlukları ile yorumlanır ve onlar hâkir görülürdü. Bir Osmanlı devlet adamı: "Şu kâfirlerin işlerine akıl erdirmek mümkün değil. Bunlar o kadar yüz­süz ve haysiyetsiz kişilerdir ki döğeriz söveriz, ertesi yıl gene boy gösterirler" demiştir¹²⁷.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Batılıların birbirlerine karşı giriştiği kıyasıya rekabet ve ihanet Osmanlı toplumu üzerinde olumsuz bir intiba bırakmıştır. Protestan müteşebbisler çok ahlâklı, çok dindar adamlardı. Fakat ahlâkları ve dindarlıkları yalnız kendileri içindi. Kendilerinden olmayanlara bu ahlâki ve dini değerler geçerli değildi.

İşte bu gibi sebeplerle Batı, maddî kudret ve üstünlüğünü XIX. yüzyılın ortalarına kadar Doğulu toplumlara kabul ettirememiştir. Batılıların, Doğu ülkelerindeki kötü ve ahlâksız davranışları yüzünden birçok Doğulu toplum, Batı medeniyetinin olumlu ve üstün tarafları olduğunu anlamamak, onu her

---

¹²⁵ A. Gündüz Ökçün (Der.), **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir (Haberler, Belgeler, Yorumlar)**, Ankara: A.Ü. SBF Yay., 1968, s. 246.

¹²⁶ Robert Mentran, " XVI ve XVII'nci Yüzyıllarda İstanbul'da Azınlıklar, Meslekler ve Yabancı Tüccarlar ", Çev. M. Ali Kılıçbay, **Tarih ve Toplum**, Sayı:16, Nisan 1985, s. 237.

¹²⁷ Niyazi Berkes, " Az Gelişmişliğin Tarihsel Nedenleri VII- Batı Sömürgeciliği Hangi Reformları Getirdi ? ", **Yön**, Sayı:188, 4 Kısım 1966, s. 11.

tarafı ile küçük görmek gibi mühim bir hata işlemişlerdir¹²⁸.

Yine Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş devirlerinde lonca üyeleri halkın öğrenme isteğini birtakım sebeplerle engellemiş ve böylece teşebbüs davranışlarını baltalamışlardır. Örneğin, " müslüman ustaların yanında iş mevcut iken hıristiyan ya da yahudi patronların yanında çalışan müslüman işçiler, müslüman olmayan birine usta veya çelebi diye hürmetkâr hitaplar yapmaya mecbur kalacaklarından, müslümanlığın şerefini alçaltıyorlar" dı. Bu gibilerin iman ve nikâh tazelemeleri gerektiğine dair fetvalar vardı¹²⁹.

b. Korku Motifi

Kişinin toplum içinde diğerleri ile birlikte yaşayabilmesi için toplumun örf ve âdetlerine, geleneklerine itaat etmesi, giyinme, yeme içme, eğlenme, çalışma bakımından aslî birtakım teknikleri kabul etmiş olması; toplumsal hayatın normlarına uyması; kendine verilecek rolleri gereğince ifa etmesi gerekir¹³⁰. Bütün bu şeyler ise ferdin teşebbüs faaliyetine çeşitli şekillerde farklı derecelerde etki edebilmektedir.

Fertlerin teşebbüs faaliyetlerini etkileyen unsurlardan birisi de başkalarının alaylarına maruz kalma korkusudur. Bu, kabiliyetsiz ve beceriksiz kişilerin alaylarına hedef olmaktan duyulan bir çeşit korkudur¹³¹. Bu korkunun ortadan kalkabilmesi için toplumun değişikliklere açık bulunması ve yeni fikirlere hoşgörülü davranması gerekir.

Yenileşme, yeni becerilerin yaratılması iktisadî kalkınma için gereklidir. İlk sanayileşen ülkelerde yeniliklerin ve bu yenilikleri iktisadî hayata tatbik eden müteşebbislerin önemi gayet iyi kavranmıştır. Bu gibi ülkelerin halk kahramanları genellikle yeni fikirlerle ortaya atılan, bu fikirleri kabul ettirinceye kadar uğraşan, yeni bazı keşiflerin günlük hayata uygulanmasını sağlayan ve yeniliğin başarısını ispatlayan kabiliyetli insanlardır. Buna karşılık az gelişmiş ülkelerde müteşebbis sık rastlanan bir

---

¹²⁸ A.g.m, s.11.

¹²⁹ Ö. Lütfi Barkan, " Osmanlı İmparatorluğunda Esnaf Cemiyetleri ", İ.Ü. İktisat Fak.Mec., C.41, No. 1-4, Eylül 1982-Ekim 1983, s. 46.

¹³⁰ Dönmezer, a.g.e, s. 141.

¹³¹ Baloğlu, a.g.e, s. 44 .

tip değildir. Hatta bu gibi kimseler, kendilerine ait olmayan işlere burnunu sokan ve toplumun düzenini bozan kimseler olarak telâkki edilmektedir¹³².

Az gelişmiş ülke insanları genellikle yenileşmeye karşıdırlar. Asıl önemlisi şudur ki bu toplumlarda iktisadî sahada lider rolünü oynayacak yenilikçi müteşebbislerin yetişmesine imkân veren bir yapı yoktur. Çünkü bu toplumlarda geçmişin kusursuzluğu karşısında bütün değişmeler bir bozulma, kutsal maziden bir tür kopma olarak düşünülür. Toplum hayatında fazilet, geleneklere saygıdır. Oysa iktisadî kalkınmanın yürütücüleri, yenilikçi müteşebbislerdir ve çağdaş toplum sürekli yeni icatlar peşinde koşmaktadır.

Bazı kültürler el emeğine fazla değer vermezler. Örneğin; bir uçak mühendisinin, bir otomobil tamirhanesi açarak fiilen kendisinin de otomobil altına girip çalışması toplumumuzda aydınlar tarafından bile garip karşılanmıştı. Bu davranışın tabii ki birtakım tarihî sebepleri vardı¹³³.

Bu sebepleri Bernard Lewis şöyle açıklamıştır: " ...meselâ Türkiye 'de eskiden bazı zanaat ve mesleklere sadece din ve ırk bakımından hor görülen topluluklara mensup kimseler girerlerdi. Bu gibi ayırımların ortadan kaldırılması aşağılık damgasının silinmesini sağlayamamıştır. Ticaret ve bankacılık hor görülür ve bunlarla uğraşanlara güvenilmezdi; tutumluluk, hırs, girişim harislik sanılırdı. En çok din ve devlet işlerine değer verilir; en ziyade ulema sınıfı, askerler ve devlet memurlarına itibar edilirdi. Her zaman fazla para kazanmasalar dahi geleneksel değer ölçüleri karşısında ancak bu kişilerin ciddi, onurlu ve soylu amaçlar uğruna çalıştıkları kabul edilmmişti. Bütün diğerlerine adi işçi ve açığözlü madrabaz takımı olarak bakılırdı..."¹³⁴.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaretle istigal eden grupların karakter ve huylarını tahlil eden bir Fransız raporu; Türk'ün ticaret hayatından uzak oluşunu temkinli olmasına ve rizikoyu hiç göze almamasına bağlıyor. Türk, kesin olarak emniyetli görmediği işe girmiyor¹³⁵ diyordu.

---

¹³² R. J. Alexander, **İktisadî Kalkınmanın Esasları**, Çev. Arif T. Payaslıoğlu, Ankara: Türkiye Millî Gençlik Teşkilatı Yay., 1964, s. 121.

¹³³ Dönmezer, a.g.e. ss.358-359.

¹³⁴ A.g.e. s. 359.

¹³⁵ Halil Sahillioğlu, " Yabancı Gözüyle Türkler, Yehudiler, Ermeniler, Rumlar " . **BTTD**,

Görüldüğü gibi sosyo-kültürel çevre toplumun iktisadî hayatını etkilemektedir¹³⁶. Toplumda müteşebbislerin ortaya çıkması, çoğalması ve öncülük görevini ifa edebilmeleri sosyo-kültürel çevreye bağlıdır. Toplumumuzda yukarıda bahsedilen olumsuz sosyo-kültürel yapı zaman zaman müteşebbis insanların ortaya çıkmasını güçleştirmiştir.

c. Başarı Arzusu

Başarı arzusu birşeyi iktidar, sevgi veya kâr için değil; fakat sırf iyi yapmış olmak için yapmaktır. David C. McClelland "The Achievement Society" isimli eserinde fertlerin başarı arzusu ile iktisadî gelişme arasındaki ilişkileri belirtmiş ve başarı arzusunun iktisadî gelişmeyi sağladığını ifade etmiştir. McClelland bu çalışmasında bulduğu neticeleri ve dayandığı ana fikri bir makale içinde derli toplu olarak takdim etmiştir¹³⁷.

Gelişmekte olan ülkelerde fertlerin başarı arzusu gelişmiş ülkelere nazaran çok noksandır. Fertlerdeki başarı arzusunu iktisadî gelişmenin en mühim saiki olarak gören psikologlar vardır¹³⁸.

McClelland'a göre, tarihte iktisadi gelişmenin yanı başında bulunan değer, popüler bir başarı ihtiyacı olmuştur. Bu ihtiyaç, tarihte hangi toplumlarda ve hangi dönemlerde yüksek seviyede hissedilmişse bu popüler başarı ihtiyacını iktisadî büyüme safhası takip etmiştir. Yüksek seviyede ve popüler mahiyette başarı ihtiyacı klasik dönemde Yunanistan'da, Ortaçağların sonunda İspanya'da, Tudor döneminde veya endüstri devriminden hemen önce İngiltere'de hissedilmiş ve bunu iktisadî büyüme izlemiştir. McClelland'a göre, başarı arzusunun telkin ve ifade edilmiş seviyesi yükseldikçe iktisadi büyüme sürati de artmaktadır.

McClelland'ın bahsettiği başarı arzusu kârla ilgili değildir. Bir kimse kâr, sevgi, popülerlik ve iktidar arzularından tamamen soyutlanmış bir başarı

Sayı: 15, Aralık 1968, s. 45.

¹³⁶ Vural Savaş, **Kalkınma Ekonomisi**, 4.b., İstanbul: Beta Yay., 1986, s. 35.

¹³⁷ Amiran Kurtkan Bilgiseven, **Eğitim Sosyolojisi (Kavramlar-Teoriler-Eğitim Yolu ile Kalkınmanın Esasları)**, İstanbul: TDAV Yay., 1987, ss. 139-145.

¹³⁸ A.g.e, s. 139.

arzusu duyuyorsa, bunu ancak başkalarının arzularını benimsemekle yapabilir. Sırf başarı arzusuna sahip herkes, yapabileceğinin en iyisini yapmaya çalışacaktır.

McClelland başarı arzusu yüksek toplumlarda, iktisadî büyümenin kolaylıkla gerçekleştirildiği ve müteşebbis sınıfın ortaya çıkmasının da başarı arzusuna paralel olarak kolay olduğu kanaatindedir. Üst mevkideki yöneticilerinin yüksek başarı ihtiyacı duyduğu firmaların, bu mevkiideki yöneticileri düşük başarı ihtiyacına sahip firmalardan daha çabuk büyüdüklerini tespit etmiştir. Fertlere farklı yönere dönük olma temayülünün aşılması halinde; fertler müteşebbis sıfatıyla faaliyette bulunurken toplumun aşıladığı ahlâk ve iyi hizmet normlarına uymayı öğreneceklerdir. Dar akraba ya da köy grubuna olan sadakatin yerini millete karşı duyulan sadakat hissi alacaktır. Böylece iktisadî büyümeyi hızlandırıcı bir toplum yaratılması ve halkın kökleşen isteklerinin ve değerlerinin müteşebbislere ve firmalara öğretilmesi hem müteşebbislerin hem de firmaların lehine olacaktır¹³⁹.

McClelland iktisadî büyümenin sadece psikolojik yönünü aydınlatmıştır. İktisadî büyümenin sadece bu tedbirlerle gerçekleştirilmesi mümkün değildir. Fakat halkın moral bakımından takviyeye muhtaç olduğu da unutulmamalıdır. Fakirliğin yarattığı aşağılık duygusunun ruhları kemirdiği, "Biz başaramayız", "Bizim millet beceremez" şeklindeki bir düşüncenin topluma yerleştiği ülkelerde bu psikolojik şartın ne kadar büyük bir ehemmiyet taşıdığı kolaylıkla anlaşılır. Bunun farkında olan Atatürk, millî zaferden sonra ilk iş olarak Türk milletinin kendine olan saygı ve güven duygularını arttırmaya çalışmıştır. "Türk öğün, çalış, güven" , " Ne mutlu Türküm diyene", "Bir Türk dünyaya bedeldir" şeklindeki sözleri hep bu idrakin birer ifadesidir¹⁴⁰.

W. W. Biddle, " The Culvitation of Community Leaders " adlı eserinde şöyle diyor: " pek çok toplum (özellikle geri kalmışlar) bir hissizlik içine batıp kalmışlardır. Adeta üzerlerine ölü toprağı serpilmiştir. Toplum kalkınmasının başarılı olabilmesi için hissizlik içinde bulunan bu fertlere ümit dolu bir

---

139 A.g.e, s. 144.

140 A.g.e, s. 145.

coşkunculuk felsefesi aşlamak gerekir... Zaten kalkınma faaliyeti de topluma birşeyler yapabilme ümidi aşlanarak başlar"¹⁴¹.

B. İNSANIN DIŞINDA OLAN GÜÇLER

Bunlar, kişinin çevresinde bulunan maddî şeylerin kişide meydana getirdiği güç olarak belirtilebilir. Burada bu güçler, daha iyi bir hayata duyulan özlem ve ortamın ümitsizliği olmak üzere iki grupta incelenecektir.

1. Daha İyi Bir Hayata Duyulan Özlem

Bunlar insanın dışında bulunan birtakım güçlerin etkisiyle meydana gelir. Örneğin; K. Lewin her insanın, hareketin ilk sıçrama noktasını oluşturan psikolojik ihtiyaçları olduğunu ileri sürmüştür.

Tüketime dayalı toplumlarda fertler, birçok cezbedici gücün tesiri altında bulunabilmektedir. Bu cezbedici güçler yeni bir araba, güzel bir ev, tatil olabileceği gibi para kazanma ve sosyal statü elde etme de olabilir. Fertlerin nesnelere ve sosyal statülere verdiği değer nisbetinde bu tür şeyler fertleri cezbedici güç haline gelmektedir. Bu cezbedici güçlerin tesiri altında kalan fertler, arzuladıkları bu şeylere ulaşabilmek için daha çok çalışacak ve daha çok para kazanmak isteyeceklerdir. Örneğin; bir memurun maaşı ya da terfi imkânı ferdin dışındadır. Memur bunlara ulaşmak için yoğun bir çaba gösteriyorsa bu şeyler onun için cezbedici bir güç olmaktadır¹⁴².

2. Ortamın Ümitsizliği

Vroom adındaki bir psikolog, insanların sonuç alabileceklerini tahmin ettiği sürece harekete geçtiklerini ileri sürmüştür. Vroom buna beklenti kuramı ismini vermiştir¹⁴³. Yani ferdin birşeye teşebbüs etmesinde, alabileceği sonuçların tahmin derecesi ve o ferde göre gerçekleşme ihtimali çok önemli bir faktör olabilmektedir. Örneğin; ailenin fakirliği, maddî yönden

---

¹⁴¹ H. Şahap, " Çağdaş Eğitim Teknikleri Açısından Toplum Kalkınmasında Liderlik Sorunu ve Türk Eğitim Sistemi Üzerine Bir Deneme " , **Yeni Forum**, C. 6, Sayı:144, 1 Eylül 1985, s. 21.

¹⁴² Margerison, a.g.e, s. 82.

¹⁴³ A.g.e, s. 83.

güçsüzlüğü ferdin teşebbüs gücünü olumsuz şekilde etkilemektedir.

III. MÜTEŞEBBİSİ YARATAN ORTAM

Kişinin iktisadî alanda şahsiyetini (memur, işçi ya da müteşebbis olup olmayacağını) belirlemede içinde bulunduğu ortam çok önemlidir. Bu ortam; dünya görüşü, telkinleri, teşvikleri ya da engellemeleri ile kişinin davranışlarını, hayat tarzını büyük ölçüde etkilemekte; kişinin kâra, sermayeye ve iktisadî hayata bakışını oluşturan önemli unsurların başında gelmektedir.

Burada, müteşebbisi yaratan ortam olarak aile yapısı, din faktörü, kültürel faktörler ve eğitim üzerinde durulacaktır.

A. AİLE YAPISI

Aile, sosyal örgütlenmelerin temel birimlerinden biri hatta toplumun temel taşıdır. Balzac'ın söylediği gibi toplumların temeli her zaman aile olacaktır. Çocuğun kişilik yapısı aile içinde gelişir. Aile üyeleri, kişinin hem organik hem de zihni alışkanlıklar kazanmasını sağlar¹⁴⁴. Kişinin çevresiyle ilk teması ailede başlar ve kişi aile vasıtasıyla sosyalleşir¹⁴⁵. Bu bakımdan müteşebbisin yetişmesinde, çocuğun teşebbüs ruhunu kazanmasında aile içinde çocuğa verilecek terbiyenin de büyük etkisi olmaktadır¹⁴⁶. Prens Sabahaddin, sosyal yapı değişikliği olarak gördüğü bireyci topluma geçişi bir eğitim meselesi olarak düşünürken; bunun aile yoluyla mümkün olacağını ileri sürmüştür¹⁴⁷. Nitekim D. C. McClelland da, başarı saikinin çocuğa küçükken anlatılan hikâye ve masallarla verilebileceğini söyleyerek aile içi eğitimin önemini vurgulamıştır¹⁴⁸. Ayrıca ailenin gelir ve konumu da çocuğun

---

144 Birsen Gökçe, " Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme ", **Aile Yazıları 1**, Ankara: Aile Araş Kurumu Yay., 1990, s. 208.

145 A.g.m., s. 205.

146 Eröz, a.g.e., ss. 65, 141, 367.

147 Ziya Gökalp, " Musahabe: Umumculuk ", **Küçük Mec.**, C.I, Sayı: 38, 5.3.1339, ss. 1-3'den H. Yıldırım Celkan, **Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi**, İstanbul: MEGSEB Yay., 1989, s. 89.

148 Margerison, a.g.e., s. 75.

başarısını etkiler¹⁴⁹.

Aile yapısının, çocuğun teşebbüs ruhu kazanmasına olan etkileri toplum yapısının bir uzantısı niteliğindedir. Aile tipine (geniş aile ya da çekirdek aile olma durumuna) göre ailenin, çocuğun kişilik kazanmasındaki rolü ve önemi değişmektedir. Bu iki aile tipinin çocuğun teşebbüs ruhu kazanmasındaki etkilerini şu şekilde belirtmek mümkündür.

1. Geniş Ailenin Etkisi

Gelenekçi toplumlarda aile müessesesi, her türlü iktisadî ve teknolojik değişimleri etkileme gücüne sahiptir. Çünkü bu tür toplumlarda aile, fert sayısı ve büyüklük bakımından modern toplumlardaki çekirdek aileye nazaran farklı bir kuruluştur. Geniş ailelerde otorite baba ya da baba soyuna bağlı olup, aile canlı bir bütündür. Gruptaki ilişkiler ve karar verme erkek soyuna dayanmaktadır. Bu bakımdan her türlü yeniliğin benimsenmesi ya da reddi grup kararıyla olur. Ailede fert sayısı çoğaldıkça değişmeye tepkiler çoğalır. Geniş ailelerde gelenekçi tutum ve inanç sistemi, grubun dünya görüşünü ve hayat tarzını etkiler. Aile yapısının bu kimliği her türlü yeniliklere karşı konulmasına sebep olur. Otorite ve karar vermenin ailede yaşlı erkeklere ait olması ve yeniliğin kabulünün doğrudan bir usülle gerçekleşmesi ailedeki çocuk ve gençlerin fikir ve teşebbüs cesaretini yok eder¹⁵⁰.

Nitekim Türk aile sosyolojisini tetkik edenler, Türk toplumunda yarı-pederşahî bir aile yapısı tespit etmişlerdir¹⁵¹. Bu tip ailelerde disiplin kendine göre küçük bir şah olan babanın elindedir¹⁵². Namık Kemal'in bunu şu şekilde tenkit ettiğini görüyoruz: " ... ne zamana kadar pederler, oğlunun kendi gibi olmasını, yahut kendi mahalle imamı iken oğlu tabib olmak isterse aybını

---

149 Sevinç Üzen, " Sosyal Hareketlilikte Aile ve Eğitim İlişkileri " , **Aile Yazıları 2**, Ankara: Aile Araş. Kur. Yay., 1990, s. 322.

150 Orhan Türkoğan, " Doğu Raporu " , **Tercüman**, 20 Ağustos 1984, s. 2.

151 Ziya Gökalp, " Aile Ahlâkı " , **Yeni Mec.**, No. 29, 1917'den Z. Fahri Fındıkoğlu , "Tanzimatta İçtimai Hayat " , **Tanzimat I**, İstanbul: 1940, s. 648.

152 Fındıkoğlu, a.g.m. s. 649.

kara toprağın örtmesini temenni edecek?...¹⁵³. Nitekim buna benzer bir tespiti A. Daumar da yapmıştır. A. Daumard XIX. yüzyıl Fransız burjuva ailelerinin, meslek hayatında nasıl gerçek hanedanlar kurduklarını tespit etmiştir. Bu davranış, burjuvazinin alt-orta ve büyük bütün kesimlerinde ve bütün mesleklerde ilk kuşakta %25 , ikinci kuşakta %50 ve üçüncü kuşakta %70'dir. Yine serbest mesleklerde ve üniversite hocalarında aile boyu hanedanlar kurulmaktadır. Meselâ, Fransa'da XIX. yüzyılın başında doktorların %55'nin oğlu da doktordur¹⁵⁴.

Geniş aile, ferdi katkısı ne olursa olsun bütün üyelerine yiyecek ve barınak sağlar. Bu tip ailelerde fertler fakir veya tembel olsun aynı sosyal yardım sisteminden faydalanırlar. Aile fertlerinde aileye sadakat ve diğer vecibeler herşeyden önce gelmektedir. Bu da ferdi çalışmaya, tasarruf ve yatırıma büyük ölçüde engel olur¹⁵⁵. Bu durum fertlerin çalışma ve başarı arzusunu azaltmaktadır. Yine aile üyelerinin meslekleri ve statüleri de ailece tesbit edildiğinden sosyal hareketlilik önlenir¹⁵⁶.

Kindleberger, geniş ailelerin fertlerde hareketliliği, risk almayı, tasarrufu ve daha fazla çalışma arzusunu azalttığını ileri sürmektedir¹⁵⁷. Ayrıca babalarıyla birlikte oturup birlikte çalışan fertlerde aile üyeliğinin sağladığı güven ortamı ferdin müteşebbis ruhunu zayıflatabilir¹⁵⁸.

Bununla beraber geniş ailenin, sanayileşmeye geçişi kolaylaştırıcı bazı özellikleri de vardır. Meselâ, yakın akrabalık ilişkilerinin yarattığı güven ve ikna imkânı, yatırım için başlangıç sermayesi temin etmeyi mümkün kılar¹⁵⁹.

---

153 A.g.m, s. 652.

154 Ü. Meriç Yazan, " İleri Endüstri Toplumlarda Aile Kurumu Üzerine Bir Araştırma ", **Aile Yazıları 1**, s. 460.

155 C. Kerr ve Diğerleri, " Sanayileşme ve Kültür ", **İ.Ü. İkt. Fak. Mec.**, C. 26, No. 1-4, Ekim 1966- Eylül 1967, s. 107.

156 Emre Kongar, " Türkiye'de Aile : Yapısı, Evrimi ve Bürokratik Örgütlerle İlişkisi " **Aile Yazıları 2**, s. 71.

157 Mustafa Dilber, **Türk Özel Kesim Endüstrisinde Yönetmel Davranış**, İstanbul: B.Ü. Yay., 1981, s. 31.

158 A.g.e, s. 31.

159 Kerr ve Diğ., a.g.m, s. 107 .

Nitekim Arif Payaslıoğlu'nun yapmış olduğu araştırmanın sonuçları, az gelişmiş toplumlarda, geniş ailenin ilk sermaye birikiminin kaynağı olduğuna ilişkin görüşü destekler niteliktedir. Payaslıoğlu, Türkiye'deki özel teşebbüslerin %49.2'sinin aile şirketi olduğunu ve buna ilaveten de şirketlerin %22.9'nun ortakları arasında şu veya bu şekilde akrabalık bağının olduğunu tespit etmiştir¹⁶⁰.

2. Çekirdek Ailenin Etkisi

Bu tür aile ekonomik fonksiyonundan uzaklaşmıştır. Çekirdek aile üretim birimi değil tüketim birimidir. Aile dışındaki kurumlar bu üretim fonksiyonunu üzerlerine almaktadır¹⁶¹. Çekirdek aile, artık geniş bir işgücü kaynağı olup ev harcamaları ve tasarrufları hakkında karar veren bir organ ve kültür faaliyetleri birimidir. Günümüzde geniş ailenin sosyal hareketliliği engellediği, çekirdek ailenin ise sosyal hareketliliği kolaylaştırdığı savunulmaktadır. Nitekim Goode da sanayileşme ile çekirdek aile arasında yapısal bir uyum olduğunu iddia etmektedir¹⁶². " Çekirdek ailede eğitim ve çocuğun topluma katılması tamamiyle ferdi başarıya dayanır. Çocuk, ailede küçük yaşlardan itibaren sorumluluk ve kabiliyetine göre şahsiyetini kazanır, geliştirir. Böyle bir eğitim sistemi, ailede ferdi yaratıcılığı uyarır; fertte toplumun hemen her katındaki faaliyetlere katılma ruhu ve dinamizmasını geliştirir "¹⁶³.

R. Nisbet'e göre, çekirdek ailelerde çocukların anne-babalarıyla içli-dışlı olmaları sebebiyle soyutlama yeteneği artmaktadır. Girard'ın yaptığı bir araştırma, 14 yaşından sonra okulu bırakan çocukların geniş ailelerden geldiğini göstermiştir¹⁶⁴. Çekirdek ailede fertlerin duygusal yakınlığı modern teknolojinin ve endüstriyel hayatın zorluklarının yarattığı psikolojik baskıları

---

¹⁶⁰ Arif Payaslıoğlu, **Türkiye'de Özel Sanayi Alanındaki Müteşebbisler ve Teşebbüsler**, (y.y.), Türk İktisadî Gelişmesi Araştırma Projesi, (t.y.), s. 27.

¹⁶¹ Mahmut Tezcan, " Çocuk Eğitiminde Ailelerin Rolüne Sosyolojik Bir Bakış ", **Aile Yazıları 1**, s. 271.

¹⁶² Özen, a.g.m, s. 322.

¹⁶³ Türkdöğan, a.g.m, s. 2 .

¹⁶⁴ Nefise Balamir, **Kırsal Türkiye'de Eğitim ve Toplum Yapısı**, Ankara: ODTÜ Yay., 1981, ss. 161-162.

ve dengesizlikleri telâfi eder. Bu ise ferdin endüstriyel bir toplumun taleplerine uyma yeteneğini artırır¹⁶⁵.

McClelland'ın yaptığı araştırma, değişik kültürlerin çoğunda babanın yokluğunun ya da evden uzak kalmasının, ana-oğul bağımlılığına yol açtığından, çocukların başarı arzusunu düşürdüğünü göstermiştir. Türkiye 'de ise bunun tersi görülmüş ve çocuk babasından herhangi bir sebeple uzak kaldığında başarı arzusu yükselmiştir. Bu, Türkiye'deki babaerkil aile yapısı ve babanın ailedeki mutlak egemenliği ile açıklanabilir. Türk ailesinde hemen hemen tüm kararlar baba tarafından ve diğerlerine danışılmadan alınır. Böyle bir ailede baba, oğlunun başarı arzusunun yükselmesini önler. Baba evden uzak olduğunda bu engel ortadan kalkar¹⁶⁶. Birçok araştırma, otoriter babalar tarafından yönetilen ailelerde çocukların düşük başarı arzusuna sahip olduklarını göstermiştir. Otoritenin anne ve baba tarafından paylaşıldığı ailelerde ise çocukların başarı arzusunun daha yüksek olduğu müşahade edilmiştir. Oğulun annesiyle birlikte yaşadığı poligam ailelerde, bütün tatmin duygularını oğlundan elde etmek isteyen anne, oğlu için köstekleyici bir bağ olmaktadır. Bu durum ise çocuğun teşebbüs gücünü zayıflatmakta ve başarı arzusunu kösteklemektedir¹⁶⁷.

Aksine, daha küçük yaşlarda kendi kendine güvenmeyi öğreten ve çok az sayıda kısıtlamalar koyarak çocuğun bağımsızlığını destekleyen annelerin çocukları daha yüksek başarı arzusuna sahip olabilmektedir¹⁶⁸.

Çocuğa ailede verilen eğitim açısından Kayseri ili iyi bir örnek oluşturmaktadır. Yapılan gözlemler sonunda Kayseri ilinde oturan ailelerin çocuklarına devamlı surette ticaret, buna karşılık ilçe ve köylerde oturan ailelerin çocuklarına devamlı surette tahsil yapmayı telkin etmeleri, telkinlerin büyük ölçüde etkili olduğu intibasını uyandırmıştır¹⁶⁹.

---

165 Kongar, a.g.m, s. 73.

166 Dilber, a.g.e, ss. 34-35.

167 Bilgiseven, a.g.e, ss. 143-144.

168 Bernard C. Rosen and R. D'Andrade, " The Psychosocial Origins of Achievement Motivation", *Sociometry*, Vol. 22, No. 3, September 1959, s. 185.

169 Baloğlu, a.g.e, s. 124.

Müteşebbisin risk alma, inisiyatif kullanma, bazı ihtiyaçları ve imkânları önceden sezme, belirsizlik içinde karar alabilme, kararlı ve takipçi olma, inandırıcı olma gibi bazı zihni ve davranışsal niteliklerinin birçoğu aile ve toplum içinde yaşanan çeşitli tecrübeler ve etkiler neticesinde gelişmektedir¹⁷⁰.

Bu konuda şu noktalara dikkat edilmelidir. Çocuğun müteşebbis olarak yetişmesinde aile tipinden ziyade ailenin çocuğa vermiş olduğu eğitim, ailenin hayata bakış tarzı ve değer ölçüleri daha etkili olmaktadır. Nitekim yapılan araştırmalar, bütün çağdaş toplumlarda en yaygın aile tipi olan çekirdek ailenin ekonomik evrimin ve özellikle sanayileşmenin bir sonucu olmadığını göstermiştir. Meselâ, avcı ve toplayıcı toplumlarda da çekirdek aile yaygın olarak bulunmaktadır¹⁷¹.

B. DİN FAKTÖRÜ

İktisadî faaliyette bulunan kimseler, sadece arz ve talebe uyan soyut homo economicus değildir. İktisadî faaliyette bulunan insan, maddî menfaat dışında başka birçok motifin de tesiri altındadır. Bunlar arasında gelenekler, ön yargılar, ahlâkî değer ölçüleri ve dinî motifler zikredilebilir¹⁷².

Nitekim Malinowski, bütün davranışları hesaplı ve rasyonel olan, bütün faaliyetlerinde iktisadî düşünce ve kâr motifinden başka birşey bulunmayan "homo economicus" fikrine şiddetle karşı çıkar. Yıllarca içlerinde yaşadığı toplumlarda böyle bir insanı görmediğini söyler. Yalnız ilkel toplumlarda değil modern toplumlarda da fikirler, ideolojiler, dinî inançlar, hurafeler, peşin hükümler gibi birçok motifler davranış ve hareketlerimize tesir etmektedir. Herhangi bir iktisadî faaliyeti bu motiflerden uzak düşünmek mümkün değildir¹⁷³.

---

¹⁷⁰ Erdal Türkkan, " Girişimcilik ve Türkiye'de Girişimcilik İmkânları ", **Yeni Forum Dergisi**, C. VII, Sayı: 154, 1 Şubat 1986, s. 24.

¹⁷¹ Berlas Tolun, " Geleneksel Aileden Çağdaş Aile Yapısına Doğru ", **Aile Yazıları** 2, s. 495.

¹⁷² Hans Preyer, **İçtimai Nazariyeler Tarihi**, Çev.Tahir Çağatay, 3.b., Ankara: A.Ü. DİCE Yay., 1977, s. 116

¹⁷³ Talcott Parsons, " The Motivation of Economic Activities ", **Essays In Sociological**

Toplumun kültürünü meydana getiren en önemli unsurlardan biri olan din ile o toplumun iktisadî düzeni, iktisadî ahlâkı ve fertlerin iktisadî davranışları arasında kuvvetli bir ilişki vardır. Dinî hükümlerin muhtevasına göre bu etki olumlu veya olumsuz olabilir. Bu, toplumun inandığı dine göre değişir. Nitekim Espinas, Durkheim, Thurnwald, Malinowski ve Hurbert gibi sosyolog ve sosyal antropologlar, ilkel safhalarda bile, üretim tekniğinin ve bütün iktisadî hayatın din, sihir ve ilim gibi diğer fikrî fenomenlerden ayrılmasına imkân olmadığını belirtmişlerdir¹⁷⁴.

Max Weber de dinî faktörün iktisadî faaliyetler üzerindeki etkisini delilleriyle ortaya koymuştur. Weber kapitalist ruhun kaynağını Protestan ahlâkında, Puritanizmde görürken; Sombart bunu Judaizmde yani Yahudi din ve ahlâkında görür¹⁷⁵.

Dinin iktisadî hayat üzerindeki etkisi inkârı mümkün olmayan bir gerçektir. Nitekim Engels de, H. Starkenburg'a yazdığı mektupta siyasî, hukukî, felsefî, dinî ve estetik gelişmelerin temel faktör olan iktisadî yapı üzerinde kısmî bir tesire sahip olabileceğini kabul etmiştir¹⁷⁶.

Sabri F. Ülgener de dinin daha doğrusu gündelik hayatta mevcut olan dinî telkinlerin iktisadî hayatı, iktisadî davranışı ve iktisadî ahlâkı etkilediğini kabul eder. Ülgener bu konuda: " Esasında dinin ' kitabî ' tarafı bir yana, geniş yığınlara uzanan sade, gündelik telkinleri ile insanın davranış biçimini ve o yoldan değer ölçülerini etkilemekten uzak kalmış olacağı düşünülemezdi. Din ki, tarih boyu aile bağlarından yakın ve uzak toplum katlarına, siyasete, sanat değerlerine kadar bütün bir yaşayış düzenine damgasını vurmuş; kiminde başarılı, kiminde başarısız; fakat düzenleyici olmak iddiası ile daima devre içine girmiş. Hepsinde öyle iken , değer anlayışının yalnız bir kesiminde - iktisada bakan yüzünde - başka türlü olacağı beklenemezdi. Aslında din ile sosyal-ekonomik değerler arasında ilişkiden söz etmek değil, etmemek garip

---

Theory, New York, 1967, s. 53'den Eröz, a.g.e, s. 181.

¹⁷⁴ Eröz, a.g.e, s. 175.

¹⁷⁵ A.g.e, s. 382.

¹⁷⁶ A.g.e, s. 176.

olurdu "177 demektir. Ülgener'e göre din, hareketlerimize yalnız ihtiyaç duyulan yerde meşruluk kazandırmaz aynı zamanda kendi de etken olarak gereken itici kuvveti verir¹⁷⁸.

S. F. Ülgener, insanı çoğunlukla devre dışı bırakarak olup bitene sadece para ve mal akımı gözü ile bakmayı iktisadî analizin zayıf tarafı olarak görmektedir. Ülgener'e göre, iktisadî düzen son safhada insan davranışıyla belirlenmiş olacaktır. Sombart'ın da en fazla yakındığı nokta bu idi: Aradan canlıyı çıkartarak ekonomiyi cansız bir madde yığını olarak görmek. Aslında analize insansız değil, aksine insandan başlamak gerekirdi¹⁷⁹. "İktisadî yaşayış ... nerede ve hangi yüzyılda olursa olsun, yalnız dış verilerin biraraya gelişinden ibaret bir madde dünyası değildir. Bütün o yığınların altında ve gerisinde kendine has tavır ve davranışları ile insan gerçeği yatar. Kapitalizmi, sözgelisi, kapitalizm yapan yalnız dış görünüşü ile para, sermaye akımı, ya da o akımların gövdeleştirdiği kuruluşlar değil, aynı zamanda ve belki daha önemli ölçüde çağın tipik insanının davranış biçimi, tercihleri ve bütün bunların toplam ifadesi olan yaşayış normlarıdır"¹⁸⁰.

Gökalp sosyolojisinde dinî sistem, bütün sosyal müesseselerin temelini teşkil eder. M. Weber'in dünyevileşme fikirleri de bundan ibarettir. Bu bakımdan her iki bilim adamına göre ekonomik müessese dinî gelişmenin bir ürünüdür, ancak zaman içinde dinden tecrit edilerek dünyevileşmiştir¹⁸¹.

Din ile iktisadî faaliyet arasında bir ilişki olduğuna inanan bilim adamlarından Sir William Petty de, XVII. yüzyıl Hollanda'sının ekonomik gücünü o ülkedeki birçok muhalifin (Kalvinistler ve Baptistler) "çalışmanın ve endüstrinin Tanrıya karşı ödev olduğunu" düşünen insanlar olması olgusuna

---

177 Sabri F. Ülgener, **Zihniyet ve Din (İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Anlayışı)**, İstanbul: Der Yay., 1981, s. 14.

178 A.g.e, s. 16.

179 Sabri F. Ülgener, **Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler**, 1. b., Ankara: Mayaş Yay., 1983, s. 15.

180 Sabri F. Ülgener, **İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası**, 2. b., İstanbul: Der Yay., 1981, s. 12.

181 Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Haz. Mehmet Kaplan, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay., 1976, ss.63-74.

atfediyordu¹⁸².

S. Ülgener, M. Weber, M. Scheler ve G. Wünsch gibi bilim adamları dinin fertlerin iktisadî ahlâkına tesir etmek suretiyle iktisadî hayatı etkilediğini belirtmişlerdir. Weber'e göre iktisat ahlâkının belirleyicilerinden biri dinî motiflerdir¹⁸³.

Max Scheler'e göre, "iktisat ahlâkı gündelik tavır ve davranışlarımız üzerine - doğrudur veya eğridir yolu - yargılayıcı değer hükümlerinin söz ve deyim halinde ifadelendirilmiş bütünüdür". Ülgener de konuya din açısından bakmış ve iktisat ahlâkını dünya ilişkileri karşısında kişiyi - kulluk görevi ve yükümlülüğü idrâkinde olarak- belli bir tavır almaya çağıran saik ve motiflerin toplu ifadesi olarak görmüştür. M. Weber de aynı görüştedir: İktisat ahlâkı, dinin dogma ve teori yanı bir tarafa kişinin fiil ve hareketlerine ilişkin saiklerin toplamıdır. Weber'e göre, din kitaplarının kalıplaşmış dogma ve doktrinleri iktisat ahlâkının kendisi demek değildir. Bunlar sadece o konuda bilgi edinmemize - yerine göre önemli - ipuçları veren kaynaklardır¹⁸⁴.

1. Hıristiyanlığın Etkisi

Max Weber " Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu " adlı eserinde Protestan ruhunun ve görüşünün iktisadî hayat üzerindeki etkilerini göstermeğe çalışmaktadır. Weber'e göre modern kapitalizm, Protestan ahlâkının özellikle Calvinizmin eseridir¹⁸⁵. P. A. Sorokin aynı konuda şöyle demektedir: " Modern kapitalizmin ruhu, Protestanlığın ruhudur, onun davranış kurallarıdır ve onun pratik ahlâkıdır. Modern kapitalizm, meydana gelmesinden önce, Protestan dininin alanında evvelden hissedilmiş, kültive edilmiş ve hazırlanmıştır. Kapitalizmin ruhu kapitalizmden önce kendisini göstermiştir "186.

---

182 Weber, a.g.e, s. 144.

183 Ülgener, **Zihniyet ve Din ...**, s. 28.

184 A.g.e, ss. 23- 24.

185 Weber, a.g.e, ss. 124-144.

186 P. A. Sorokin, **Çağdaş Sosyoloji Teorileri**, Çev: M. M. Raşit Üymen, Ankara: 1974, s. 216.

Max Weber, Protestanlığın müteşebbislerin şahsiyetine nasıl şekil verdiğini ispatlamağa çalışmıştır. Bunları şu şekilde özetlemek mümkündür¹⁸⁷:

1- İnsanın kendi kendini disiplin altına alması ve muntazam, aralıksız çalışması: Kalvinist doktrin, Tanrı rızasını kazanabilmek için kişinin kendini sıkı bir kontrol ve disiplin altına alması, dünyevî zevkleri reddetmesi ve muntazam, aralıksız çalışması gerektiğini söylüyordu. Çalışmak bir ibadet ve iş dinî bir davet idi. Bunları yapabilenler gerçek Hıristiyan idiler ve cennetlik sayılıyorlardı.

2- Kazanma teşebbüsünde bulunma ve bunları yeniden iktisadî bir gaye ile kullanma: Metodik ve çok sıkı çalışma ile kendini kontrol altına alma usulü, rakipleri üzerinde iktisadî avantaj kazandırdı ve servet edindirdi. Zevklerden ve israftan uzak bir yaşantı, ilk Puritenlerin servet biriktirmelerini sağladı. Kazanılan bu servetler üretimi arttırmak ve teşebbüsü geliştirmek için kullanıldı. Çünkü ferdî teşebbüs, işteki başarı Tanrı'nın rıza ve bağışlamasının bir işareti olarak yorumlanıyordu. Ebedî kurtuluş için devamlı olarak iş yapmak gerektiğine inanılıyordu.

3- Ferdîyetçilik ve rekabet: Protestan inancına göre, insan Tanrı katında yalnızdır, kendi başınadır. Bir Protestan diğer insanlara değil, sadece Tanrı'ya güvenmelidir. Her fert kurtuluş ve Tanrı rızasını kazanmak için başarıyı aramak zorundadır. Bu da iktisadî rekabeti doğurmuştur.

Protestanlığın kapitalizmin gelişmesine katkısı, dolaylı yoldan olmuştur. Çünkü Protestanlığın kurucuları, ferdîyetçilik ve sınırsız kâr arayışına dayanan bir iktisadî düzeni ortaya çıkarma ve ona destek olma düşüncesi taşımıyorlardı. Fakat onların dinî ihtilâli işe, fakirliğe, ferdî mülkiyete, ticaret ve sanayiinin değerine yönelik daha umumî kültürel tavırlara tesir etmiştir. İşte, bu yeni değerlere inanan XVII. ve XVIII. yüzyıl tüccar ve sanayicileri bu değerler tarafından güçlü hale getirilmiştir¹⁸⁸.

Max Weber'e göre, kapitalist zihniyet, birçoklarının sandığı gibi hudutsuz bir kazanma ve sömürme hırsı demek değildir. Batı kapitalizmi için

---

187 Eröz, a.g.e, s. 382.

188 A.g.e, s. 382.

yeni olan şey, rasyonel-metodik çalışmayı kendine vazgeçilmez bir hayat ilkesi ve felsefesi haline getirmiş, tüketim ve gösteristen çok tutum ve hesaplılık tarafına yatkın vazife ve işadamıydı. Weber, bir yandaki bu düzenli yaşama tutkusu ile öbür yanda Protestanlığın (Luther kolu hariç) metodik-riyâzetçi kanadı olan Kalvinizm arasındaki yakınlık üstünde durmuştur. Weber, Katoliklerin iktisadî hayata Protestanlardan çok daha az katıldığını söylemiştir. Az gelişmiş ülkelerden hiçbirinin Protestan olmadığını ifade etmiştir¹⁸⁹.

Protestanlığın, müteşebbis sınıfın doğmasına ve kapitalizmin gelişmesine nasıl ve ne kadar etkide bulunduğunu daha iyi anlayabilmek için iş, çalışma, servet gibi konulara bakışını biraz daha irdelememiz gerekiyor. Protestanlığın ahlâkî olarak itiraz ettiği şey mülkiyetin sağladığı rahatlık; zenginliğin tembelliğe ve bedensel zevklere yol açan zevki; hepsinden önemlisi de kutsal hayatı elde etme uğraşısından ayrılmadır. Mülkiyet yalnızca bu rahatlık tehlikesini beraberinde getirdiği için şüpheyle karşılanmıştır. Çünkü "azizlerin ebedî huzuru" öte dünyadadır, fakat kutsanmışlıklarını garanti edebilmek için insanlar bu dünyada "gündüz olduğu sürece onları gönderenin işlerini yapacaklardır". Tanrı'nın kendi şanını arttırma isteğine boş zaman ve zevk ile değil, yalnız çalışma ile hizmet edilir. Zamanı boşa harcama bütün günahlar içinde ilk ve en ağır olanıdır.

Sosyal hayat içinde zaman kaybı, boş konuşma, lüks, sağlık için gerekli olandan fazla uyku ahlâkî açıdan itiraz edilecek konulardır. Zaman sonsuz derecede değerlidir, çünkü kaybedilen her saat Tanrı'nın şanını arttırma hizmetindeki çalışmadan çalınmıştır.

İş, herşeyden önce Tanrı tarafından yazılmış hayatın kendi içinde bir amaçtır. Aziz Paul'un "çalışmayan yememelidir" cümlesi herkes için geçerlidir. İşe karşı isteksizlik kutsanmışlık durumunun eksikliğinin işaretidir¹⁹⁰.

Protestanlık mülk sahibi olmanın verdiği tabii zevke karşı çıkmış, tüketimi ve özellikle lüks tüketimi sınırlamıştır. Buna karşılık mal kazancını psikolojik olarak geleneksel ahlâkın yasaklarından kurtarmış, kazanç

---

189 Ülgener, a.g.e. ss. 17-18.

190 Weber, a.g.e. ss. 126-127.

uğraşısının zincirlerini koparıp bunu yasal hale getirmekle kalmamış, ayrıca Tanrı'nın isteği olarak görmüştür. Bedensel zevklere ve dünyevî mallara karşı olan savaş akılcı bir kazanca karşı bir savaş değil, mülkün akıl dışı kullanımına karşı bir savaştır. Amaç mülk sahibinin küçük düşürülmesi değildir, mülkün gerekli ve yararlı işlerde kullanılmasıdır. Özel ekonomik zenginliğin kazanılmasında Protestanlık, haksızlığa ve açgözlülüğe karşı savaşmıştır. Çünkü açgözlülük olarak reddedilen bu şeyler, zengin olmak için zenginliği elde etmeye çalışmaktır. Bu tür bir mülkiyet ise tahriktir. Fakat Protestanlık her zaman iyiyi isteyen ve bununla beraber her zaman kötüyü - mülk ve onun tahrikleri anlamında- yaratan güç olmuştur. Çünkü Protestanlık, Eski Ahite uygun olarak ve iyi iş anlayışının ahlâkî değerlendirmesi de tam bir analog içinde kalarak zenginlik peşinde koşmayı reddederken; meslekî uğraşının ürünü olarak zenginliğe ulaşmayı ise Tanrı'nın kutsaması olarak kabul etmiştir. Ayrıca ve daha önemlisi Tanrı rızasının ancak düzenli-rasyonel bir meslek çerçevesinde muntazam, aralıksız çalışma disiplini ile elde edilebileceği inancı ve bu tür davranışın kişinin gerçek inancının en emin, en açık ispatı olması; kapitalizm denilen hayat tarzının yayılmasında çok büyük rol oynamıştır. Tüketimin sınırlandırılması ile kazanç peşinde koşmanın serbest bırakılmasını birlikte ele aldığımız zaman ortaya çıkacak sonuç ortadadır: asketizmin* tasarrufu zorlaması ile biriken sermaye. Kazanılmış olanın tüketilerek kullanılmasına karşı konulan engeller ise sermayenin üretken kullanılmasını sağlamıştır¹⁹¹.

İşte, Protestanlığın getirmiş olduğu bu kurallar, kapitalizmin temel taşı olan müteşebbis sınıfın gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

Protestan mezhebi, teşebbüs ruhuna dinamizm getiren özelliklere sahip iken Katolik mezhebi böyle bir özelliğe sahip değildir. Katolik mezhebi, öte dünyaya büyük bir önem vermiş, taraftarlarına bu dünyanın nimetleri karşısında umursamaz olmayı telkin etmiştir. Katolikler daha az kazanma güdüsü ile donatılmıştır; çok az geliri de olsa mümkün olan en emin hayat tarzını, ona şan ve zenginlik getirebilecek tehlikeli, heyecanlı bir hayat tarzına yeğlemiştir¹⁹². Bu ise Weber'e, göre Katoliklerin iktisadi faaliyetlerde

---

* Asketizm; Riyazet, çilecilik anlamına gelmektedir.

¹⁹¹ A.g.e, ss. 137-138.

¹⁹² A.g.e, ss. 31-32.

Protestanlardan geri kalmasına yol açmıştır.

2. İslâmiyetin Etkisi

Acaba Türk toplumunda İslâm dini teşebbüs ruhunu ne yönde etkilemiştir? Ciddî ve sağlıklı olarak yapılmış araştırmalar Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in servete ve kazanca karşı tutumlarının müspet olduğunu göstermiştir. Bizzat Hz. Peygamber meslek olarak bir tâcir idi ve peygamberliğinden sonra bile ticareti tamamen terk etmemiştir¹⁹³.

"Mallarınızı aranızda haksızlıkla değil karşılıklı rızalaşmaya dayanarak ticarete yiyin". "Gerçekten insan için kendi çalıştığından başka birşey yoktur". "De ki Allah'ın kulları için çıkardığı zineti, temiz ve hoş rızıkları kim haram etmiş"¹⁹⁴. "O, yeri, sizin faidenize hor (boyun eğdirilmiş) kılandır. O halde onun omuzlarında yürüyün, rızıkından yiyin. Son gidiş ancak O'nadır"¹⁹⁵ diyen Kur'an âyetlerinden de anlaşılacağı gibi İslâmiyet fertleri çalışmaya, dünya nimetlerinden faydalanmaya teşvik etmekte ve teşebbüs ruhunu harekete geçirmek istemektedir.

Hız. Peygamber, en iyi kazanma yolu sorulduğunda "ya çalışma ya da ticaret" diye cevap vermiştir. Yine Hz. Peygamber şirket kurmayı şu hadisiyle teşvik etmiştir: "Allah, buyuruyor ki; biri diğerine hiyanet etmedikçe ben iki ortağın üçüncüsüyüm, hiyanet ettiler mi aralarından çıkarım"¹⁹⁶. "İbadetin yolları ondur; dokuzu helâl rızık talebidir" diyen Hz. Peygamber'dir.

Samman'lı sûfi Ebulmekârim şöyle demektedir: "Üret! Mahsulün en ufak, en cüz'î bir zerresi kadar bile olsa, Allah'ın adıyla üret onu! Bu sana bahşedilen şeyin azamisiidir. Öyleyse ortaya koy onu! ..."¹⁹⁷. Bunlar ise

---

193 F. Rahman, **İslâmiyet ve İktisadî Adalet Meselesi**, Çev: Y. Ziya Kavakçı, Erzurum: 1976, s. 9.

194 Orhan Türkoğan, **Max Weber (Günümüzde ve Türkiye'de Weber'ci Görüşler)**, İstanbul: TDAV Yay., 1985, s. 46.

195 C. Yeniçeri, **İslâm İktisadının Esasları**, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1980, s. 145.

196 A.g.e, s. 107.

197 İbn Haldun, **Mukaddime**, Çev: Z. Kadiri Ugan, C.2, 2.b., İstanbul: 1970, s. 268'den Erol Kozak, **İbn Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat**, İstanbul: Pınar Yay.,

Protestan zihniyeti hatırlatmaktadır.

Max Weber'in bahsettiği gibi çalışmadan, üretimden kısacası dünyadan ve dünya nimetlerinden tamamen elini eteğini çekme ve aşırı riyâzeti telkin eden hükümlerin İslâmiyete sonradan Hint ve İran mistisizmi yoluyla girdiği anlaşılmaktadır¹⁹⁸. Misyonerlerin, Kur'an'ın yorumuna hurafeler katması sebebiyle fertler çalışmaktan soğutulmuş, teşebbüs ruhları köreltilmiş ve miskinliğe itilmişlerdir. "Dünya Hıristiyanların, ahiret Müslümanların", "Müslüman ya illetten (hastalıktan) ya kıletten (azlıktan) ya zilletten (aşağılıktan) hali hoş (uzak) olmaz" gibi sözler atasözü olarak halka benimsetilmiştir¹⁹⁹.

Kuzey Afrika'da yaşayan ve Müslüman bir toplum olan Mozabitler'in, tüccar insan oluşları ve muazzam bir servet biriktirmelerinin sebebi çok güçlü birliğe dayanan bir ferdiyetçiliği devam ettirmelerinde aranabilir. Müslüman bir kavim olan Mozabitler'in bu tüccar karakterleri toplum yapılarının özelliklerine bağlanırken şu tez ileri sürülmektedir: "...Kapitalizm , sadece Avrupa'ya has bir iktisadî sistem değildir, İslâm ülkeleri için de geçerlidir. Bu sebeple, İslâmiyetle kapitalizm arasında temel bir zıtlık olduğu görüşü bir efsanedir. Teorik alanda, İslâm dininin, kapitalist üretim tarzına hiçbir itirazı olmamıştır" ²⁰⁰.

Ziya Gökalp " İslâmiyet ve Asrî Medeniyet " isimli bir makalesinde Protestanlığın aslında İslâmî esaslardan kaynaklandığını ileri sürerek İslâmın da aynen Protestanlık gibi yaratıcı kimliğini şu şekilde açıklamaktadır: "Hıristiyanlığın tarihini tetkik ettiğimiz zaman, Haçlı seferlerini takiben İslâmî kültürle tanışan Avrupa'da yeni bir hareketin başladığını görüyoruz. Bu hareket İslâm medeniyeti ve dinini taklit etmeyi kabul etmişti. Bu durum zamanla Avrupa'ya nüfuz etti ve nihayet Hıristiyanlığın gelenekli ilkelerine zıt olarak tamamiyle yeni bir din olan Protestanlıkla en yüksek noktasına ulaştı. Bu yeni din ruhbanlığı, maddî ve manevî iki hükümet tarzının varlığını

1984, s. 76.

198 Kozak, a.g.e, s. 74.

199 Amiran Kurtkan Bilgiseven, **Din Sosyolojisi**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1985, s. 480.

200 Orhan Türkdoğan, " Kalkınma Modeli ve İktisadî Zihniyet ", **Tercüman** ,15.1984, s. 2.

reddetti. Aynı şekilde papalık sistemini ,... engizisyon mahkemesini, kısacası İslâmî ilkelere zıt olan ve Hıristiyanlıkta mevcut bulunan bütün müesseseleri aynı şekilde reddetmiştir. Eğer biz bu dine Hıristiyanlığın oldukça İslâmlaşmış şekli olarak bakmış olsak bile haklı değil miyiz? ... Eğer, İslâm'dan Protestanlık yoluyla alınan bu ilkeler, ilerlemenin nedenleri olarak kabul edilirse, aynı zamanda bunlar İslâmın en modern ve en mantıkî bir din olduğunun tecrübi bir delilini teşkil etmez mi? "201.

Protestanlığın esasını, Ziya Gökalp'in yazdığı gibi, İslâmî ilkelere zıt olup Hıristiyanlıkta bulunan kurumlar oluşturuyorsa bu durumda; Protestanlığın zenginliği doğurduğunu, insanları çalışmaya ve girişimciliğe teşvik ettiğini söyleyip; İslâmiyetin gelişmeye engel olduğunu, insanları tembelleğe ittiğini ve iktisadî faaliyetlerden alıkoyduğunu söylemek akla aykırıdır.

İslâmiyet, fertleri yatırıma teşvik eden bir dindir. Fertlerin elindeki sermayenin, üretim faaliyetinin dışında âtil kalmaması öngörülmüştür²⁰². İslâmiyet bunu faiz ve israfı yasaklamak, zekâtı farz kılmak suretiyle yapmaktadır²⁰³.

i) Faizin yasaklanması ile sermayesi bulunan kişi bunu çalıştırmağa zorlanmaktadır. Çünkü İslâmiyet servetin gömülenmesini, âtil halde bulundurulmasını reddetmektedir. Bu karşı çıkışı ifade eden ayet şöyledir:

" Gel gel diye çağırır cehennem
Mal biriktirip de kap içinde saklayanı " .

" Altını ve gümüşü yığıp ve biriktirip de onları Allah yolunda harcamayanlar yok mu? İşte bunlara pek acıklı bir azabı muştula " .

ii) Zekât müessesesi de, servetin üretim için sermaye yapılmayıp elde âtil vaziyette bulundurulmasını önlemektedir. Çünkü âtil vaziyette tutulan ve üretim için işe yatırılmayan sermaye zekâta tâbidir. Eğer sermaye sahibi, sermayesini işletmezse her yıl zekât sebebiyle %2.5 oranında sermayede

---

201 Z. Gökalp, " İslamiyet ve Asrî Medeniyet ", **İslam Mecmuası**, 16 Şubat-17 Nisan 1917'den Türkoğlan, **Max Weber ...**, ss. 50-51.

202 Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul: Dergâh Yay., 1986, s. 81.

203 Yeniçeri, a.g.e, ss. 103-106.

azalma olacaktır. Fakat üretim için kullanılan her çeşit alet, edavat, makina, bina ve satın alınan maddeler zekâta tâbi değildir.

iii) İslâmiyet israfı yasaklamakla servet ve sermayenin lüzumsuz yere tüketimini önlemek istemiş, tüketimle servet arasında ahenkli bir ilişki kurulmasını emretmiştir.

Yukarıda anlatılanlardan İslâmî düşüncenin teorik olarak teşebbüsü teşvik edici mahiyette olduğu sonucuna varabiliriz. Çünkü İslâmiyet servetin âtil halde tutulmayıp çalıştırılmasını istemektedir.

C. KÜLTÜREL FAKTÖRLER

İktisadî hayata kültürel faktörlerin etkisi toplumun eğitim sisteminin, aile ve toplum yapısının, toplumda geçerli olan zihniyetin araştırılması ile açıklanabilir.

C. Wissler kültürü şu şekilde tanımlar: " Kültür, bir halkın yaşama tarzıdır ". MacIver - Page'e göre de kültür, insanın kendini ifade ediş tarzıdır. Ziya Gökalp'e göre de " Kültür, yalnız bir milletin dinî, ahlâkî, akli, estetik, lisanî, iktisadî ve fennî hayatlarının ahenkli bir bütünüdür "204.

İnsanların hayat tarzını yani eğlenmelerinden giyinme ve konuşmalarına kadar birçok şeyi önemli derecede etkileyen kültürün, çalışma ve kazanma tarzını etkilememesi düşünülemez.

1. Kültürün İktisadî Faaliyetlere Etkisi

İktisadî kalkınmayı yaratan, teşkilât kuran, icat ve keşiflerde bulunan insandır. Onu tanımak için içinde yaşadığı toplumu ve mensup bulunduğu kültürü yakından bilmek gerekir. Gelenekleri kırıp, yenilikleri getiren yaratıcı (müteşebbis) insanlar da bir dereceye kadar toplumun eseridir. Şahsiyetleri üzerinde o toplum kültürünün damgası vardır205.

Klasik iktisat ilmi, tetkiklerinde insanı sadece iktisadilik prensibinden hareket eden soyut bir "homo economicus" olarak gözönünde bulundurmuydu.

---

204 Eröz, a.g.e, ss. 119,130.

205 A.g.e, s. 367.

Gerçekte iktisadî hayat, insanlar arasındaki münasebetlerin bir kısmını meydana getirir. O halde iktisat ilminde insan ve onun müdahaleleri tecrit edilecek olursa ortada hiçbir şey kalmayacaktır²⁰⁶.

Ülgener, iktisadî hayat hakkında şöyle demektedir: "sath üstüne sıralanan şekil ve madde yığını altında alabildiğine yaygın bir ruh ve zihniyet dünyası ... Bütün o yığınların altında ve gerisinde kendine has tavır ve davranışları ile insan gerçeği yatar... Kapitalizmi... kapitalizm yapan yalnız dış görünüşü ile para, sermaye akımı ya da o akımların gövdeleştirdiği kuruluşlar değil, aynı zamanda ve belki daha önemli ölçüde çağın tipik insanının davranış biçimi, tercihleri ve bütün bunların toptan ifadesi olan yaşayış normlarıdır"²⁰⁷.

İnsanın homo economicus olduğu fikrine karşı çıkan T. Parsons da, iktisadî faaliyetin, bir toplumun kurumsal çatısı içinde yer aldığını; iktisadî davranışın kurumsal davranışın somut bir ifadesi olduğunu söyler²⁰⁸.

İlk iktisatçılardan sonra kapitalist ekonomi sisteminin karşıtları ve tenkitçileri, bilhassa Almanya'da romantik akım ve nihayet tarihçi okul bizi iktisadî faaliyette bulunan insanın millî ve mahallî özelliklerine biraz daha yaklaştırmak suretiyle ilim tarihinde mühim bir dönüm noktasını teşkil etmişlerdir. Nitekim Sombart da sırf reel-harici veriler yerine bizzat yaşayan insanı ön plana koymuştur. Sombart'a göre kapitalizm yalnız bir kapital yığını yahut sadece özel mülkiyetin, serbest rekabetin cari olduğu bir hukuk düzeni demek değildir. Bunlar da tarihin ihmal edilmemesi gereken unsurları olmakla beraber, kapitalizm için asıl önemli olan husus, Marx'ın zannettiği gibi, alelâde bir kapital yığınının her türlü şahsiyetten soyutlanmış olan harici-maddî zaruretleri değil, bilakis düşünen ve irade sahibi olan insanın zihniyetidir. " Gerçekten, kapitalizm olsun, ondan evvelki diğer ekonomi sistemleri olsun, bunlar haricen elle tutulabilen madde yığınları olmaktan ziyade, derin noktalarına kulak vererek duyularak, birlikte yaşanacak manevî, fikrî bütünlerdir. Tanınmış tarihçi A. Dopsch'un söylediği gibi ' iktisat

---

²⁰⁶ Sabri F. Ülgener, **Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti**, Ankara: Mayaş Yay., 1984, s. 4.

²⁰⁷ Ülgener, **İktisadî Çözülmenin ...**, ss. 12-13.

²⁰⁸ Eröz, a.g.e, s.181.

tarihi umumi olarak kültür tarihi ile elele çalışmak zaruretindedir ve fikir tarihini gözönünde tutmadan tetkikine de imkân kalmamıştır' "209.

Hayatta karşılaştığımız olayları ne kadar maddî-haricî faktörlerle izaha çalışırsak çalışalım, bilerek veya bilmeyerek birtakım ananelerin, itiyatların, ahlâk düsturlarının tesiri altında yaşadığımızı inkâr edemeyiz. Bütün bu itiyatlar, ahlâk kaideleri iktisadî faaliyetimizin şekline ve genişliğine tesir ederler ve bizi muhitimize zaman zaman değişik ölçülerde yaklaştırır veya uzaklaştırırlar²¹⁰.

Fertlerin iktisadî faaliyet tarzına müessir olan tasavvurların, ideallerin, ahlâk düsturlarının tümü "ekonomi zihniyeti" dediğimiz muayyen bir ruh haleti ortaya çıkarır. Bu bakımdan incelendiği zaman insanların, iktisadî faaliyetlerinde ne kadar değişik bir zihniyetle karşımıza çıktıkları anlaşılır²¹¹: " Yeryüzünde bazılarımız âdeta kendi kapalı âlemine çekilmiş denecek kadar huzur ve sükûn içinde mütevekkilâne yaşıyor, hayatının bütün manasını bu sükûn ve inzivada görüyor; bazıları ise dindirilmaz, doyurulmaz bir kazanç gayreti ile muhitinin ve içerisinde yaşadığı anın hudutlarını aşarak iktisadî faaliyetini zaman ve mekân içerisine alabildiğine genişletmeye çalışıyor; bazılarımız derin, uyusuk bir rehavet içerisinde ancak babadan, yahut ustadan kalma göreneğe, an'aneye göre maişetini tedarik ediyor, bazılarımız ise her türlü an'ane ve görenek tesirinden uzak olarak faaliyetini her an gayeye uygunluğu bakımından mükemmelleştirmeye, yenilemeye gayret ediyor ".

Sombart'ın bahsettiği tasnif, zihniyetin çeşitli tezahürlerini toplu halde görmemize yardımcı olacaktır²¹²:

1- İnsanlar iktisadî faaliyetlerinde ya basit ihtiyaç tatmini prensibini takip ederler yahut da kâr prensibine göre hareket ederler.

2- Üretim için gerekli vasıtaları ya anane ve göreneğe göre seçerler, yahut da o vasıtaları gayeye uygun olup olmadıkları bakımından tetkik ve

---

209 Ülgener, a.g.e, ss. 4- 7.

210 A.g.e, s. 9.

211 A.g.e, ss. 9- 10.

212 A.g.e, s. 11.

muayene ettikten sonra, yani rasyonel olarak kullanırlar.

M. Weber'e göre, ekonomi zihniyeti olup bitenin yalnız içe dönük yanı değil, aynı zamanda kurucu ve şekillendirici unsurudur. Her çağın kendine göre hâkim bir zihniyeti vardır ve çağın iktisadî yaşayışı onunla biçimlenmiş olur²¹³. İktisadî zihniyeti bir bakıma toplu bir bütün halinde esasen bilince ve bilinç altına yerleşip sinmiş olan telkinler manzûmesinin - dünya görüşünün - muhtelif köşelerinden biri, iktisadî faaliyetimize bakan yüzü demektir. Belli bir bakış açısı veren genel ve toplayıcı sistemi bir bakıma " dünya görüşü " ya da "kültür" diye ifade etmek yanlış olmasa gerekir. Günümüz araştırmacılarının kültürü o açıdan birbiriyle bağlantılı ve biri diğerini tamamlayan fikir, inanç, tavır ve değerler toplamı ve onlarla vücut bulan zihni-ruhî davranış biçimi manasına aldıkları bilinmektedir. O halde iktisat zihniyeti ve öylece mal, çevre ve zaman olarak yaşadığımız dünyaya bakış açımız da kültürümüzün bir parçası demek hata yoktur²¹⁴.

Aynı şekilde Max Weber de, insanların iktisadî faaliyetlerini rasyonel olarak yürütebileceklerini kabul etmekle beraber kültürel unsurların da bu faaliyetleri yönlendirebileceğini belirtir²¹⁵.

2. Geleneksel Toplum Kültürünün Teşebbüs Ruhuna Etkisi

Modern iş ve vazife insanının hiçbir yerde "garanti" görmeyerek herşeyi kılı kırk yararcasına hesaplamaya ve kazanmaya kendini mecbur hissettiği yerde, statik ve gelenekçi toplum insanı ister bu dünya üstünde, ister içinde hikmetine akıl sır ermez, fakat daima imdada hazır kuvvetlerle nasibinin garantilenmiş olduğuna kanidir, kani olduğu için de nefsinin kritik, kontrollü bir davranışa zorlamak için herhangi bir zaruret karşısında değildir²¹⁶.

Gelenekçi toplumda insan, gördüğü işin ve hizmetin muhasebesine göre değil, kişiliğine göre değer kazanır. Manzara ilk görünüşü ile, modern

---

²¹³ Sorokin, a.g.e, s. 216.

²¹⁴ Ülgener, **Zihniyet, Aydınlar ...**, s. 20.

²¹⁵ M. Weber, **Economy and Society**, London: 1968, C.1, ss. 333-350'den Eröz, a.g.e, s. 180.

²¹⁶ Ülgener, a.g.e, ss. 40-41.

kapitalist toplumun her türlü kimlik ve kişilik sınırları dışına çıkan gayrişahsi tutumundan çok farklıdır. Gelenekçi toplumlarda insanlar ne iş gördüklerine, neye yaradıklarına göre değil, ne olduklarına göre kıymet taşır²¹⁷.

Nitekim bir toplumun gelişmesi açısından şahsî teşebbüsün geliştirilmesini isteyen Prens Sabahaddin, Osmanlı toplumunda ferdi kabiliyetin ve şahsî teşebbüs ruhunun gelişmemesini, cemaatçı (geleneksel) bir yapıya sahip olmasına bağlamıştır. Prens Sabahaddin'e göre, geleneksel toplum hayatı maddî çabanın gevşekliğinden meydana gelmiş olup; fertleri üretimden ziyade tüketime meylettirdiği için şahsiyet ve sosyal kabiliyetin gelişmesine engel olmuştur. Bundan dolayı ferdi aile, cemaat, parti ve hükümete yani kişileri birbirine bağlayarak dayanak noktalarını sürekli şahısları dışında aramaya mahkum insanlardan oluşan bir âtil toplum meydana getirmiştir²¹⁸.

Maddî çabanın sıklığından meydana gelen toplum ise şahsî teşebbüs ile aktif bir üretim doğurarak sosyal kabiliyetin tam gelişmesini sağlıyor. Bu tip sosyal yapı, cemaatçı toplumda olduğu gibi şahsî şahsa değil, fakat üretim faaliyetlerine bağlayarak dayanaklarını kendi kendilerinde keşfeden, bağımsız ve başarılı şahsiyetlerden oluşan aktif bir toplum yaratıyor²¹⁹.

İktisadî faaliyet ve iktisadî olay sosyolojik bir açıdan ele alındığında; farklı ülkelerde farklı kültürlerin bunlara şekil vermesi düşünülebilir. Bu açıdan konuya bakıldığında kıymet, üretim, tüketim, mübadele, tasarruf, işbölümü ve mülkiyet gibi temel konuların o toplumun kültürel yapı özelliklerine göre yürütüldüğü anlamı çıkar. Nitekim Osmanlıların son dönemlerinde ticaretin hor görülmesi yüzünden ticaret azınlıklara kalmış ve Türk müteşebbisleri doğamamıştır²²⁰.

Toplumun kültürünün yaratıcılığı teşvik edici özellikte olması ve yenilikleri benimseme durumu müteşebbislik ve toplumun gelişmesi

---

217 A.g.e, s. 41.

218 Prens Sabahaddin, **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?**, İstanbul: 1950, ss. 25-26.

219 A.g.e, s. 26.

220 Mustafa Erkal, **Sosyal Meselelerimiz ve Sosyal Değişme**, Ankara: Mayıs Yay., 1984, s.111.

bakımından çok önemlidir. Meselâ, II. Dünya Savaşı'nda tesisleri, fabrikaları bombalanan ve harpten yenik çıkan Almanya yok edilemeyen (manevî) kültürü sayesinde tekrar eski seviyesine çıkabilmiştir. Sanayi inkilâbının ilk önce İngiltere'de görülmesi tesadüfî değildir. İngiliz millî kültürü zenginleşerek, yaratıcı hale gelerek diğer toplumlardan önce bu inkilâbı başlatmıştır²²¹.

Geleneksel toplumlarda tasarruf zihniyeti yeterince gelişmemiştir. Bu toplumlarda gösteriş tüketimi ise oldukça yaygındır. Tasarruf yapıldığında ise tasarruf edilen paranın tasarruf sahibinden bankaya veya tahvile akışında büyük engeller vardır. Kişi tasarrufundan pek ayrılmak istemez. Tasarrufunu yatırıma dönüştürerek riske katlanmaktan kaçınır. Riske katlansa dahi bu rasyonel, disiplinli bir davranış değildir²²².

Eğer bir toplumda zevk ve rahat, keyif ve konfor vazgeçilmez örf ve âdetler haline gelir; tabii görünürse (ki geleneksel toplumlarda böyledir) o toplumda kaynaklar üretime değil tüketime yöneltilecektir. Çeşitli mal ve hizmetleri üreterek değil, tüketerek itibar kazanılacağı zannedilecek böylece üretim mallarına değil tüketim mallarına talep artacaktır²²³.

Toplumun servet, çalışma ve meslekler hakkında sahip olduğu kültür kodları özelliklerine göre fertlerin teşebbüs kabiliyeti üzerinde olumlu ya da olumsuz etkide bulunacaktır. Eğer bir toplumda Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş dönemlerinde olduğu gibi memurluk yüceltilir; ticaret ve sanatlar horlanır, hazırdan yeme zihniyeti topluma yerleşirse zamanla o toplumdaki fertlerin teşebbüs ruhu körelir. Osmanlı İmparatorluğu'nda çöküş dönemi ile birlikte şahsî teşebbüs ve kabiliyetin gelişmesinin çeşitli engellerle karşılaştığını söyleyen Fındıkoğlu'na göre "hazırdan yeme, arpalıktan geçinme, beşikteki çocuğa rütbeler verme ... havası her tarafı sardığı zaman şahsî teşebbüs terbiyesi de kaybolmuştur"²²⁴.

---

²²¹ A.g.e, ss. 88-117.

²²² Mustafa Erkal, **İktisadî Kalkınmanın Kültürel Temelleri**, 2.b., İstanbul: 1991, s. 43.

²²³ A.g.e, s. 49.

²²⁴ Z. Fahri Fındıkoğlu, " Şahsî Teşebbüs Meselesi ve Terbiye Davası " , **Yeni Bilgi Dergisi**, C. I, Sayı: 4, 1 Eylül 1947, s .17.

Nitekim Osmanlı toplumunda, "memurlar" en faal ve münevver bir unsur teşkil ederlerdi. Bu vazife pek parlak ve çekici olduğundan her Osmanlı aydınının ideali hükümet memuru olmaktı. "... Memurluğa has olan kayıtsızlık, tevekkül, teslimiyet ve mes'uliyetten kaçınmak şeklindeki ruh hali, memurları her türlü fedakârlık ve şahsî teşebbüs hislerinden mahrum bırakmaktadır"²²⁵. "Salla başını, al maaşını", "Allah'tan sağlık, devletten aylık" gibi sözler toplumumuzdaki memur zihniyetini yansıtmaktadır²²⁶. İşte bu kolayından, rahat kazanma zihniyeti yüzünden Türk insanı müteşebbis olarak başarı göstermeyi ve hayata atılmayı çok yakın bir zamana kadar benimsememiş ve önemsememiştir. Aile içinde çocuklara "paşa, vali v.b." olması yolunda telkinlerde bulunulmuştur²²⁷.

"... Batıda san'atkâr ve tüccar isimlerinin pek büyük bir hürmetle zikredildiği bir sırada Doğuda resmî vesikalarda bile ekseriya 'esnaf ve tüccar vesair rezail ve sefail' şeklinde tâbirler nadir değildi"²²⁸. Yine, hayatı bol ve gösterişli tarafı ile tatmakta olduğu gibi, iktisadî faaliyeti hatta düşüncesini bile, kendine ve mevkiine yakışksız gören devlet adamları vardı: "Eğer biz, ticarete müştakil olursak saltanat ve imareti kim eylesün!"²²⁹.

İşte toplum kültürünün ortaya çıkardığı zihniyet böyle olunca, fertlerin ticaret ve sanayiyle ilgilenmek ve çeşitli iktisadî teşebbüslerde bulunmak için kendilerinde şevk ve heyecan duymayacaklarını; içlerindeki teşebbüs ruhunun zamanla köreleceğini söylemek mümkündür.

D. EĞİTİM FAKTÖRÜ

Klasik iktisatçılardan A. Smith ve neo-klasik iktisatçılardan A. Marshall insan kaynaklarının öneminin farkında idiler. Bu sebeple eğitim üzerinde duruyorlardı. A. Smith bilgi, kabiliyet ve hüner elde edilmesini "sabit

---

²²⁵ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul: İz Yay., 1991, ss. 21-22.

²²⁶ Orhan Türkoğan, **Sanayi Sosyolojisi Türkiye'nin Sanayileşmesi (Dün-Bugün-Yarın)**, Ankara: Töre Devlet Yay., 1981, s. 327.

²²⁷ Türkkən, a.g.m, s. 23.

²²⁸ Ülgener, **Darlık Buhranları** ..., s. 31.

²²⁹ Ülgener, **İktisadî Çözülmenin** ..., s. 200.

sermaye" faktörü olarak görüyordu. A. Marshall da, eğitim yatırımlarını en kıymetli bir yatırım sayarak eğitimin öneminden bahsediyordu²³⁰.

Fakat burada eğitim kelimesi ile sadece örgün eğitimi ve teknik bilgi edinilmesini kasdetmiyoruz. Özellikle, fertlere belirli zihniyet ve davranış kalıplarının kazandırılmasını eğitim olarak kabul ediyoruz. Eğitimin okul dışındaki diğer sosyal kurumlarca da verilebileceği kanaatindeyiz. Nitekim Z. Gökalp eğitimden sorumlu kurumlar olarak aile, okul, cemaat, devlet ve milleti saymaktadır²³¹.

Eğitimin önemini belirten Z. Fahri Fındıkoğlu, şahsî teşebbüs meselesini iktisadî, ticarî bir mesele olarak görmekten ziyade insan ruhuna hükmeden bir eğitim davası olarak görmüştür. Fındıkoğlu'na göre, eğitim zihniyetimiz öyle olmalıdır ki, eğitime öyle bir istikâmet verilmeli ki okuldan mezun olan çocuk kaleme çırağ buyurulmadan, maaşlandırılmadan, bareme sokulmadan uzaklaşsın; ekmeğini taştan çıkaracak yeni bir müteşebbis tipinin müjdecisi haline gelsin. Bu şekildeki bir eğitim sistemi ile fert ferdiyet gücü kazanarak yaratıcı bir duruma geçecektir²³². Fındıkoğlu'nun bu görüşü, Prens Sabahaddin ve Ziya Gökalp'in eğitim konusundaki görüşlerine çok benzemektedir. Z. Gökalp'e göre de eğitimin amaçlarından bazıları şunlardır²³³:

- Toplumda çok miktarda üretim yapabilecek hür vicdanlı, müteşebbis fertler yetiştirilmesi,

- Ferdin yaratıcı kabiliyetlerine uygun bir zemin vazifesi gören özel mülkiyetin muhafazası ile ferdî kabiliyetler ve yeteneklerin geliştirilmesi.

Ziya Gökalp gibi Prens Sabahaddin de, aileyi bir eğitim kurumu olarak görmüştür²³⁴. Prens Sabahaddin'e göre gerek köylü gerek şehirli ailelerimiz çocuklarını müstakil bir hayata hazırlamıyor, onlara çalışma ve şahsî teşebbüslerine dayanarak yaşamak ve yükselebilmek kudretini veremiyor.

---

²³⁰ Frederick Harbison- Charles A. Myers, **Education, Manpower, and Economic Growth**, London: McGraw-Hill Book Company, 1964, s. 3.

²³¹ Celkan, a.g.e, ss. 88-97.

²³² Fındıkoğlu, a.g.m, ss. 17-18.

²³³ Celkan, a.g.e, ss. 85-86.

²³⁴ A.g.e, s. 89.

Bilakis hayatın zorluklarını çözmek için daima bir dayanak aramak temayülü oluşturuyorlar²³⁵. Prens Sabahaddin, sosyal yapı değişikliği olarak gördüğü bireyci topluma geçişin bir eğitim meselesi olduğunu düşünürken, bunun aile yoluyla mümkün olacağını söylemiştir. Yani ailenin ferde vereceği eğitimin hür, müstakil ve üreticiliğe dönük bir eğitim olmasını istemiştir. Ailenin, bu özellikleri taşıyan kız ve erkek yetiştirmesini söylemiştir. Prens Sabahaddin'e göre, ailenin tesiriyle millî eğitim de düşündüğü şekli alacaktır²³⁶.

D. Avcıoğlu, Prens Sabahaddin'in "şahsî teşebbüs" görüşünü sert şekilde eleştirmiştir. Avcıoğlu'na göre, Prens Sabahaddin "şahsî teşebbüs" görüşünü İngiliz toplumundan almıştır ve İngiliz emperyalizmine hizmet etmektedir²³⁷. Bunun, haksız bir eleştiri olduğunu söyleyebiliriz. Her ne kadar İngilizler, Hindistan ve diğer sömürgelerinde Anglosakson okullarının ürünü bireyci bir elit zümre yetiştirmişse de; Prens Sabahaddin'in şahsî teşebbüse yönelik eğitim sistemini başka bir görüş açısı ile değerlendirmek daha uygun olur. Çünkü Prens Sabahaddin'e göre önemli olan, ferdin çalışması ve şahsî teşebbüslerine dayanarak yaşama ve yükselme kudretini elde etmesidir.

İnsanları bağlandıkları gelenekten ve yenilikçilere karşı olan gelenekçi değer hükümlerinden uzaklaştırmadan çok kere gelişmiş bir iktisadî sistemin gerektirdiği zihniyet ve davranışlarla donatabilmek mümkün değildir veya çok güçtür. Çalışmanın eğlenceden üstün sayılması, meslek ve ferdî sorumluluk esasına dayanan statülerin refah için gerekli görülmesi gibi zihniyet ve davranışlar fertleri iktisadî alanda aktif kılacak ve o toplumun gelişmesini sağlayacaktır. Bu tür değerleri fertlere kazandırmada eğitime büyük görev düşmektedir. Eğitim sistemi bu tür değerleri fertlere kazandıracak şekilde düzenlenmelidir²³⁸.

Gerek gelişme problemi gerekse diğer sosyal problemlerin çözümünde insanın anahtar vazifesi gördüğü artık bilinmektedir. Bu tür problemleri çözebilmek için insana belli özellikler kazandırılması gerektiğinin büyük bir

---

²³⁵ Prens Sabahaddin, a.g.e, ss. 37-38.

²³⁶ Celkan, a.g.e, s. 89.

²³⁷ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün- Yarın)**, C.1, 4.b.,Ankara: Bilgi Yay., 1969, ss. 162-163.

²³⁸ Dönmezer, a.g.e, ss. 360-361.

çoğunluk farkındadır. D. C. McClelland'a göre, gelişmek isteyen ülkeler fertlerine başarı ve rekabet arzularını aşılacak zorundadır. Bu da eğitim yoluyla olabilir²³⁹.

McClelland, fertlerin başarı arzusu ile iktisadî gelişme arasında yakın bir ilişki görmüştür. McClelland'a göre, tarihte iktisadî gelişme ile başarı arzusu atbaşı gitmiştir. Başarı arzusu birşeyi iktidar, sevgi veya kâr için değil; fakat sırf iyi yapmış olmak için yapmaktır. Bu arzu tarihte hangi toplumlarda ve hangi çağlarda yüksek seviyede hissedilmiş ise, bu başarı arzusunu iktisadî büyüme safhası takip etmiştir. McClelland 1950'de çeşitli ülkelerden alınmış çocuk okuma kitaplarındaki teşvik edici hikâyelerle bu ülkelerin 1952-1958 yılları arasındaki iktisadî büyüme nispetleri arasında bir münasebet olduğuna işaret etmektedir. Yine, 1925'de devlet okullarındaki çocukların okuma kitaplarında mevcut başarı arzusunu telkin edici yazıların, 1930-1950 döneminde hangi ülkelerin en süratli iktisadî büyümeyi gerçekleştirecekleri hususunda isabetli bir önceden haber verici fonksiyon ifa ettiklerini belirtmektedir²⁴⁰.

Bu başarı arzusu, fertleri giriştikleri işi en iyi şekilde yapmağa sevk edecektir. Yüksek seviyedeki başarı arzusu fertlere dinamizm kazandıracak, içlerindeki teşebbüs ruhunu harekete geçirecek, müteşebbis olarak faaliyette bulunmak için bir istek ve heyecan yaratacaktır.

Başarı arzusu ise eğitim yoluyla kazandırılabilir. Bunun için çeşitli eğitim araçlarından yararlanılmalıdır. Ayrıca çocuk edebiyatı da bu amaca hizmet edecek şekilde düzenlenmelidir. Çocuk edebiyatının hayattaki gerçeklerle ilişkisi olmayan perilerden ve sihirli değneklerden imkân nispetinde uzak tutulması, bunun yerine zor şartları yenerek başarılı olan, iyi ahlâklı, dürüst ve çalışkan çocukların öğretici ve teşvik edici hayat hikâyelerinin tercih edilmesi gerekir²⁴¹.

Türk edebiyatına baktığımızda edebî eserlerimizde ekonominin ve müteşebbis tipinin olmadığını görüyoruz. Romanlarımızda sadece siyaset ve

---

²³⁹ Bilgiseven, **Eğitim Sosyolojisi**..., s. 139.

²⁴⁰ A.g.e. ss. 139-140.

²⁴¹ A.g.e. ss. 142-145.

psikoloji vardır. Örneğin; devrinde yaşanan hayata oval bir ayna tutmakla tanınan ünlü romancımız Hüseyin Rahmi tam 41 roman yazmıştır. Bu romanlarda 130'a yakın tip vardır. Ama aralarında tek bir müteşebbis tip yoktur. Birçok çağdaşı gibi o da hayatın ekonomik yönlerine ilgisizdir. Orhan Pamuk'un " Cevdet Bey ve Oğulları " romanı, bir Türk işadamı tipinin ortaya çıkışını konu edinen ilk ciddi edebiyat eseridir²⁴². Edebiyatımızın artık iktisadî konularla ilgilenmesi ve eserlerinde müteşebbis tipine yer vererek insanımızda teşebbüs ruhunu uyandırması gerekir. Eğitim sisteminin fertlere sadece bilgi değil, bunun yanında risk alma, inisiyatif kullanma, bazı ihtiyaç ve imkânları önceden sezme, kararlı ve takipçi olma gibi nitelikleri vermesi gerekir. Bu niteliklerin kazandırılabilirdiği fertlerin yaratıcı ve atılgan olacaklarını ve iktisadî hayatta herhangi bir teşebbüste bulunmaktan çekinmeyeceklerini söylemek mümkündür.

Bu bölümden şu sonucu çıkartabiliriz. Müteşebbis, sermayedardan farklıdır. Müteşebbisin sermaye sahibi olması gerekmez. Çünkü müteşebbis ihtiyacı olan sermayeyi kendisi çeşitli yollarla temin edebilir. Zaten müteşebbiste bulunması gereken unsur kâr elde etmek amacıyla teşebbüs fikrini oluşturmak ve bu fikir doğrultusunda diğer üretim faktörlerini biraraya getirmektir. Piyasada birtakım belirsizlikler olduğu için riski de göze alması gerekir. Müteşebbisin en belirgin özelliği yenilikçi olmasıdır. Bu özellik ise ekonomiye canlılık kazandırmaktadır. Fakat müteşebbisin girişimde bulunması için herşeyden önce sosyal düzenin özel teşebbüse imkân veren bir yapıda olması ve teşebbüsün kârlılığının bulunması gerekir. Ayrıca kişilerin müteşebbis kimliğini kazanmaları ve teşebbüste bulunmaktan korkmamaları için toplum felsefesi buna uygun olmalıdır. Aile yapısı, din, kültür ve eğitim sistemi sermaye birikimini teşvik edici olmalı; kişilere inisiyatif kullanma, yaratıcı olma ve kendine güvenme özelliklerini verebilmelidir. Çünkü bunlar müteşebbisliğin olmazsa olmaz özellikleridir. Ekonomiye dinamizm kazandırmak ve daha üst refah düzeyine erişebilmek için kişiler müteşebbisliğe maddî ve manevî faktörlerle özendirilmelidir.

---

²⁴² Mustafa Özel, " Buddenbrook ve Cevdet Bey Ailelerinde Teşebbüs Ruhu III " , **Dergâh Dergisi**, C.1, Sayı: 3, Mayıs 1990, s. 11.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE MÜTEŞEBBİS SINIFININ GELİŞİMİ

Kapitalist iktisat sisteminin temel taşı niteliğindeki özel müteşebbislik kurumu sosyal bir kurum olup, kendi başına gelişip büyümesi sözkonusu değildir. Özel müteşebbislik kurumunun gelişmesi için birtakım şartların olması gerekir. Müteşebbislik kurumunun tarihî süreç içerisinde çeşitli siyasî, iktisadî, sosyal, kültürel ve teknik bazı olaylardan değişik derecelerde etkilenmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Bu bölümde, müteşebbis sınıf üzerinde önemli etkileri olduğu varsayılan olaylar incelenecek ve bu olayların ne yönde etkide bulunmuş olabileceği araştırılacaktır. Bu çalışmada, rakamsal tahliller yapılmasını sözkonusu dönemle ilgili verilerin olmaması büyük ölçüde kısıtlamıştır. Bölüm, iki kesimden oluşmuş olup; birinci kesimde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan dönemde, ikinci kesimde ise Cumhuriyet döneminde (1923-1932) Türkiye'de müteşebbis sınıfının gelişimine etki eden faktörler ve bunların etkilerinin nasıl ve ne yönde olduğu araştırılacaktır.

BİRİNCİ KESİM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E KADAR

XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı ekonomisi tarım ağırlıklıdır. Halkın büyük çoğunluğu geçimini tarımdan sağlamaktadır. Bunun yanında ticaret ve zanaatla istigal eden insanlar da vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yörelerinde binlerce tezgâh ve küçük imalâthaneler bulunmaktadır¹. XIX. yüzyıl başında Osmanlı toplumunda ne kadar müteşebbis olduğunu bilmiyoruz. Fakat o dönemde müteşebbislerin bulunduğu ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayabildikleri de bilinen bir gerçektir.

Bu kesimde sırasıyla Tanzimat'ı hazırlayan şartlar ve müteşebbis sınıfın gelişimini etkileyen faktörler incelenecektir. Müteşebbis sınıf (tüccar,

¹ Ö. Celal Sarc, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, ss. 426-429.

sanayici, imâlathane sahibi v.b.) hakkında sayıları, faaliyet gösterdikleri sektör, millî gelirdeki payları ile ilgili çeşitli istatistikî bilgiler elde edilip tahlil edilmek istenmiştir. Fakat sözkonusu döneme ilişkin bu bilgiler bulunamamıştır. Bu bakımdan konu teorik seviyede incelenecektir. Bu çerçevede sözkonusu dönemde meydana gelmiş veya daha önceki bir dönemde ortaya çıkmış olmakla birlikte etkileri değişik şekil ve derecelerde halen devam eden birtakım olayların müteşebbis sınıf üzerindeki tesirleri tespit edilmeğe çalışılacaktır. Müteşebbis sınıfın gelişimini tam olarak kavrayabilmek için bunları bilmek gerekiyor. Bahsedilen olayların etkileri istatistikî olarak değil genel hatlarıyla ve teorik seviyede ortaya konulacaktır.

I. TANZİMAT'I HAZIRLAYAN ŞARTLAR

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e müteşebbis sınıfın gelişimini incelerken Tanzimat'ı hazırlayan şartları bilmek gerekiyor. Çünkü Tanzimat'ın ilânının hemen öncesinde ve sonrasında meydana gelen birtakım olaylar Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece siyasî yapısını değil aynı zamanda sosyal ve iktisadî yapısını da önemli ölçüde etkilemiştir. Sanayileşme arzusuna sahip olan ve yanında özel teşebbüsü görmek isteyen Osmanlı İmparatorluğu'nun bu konuda nelere, ne kadar muktedir olduğunu görebilmek için sözkonusu şartları² genel hatlarıyla bilmek gereklidir.

Osmanlı İmparatorluğu II. Viyana Kuşatması'ndan itibaren gerileme aşamasına girmiştir. Bu tarihten itibaren de devamlı savaşmak zorunda kalmış ve bu savaşların çoğunu da kaybetmiştir. Bunların neticesinde toprak kaybetmiş ve galip devletlere tazminat ödemek mecburiyetinde kalmıştır. Aynı zamanda müesseselerinde bozulmalar artarak devam etmiştir. XIX. yüzyılda problemler daha da artmıştır. Savaşların yanı sıra Balkanlar'da bağımsızlık hareketleri başlamış ve içte de isyanlar patlak vermiştir. Üç kıtaya yayılmış bulunan Osmanlı İmparatorluğu artık eski gücünde değildi. Ardı arkası kesilmeyen bu iç ve dış sorunlar Osmanlı İmparatorluğu'nu

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Özdeğ, "Tanzimatı Hazırlayan, Zaruri Kılan Şartlar Başarılı Olmasını, Amacına Ulaşmasını Engelleyen Sebepler", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara: Millî Kütüphane Yay., 1991, ss. 29-60.
H. Dursun Yıldız, **150. Yılında Tanzimat**, Ankara: TTK Yay., 1992, ss. VII- IX.
A. İhsan Gencer, "Tanzimat Fermanı'nın İlânı ve Tatbiki Meselesi", **150. Yılında Tanzimat**, İstanbul: TDAV Yay., 1990, ss. 8-13.

epeyce bunaltmış ve gücünü büyük ölçüde zayıflatmıştı. Sadece savunma savaşları yapmak zorunda kalan Osmanlı İmparatorluğu çoğu zaman Avrupa devletlerinden yardım talebinde bulunarak bu tehlikeleri defetmiştir. Osmanlı İmparatorluğu artık kendi valisiyle bile başedemez durumdaydı. Devlet, Mısır valisi M. Ali Paşa'dan ancak Avrupa devletlerinin yardımıyla kurtulabilmiştir.

Ancak Avrupa devletleri bu yardımları karşılıksız yapmamıştır. Yaptıkları yardımların karşılığında birtakım siyasi ve iktisadi imtiyazlar elde etmişlerdir. Örneğin yabancı tüccarlar çok düşük gümrük vergisini (%5) ödedikten sonra mallarını Osmanlı devletinde serbestçe dolaştırırken Osmanlı tüccarı ülke içinde bir eyaletten diğerine nakledeceği mallar için daha yüksek vergi (%12) ödemek zorundaydı³. Sanayi devrimini Osmanlı devletinden çok önce tamamlamış ve fabrika üretimine geçmiş olan Avrupa devletleri bu iktisadi imtiyazlarla daha da avantajlı duruma gelmiştir. Avrupa devletlerine verilen bu iktisadi imtiyazlar Osmanlı ekonomisinin ise aleyhine birtakım sonuçlar doğurmuştur. Zaten güçlüğüle ayakta duran Osmanlı sanayii ve özel teşebbüsü rekabet gücünü tamamen kaybetmiş ve çökmüştür. Bunda kapitülasyon ve ticaret antlaşmalarının da büyük rolü olmuştur. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu yaptığı antlaşmalar sebebiyle sanayiini koruyamamıştır.

Bu şartların bilinmesi konunun daha iyi kavranmasına yardımcı olacak ve Osmanlı devletinde müteşebbis sınıfın niçin yeterli seviyede olmadığı hakkında bir fikir verecektir.

II. MÜTEŞEBBİS SINIFIN GELİŞİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Müteşebbis sınıfın gelişimini etkileyen sosyo-ekonomik, siyasi v.b. birtakım faktörler vardır. Bu faktörler zamana ve mekâna göre değişebilmektedir. Osmanlı toplumunda da müteşebbis sınıfın gelişimini birtakım iç ve dış faktörler etkilemiştir. Burada bu faktörler incelenecektir.

³ İsmet Bozdağ, "Tanzimat ve Mustafa Reşit Paşa", 150. Yılında Tanzimat, İDAV Yay., s.34.

A. KAPİTÜLASYONLARIN VE TİCARET ANTLAŞMALARININ ETKİSİ

Değişik zamanlarda farklı anlamlarda kullanılan kapitülasyon kelimesi, ana anlam olarak bir ülkede oturan yabancılara devletlerarası antlaşmalarla sağlanmış imtiyazları ifade etmektedir. Kapitülasyonlar hukukî, ticarî ve dini-siyasî olmak üzere üç türdür⁴.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptığı kapitülasyon antlaşmalarının uzun bir tarihi vardır. İlk kapitülasyon antlaşmasının tarihi konusunda tarihçiler arasında bir fikir birliği yoktur⁵. Osmanlı kapitülasyonlarının başlangıcı olarak genellikle Kanunî Sultan Süleyman döneminde Fransızlarla yapılmış olan 1535 tarihli " İmtiyaz Mukalevesi " gösterilir. Bu tarih ile 1740 arasında Fransızlarla tam yedi adet imtiyaz mukalevesi imzalanmıştır⁶.

Osmanlı İmparatorluğu, kapitülasyonları genellikle politik ve ekonomik amaçlarla imzalamıştır⁷.

i) Politik Amaç

İmparatorluğun kuvvetli olduğu yüzyıllarda düşmanın düşmanına yardım için verilmiş, daha sonraki yüzyıllarda ise bir Avrupa ülkesinin desteğini diğerine karşı elde edebilmek için kapitülasyonlar imzalanmıştır. Demek ki Osmanlı tarihinin hemen her devresinde iktisadî ve hukukî bazı imtiyazlar politik amaçlarla yabancı devletlere ve bunların temsilcilerine verilmiştir.

ii) İktisadî Amaç

Kapitülasyonlar, politik amacın yanında iki tür iktisadî amaçla da

⁴ Yaşar Canatan, " Kapitülasyonlar Nedir? " , **Yeni Forum**, C. 12, Sayı: 264, Mayıs 1991, s. 21.

⁵ Murat Çizakça, " Kapitülasyonların Ekonomik Analizi " , **Akademi Bursa İTİA Dergisi**, C.3, No. 2-3, Temmuz-Kasım 1974, s. 319.

⁶ Necdet Kurdakul, **Osmanlı Devletinde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar**, İstanbul: Döler Neşriyat, 1981, ss. 23-24.

⁷ Çizakça, a.g.m, ss. 319- 320.

imzalanmıştır. Birincisi, kapitülasyonlar ile hukukî ve iktisadî avantajlar sağlayarak Akdeniz ve Ortadoğu ticaretini bu işle uğraşanlar için kârlı kılmak ve böylece ortaya çıkmakta olan Hint Okyanusu gibi yollarla rekabet edebilmek. Nitekim 1580'de İngilizlere bahşedilen haklar, İngilizlerin tam Rusya stepleri üzerinden yeni bir ticaret yolu açmağa teşebbüs ettikleri zaman verilmiştir.

İkinci amaç Osmanlı Devleti'nin iktisadî politikası ile ilgilidir. Osmanlı Devleti, asırlar boyunca ülkesini ve bilhassa şehirlerini ikmal hususunda büyük hassasiyet göstermiş ve ülkede bolluk yaratmaya çalışmıştır. Bu arada dış ticareti, ülkeye gümrükler vasıtasıyla gelir temin eden bir faaliyet olarak görmüştür⁸.

Ticaret hacmi bu sebepten dolayı yüksek tutulmuş ve ticaret gemileri ile tüccarların emniyetini sağlamak için gerekli tedbirler alınmıştır. Bundan dolayı, özellikle ilk kapitülasyonlar, ticaret hürriyetini temin etmek ve ithalat vergisini düşük bir seviyede tutarak ticaret hacmini arttırmak amacını gütmüştür.

Kapitülasyonların, Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkilerini anlayabilmek için ihtiva ettikleri hükümleri genel hatlarıyla bilmek gereklidir. Kurdakul, Osmanlı Devleti'nin değişik tarihlerde imzaladığı kapitülasyonların ve ticaret antlaşmalarının maddelerini detaylı olarak belirtmiştir. Buna göre, Osmanlı Devleti önce Fransızlara daha sonra diğer milletlere her türlü vergiden muafiyet, Osmanlı ülkesinde serbest ticaret, ihracı yasak olan deri, kösele, kaytan ip, balmumu gibi malların ihracatı imtiyazını vermiştir. 1673 tarihli kapitülasyon ile Fransız tüccarlarından ithal ve ihraç ettikleri mallar üzerinden alınan % 5 gümrük resmi % 3'e indirilmiştir⁹. Osmanlı parasının değer kaybetmesi sonucunda % 3 olarak bilinen gümrük vergisi aslında % 1'e ancak tekabül ediyordu¹⁰.

⁸ Halil İnalcık, **The Ottoman Empire The Classical Age 1300 - 1600**. Translated by N. Itzkowitz and C. Imber, London: The Trinity Press, 1973, s. 138.

⁹ Kurdakul, a.g.e, ss. 25-26.

¹⁰ Charles Issawi (Ed.), **The Economic History of the Middle East 1800-1914**. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1966, s. 54.

Bu kapitülasyonlar Fransızlara verilmiş imtiyazlar olmakla beraber diğer devletlerle yapılan tüm ticaret antlaşmalarına da yansiyarak bu antlaşmaların âdeta temel unsuru olmuştur. Fakat kapitülasyonlar ile ticaret antlaşmalarının hukukî ve siyasî hiçbir bağlantısı yoktur. Nitekim ticaret antlaşmalarının tümü 1899 yılında, kapitülasyonlar ise Lozan Antlaşması ile yürürlükten kaldırılmıştır¹¹.

Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerle yapmış olduğu ticaret antlaşmaları belirlenebildiği kadarıyla 62'dir¹². Bunlar içerisinde İngilizlerle yapılan 1838 Ticaret Antlaşması, en önemli ve Osmanlı sanayiini yıkıma uğratan bir antlaşma olarak genel kabul görmüştür. Bu antlaşmanın belli başlı hükümlerini şu şekilde özetlemek mümkündür¹³:

1. Antlaşma hükümleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütününde uygulanacak olup ilelebet geçerlidir. Ayrıca diğer devletler de bu antlaşma hükümlerinden yararlanacaktır.

2. İngiliz tüccarlarının ortakları ve adamları da İngiliz tüccarlarına sağlanan tüm haklardan faydalanacaktır.

3. İngiliz tüccarları ve bunların hizmetinde çalışanlar Osmanlı ülkesinin her bir tarafında her çeşit ürünü istisnasız alıp satabileceklerdir.

4. Yed-i vâhit usulü, tamamen terk ve iptal olunacaktır. Emtia mübayaası ve nakli için tezkere istenmeyecektir.

5. İngiliz tüccar, ortak ve adamları iç ticarete en imtiyazlı yerli tüccarın ödediği kadar vergi ödeyecektir.

6. İhraç mallarından, ihracatın yapılacağı iskeleye kadar hiçbir vergi alınmayacak; iskelede iç gümrüklerin karşılığı olarak bedeli üzerinden % 9 vergi alınacaktır. Ayrıca iskeleden ihracında % 3 gümrük resmi ödenecektir.

7. İthalatta ise bedeli üzerinden % 3 ithal resmi alınacaktır. Eğer bir mal içerde satılacak olursa % 2 ek vergi ödenecektir¹⁴. Bunun dışında ithal malları için başka bir vergi ödenmeyecektir.

¹¹ Kurdakul, a.g.e, s. 26.

¹² A.g.e, s. 26.

¹³ Avcıoğlu, a.g.e, ss. 71-72.

¹⁴ Seyfettin Gürsel, " 1838 Osmanlı- İngiliz Ticaret Antlaşması " , **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul: İletişim Yay., 1985, s. 689.

Böylece, bu antlaşma ile kapitülasyonların eksik tarafları tamamlanmış olmaktadır*. Bunlar ise yed-i vâhit (tekeli) ve tezkere usulü ile iç gümrüklerin kaldırılmasıydı¹⁵. Bu ve daha sonra diğer devletlerle yapılan benzer antlaşmalar Osmanlı Devleti'ni, Avrupa'nın açık pazarı haline getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin henüz sanayi devrimini gerçekleştirememiş olduğu düşünülürse, bu antlaşmaların iktisadî açıdan idam fermânı mahiyetinde olduğu kolaylıkla anlaşılır.

1740, 1774 ve 1779'da yapılan antlaşmalar ile kapitülasyonlara süreklilik kazandırılması¹⁶ Osmanlı Devleti'nin elini kolunu bağlamıştır. Böylece Osmanlı Devleti ekonomisini korumak için gerekli en mühim silahlarından birini kaybetti. Bu, gerektiği zaman ekonominin korunamaması ve ekonomiyi koruyacak tedbirlerin kapitülasyonlara ters düşmemesi demektir.

Osmanlı Devleti bu tür antlaşmalar ile serbest bir ticaret rejimi içerisine itilirken Avrupa devletleri sıkı bir koruma politikası takip ediyordu. Bailey'in yaptığı bir araştırmaya göre, 1830 yıllarında İngiltere'ye ithal edilen bir mal yaklaşık % 60 gümrük vergisine tâbi iken, aynı mal Osmanlı Devleti'ne sadece % 3 ithalat vergisi ile ithal ediliyordu¹⁷.

Kapitülasyonların ve ticaret antlaşmalarının, Osmanlı Devleti'ni koruyucu bir iktisat politikası takip etmekten men etmesi sebebiyle ucuz fabrika mamülü eşyalar Osmanlı pazarını istila etmiştir¹⁸. Nitekim 1825-1852 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'na İngiliz ihracatı sekiz kat artmıştır¹⁹. İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na ihraç ettiği dokumalar 1835'te 17.330.138 yd iken 1840'da 25.692.589 yd olmuş ve 1855'de de 132.605.467 yd'a yükselmiştir²⁰.

* Yabancı tüccara bu tür kolaylıklar sağlanırken Osmanlı tüccarı eskisi gibi vergi ödemeye devam etmiştir. Osmanlı tüccarı ülke içinde bir yerden başka bir yere götürüp satacağı emtia için % 12 vergi öderken, yabancı tüccar, ortakları ve adamları % 5 vergi ödemıştır (Avcıoğlu, a.g.e, s. 72).

¹⁵ Avcıoğlu, a.g.e, s. 71.

¹⁶ Çizakça, a.g.m, ss. 322-323.

¹⁷ Frank E. Bailey, **British Policy and the Turkish Reform Movement**, New York: Howard Fertig, 1970, s. 120.

¹⁸ Çizakça, a.g.m, s. 323.

¹⁹ Bailey, a.g.e, s. 75

²⁰ Ahmet Yücekök, " Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret

Mensucat ithalindeki bu hızlı artış iplik imalâtıyla beraber pamuk dokumacılığına da ağır darbe vurmuştur. İškodra'da 1812'de 600 tezgâh faaliyet gösterirken 1821'de tezgâhların sayısı 40'a inmiş; Tırnova'da 1812'de 2.000 dokuma tezgâhı varken bunların sayısı da 1830'da 200'e düşmüştür²¹.

Bununla beraber Osmanlı sanayii bu tarihte tam olarak çökmemiştir, varlığını hâlâ sürdürebilen bazı sanayi kolları vardı²². Ancak sonraki yıllarda çöküş hareketi hem şiddetlenmiş hem de yayılma sahası genişlemiştir. Bu devrede pamuk imalâtının haricindeki sanayii de ağır darbe yemiştir. Bursa'da 25.000 okka ipek imal eden 1.000 tezgâh varken; 1847'de tezgâhların sayısı 75'e, imal edilen ipek de 4.000 okkaya düşmüştür²³. Bundan başka tabaklık, sirmakeşlik, kumaş imalatı gibi birçok sanayi kolu da çökmeye başlamıştır. 1828-1868 dönemi içerisinde İstanbul ve Üsküdar'daki kumaşçı tezgâhları 2750'den 25'e, kemhacı tezgâhları 350'den 4'e , çatma yastık tezgâhları 60'dan 8'e inmiştir²⁴. Artık, sanayiinin çökmesi Ege ve Akdeniz sahilleri gibi ülkenin işlek kısımlarına münhasır bir olay olmaktan çıkıp uzak bölgelere dahi sirayet etmiştir. Örneğin; 1846'da Halep'te 300 pamuk mensucat imalâthanenin yalnız 150'si, 100 civarındaki basma mendil imalâthanenin yalnız 80'ni, pamukla karışık ipekli kumaşlar imal eden 200 imalâthanenin ancak 150'si faaliyet halindedir. Halep ve Musul gibi şehirlerde imal edilmekte olan organtin, müslin, gaz gibi mensucatin miktarı artık bu şehirlerin tüketimine bile yetişmemektedir²⁵.

Avrupa sanayi kapitalizminin Osmanlı İmparatorluğu'nda doğurmuş olduğu buhran bu şekilde gittikçe genişleyerek ve birer birer bütün sanayi kollarına sirayet ederek XIX. yüzyılın ikinci yarısında sanayiinin çöküşünü tamamlamıştır²⁶.

Sözleşmeleri ", **A.Ü. SBF Dergisi**, C. 23, Sayı:1, Mart 1968, s. 410.

²¹ Urquhart, **La Turquie, ses Ressources, son Organisation Municipale, son Commerce**, Bruxelles, 1837, s. 215'ten Sarc, a.g.m, s. 426.

²² Sarc, a.g.m, s. 426.

²³ A. Viquesnel, **Voyage dans la Turquie d'Europe**, Paris: 1868, s. 297'den Sarc, a.g.m, s. 427.

²⁴ Osman Nuri Ergin, **Mecelle-i Umur-u Belediye**, C. I. İstanbul: 1922, s. 760'dan Sarc, a.g.m, s. 428.

²⁵ Viquesnel, a.g.e, s.s 294-297'den Sarc, a.g.m, ss. 428-429.

²⁶ Sarc, a.g.m, s. 429.

1830'larda değil ama XIX. yüzyıl sonlarına doğru Anadolu'da ve İmparatorluğun diğer bölgelerinde fabrika düzeyine dayalı kapitalist sanayi kurma teşebbüsleri; gümrükleri yükselterek bu tesisleri koruma imkânı olmadığından başarısızlık ile sonuçlanmıştır²⁷.

Kapitülasyonlar ve ticaret antlaşmaları ihtiva ettikleri hükümler ile, sanayi devrimini Osmanlı Devleti'nden çok önce gerçekleştirmiş Avrupa devletlerini çok daha avantajlı duruma getirmiştir. Bu durumun, teşebbüs fırsatlarını yok ederek, yerli bir müteşebbis sınıfın doğmasını engellediğini söyleyebiliriz.

B. SANAYİ DEVRİMİNİN ETKİSİ

XIX. yüzyılın hemen başlarında büyük hamlelerle gelişen İngiliz sanayi devrimi Osmanlı İmparatorluğu'nu da önemli ölçüde etkilemiştir. Çünkü sanayi devrimi aşırı derecede üretim fazlaları meydana getirmiş ve Batı'yı bu üretim fazlalarını eritebileceği dış pazarlar bulmak mecburiyetinde bırakmıştır.

İngiliz sanayi devrimini ortaya çıkaran unsurları şu şekilde özetlemek mümkündür²⁸:

-Tarımdan sağlanan büyük miktardaki sermaye birikimi.

-Teknolojik gelişmeler ve bu gelişmeler neticesinde sanayide çalışacak işçi sınıfının oluşması.

-Keşfedilen yeni ticaret yolları, gelişen gemicilik ve sömürgelerin İngiltere'deki üretimi arttırması.

-Sömürgelerin talan edilmesi ve esirlerin karın tokluğuna çalıştırılması.

Bu unsurların birlikte meydana getirdiği sanayi devriminin yarattığı hızlı üretim artışı, İngiliz sanayicisi ve tüccarı ile onların temsilciliğini yapan İngiliz devletini "dış pazar" meselesini halletmek mecburiyetinde bırakıyordu. Çünkü, İngiltere ihtiyacının kat kat üstünde üretimde bulunan İngiliz endüstrisi yaşamak için dış pazar bulmak zorundaydı. Dış pazarlardan elde

²⁷ Şevket Pamuk, " 150. Yılında Balta Limanı Ticaret Antlaşması ", **Tarih ve Toplum**, C. 10, Sayı: 60, Aralık 1988, s. 41.

²⁸ Yücekök, a.g.m, s. 381.

edilecek kârla yeni yatırımlara gidilecek, en yüksek kârâ ulaşmak için artan üretime dışarıda daha fazla müşteri bulmak gerekecekti. Batı Avrupa devletlerinin yüksek gümrük duvarlarıyla ekonomilerini korudukları XIX. yüzyıl başlarında İngiliz dış politikası şu ilkeleri gerçekleştirmeye çalışıyordu²⁹:

1. Çok ucuz hammadde sağlanabilecek ülkeler üzerinde önemle durmak.
2. Yeraltı zenginliklerini kolayca ele geçirebilmek için kendi yeraltı zenginliklerini kullanamayacak kadar sanayileşmemiş ve teknolojik ilerlemelerden uzak ülkeleri elde etmek.
3. Bu çeşit ülkelerin aynı zamanda dış ticarete en büyük kârı bırakacak nitelikte olmaları gözönünde bulundurularak hızla İngiliz etkisine almak.
4. Ucuza elde edilen hammaddeleri işleyip tekrar eski sahiplerine satmak, ticarî kolaylığı bir yana ülkelerin yerli sanayilerini yıkmak bakımından yararlı olacağı için bu tür ticarî ilişkiye öncelik vermek.
5. Dış pazar olarak elde edilmeye çalışılan ülkede İngiliz ihraç mallarını üreten sanayii en kısa zamanda çökertecek tedbirler almak.
6. Yardım ve ekonomik gelişme adı altında bu ülkelere birtakım yardımlar yapmak; ama bunları özellikle o ülkenin ihraç mallarını daha ucuza getirecek liman, yol, antrepo gibi yatırımlarda kullanmak.

XIX. yüzyıl başlangıcında İngiltere'de ticaretle politika arasındaki bağıllık daha da kuvvetlenmiş, İngiltere ticaretini gerekirse harp yoluyla korumak ve geliştirmek amacını gütmüştür³⁰. Bunun en tipik örneği Çin'deki haşhaş savaşlarıdır. 1840-1842 yıllarında İngiliz tüccarı, Çin pazarını devlet zoruyla açmıştır³¹.

İngiliz sanayi devriminin yarattığı dış pazar ihtiyacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemini büyük ölçüde arttırmıştır. Zira, Osmanlı İmparatorluğu hem ucuz hammadde temin edebilecek hem de İngiliz fabrika

²⁹ A.g.m, ss. 389-390.

³⁰ Y. Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Haricî Ticaret Siyaseti " , **Tanzimat I**, s. 298.

³¹ Ünsal Oskay, "Çin Halk Cumhuriyetinin Kuruluşu ", **A.Ü. SBF Dergisi**, C. XXII, No. 4, Aralık 1967, s. 301.

ürünlerini kullanacak geniş bir pazar durumundaydı³².

Bu amaçla İngiltere elindeki siyasi ve askeri kozları kullanarak Osmanlı İmparatorluğu'nu açık pazar haline getirmeye uğraşmıştır. Nitekim bu çalışmalar sonucunda, Osmanlı ülkesi başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın açık pazarı haline gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu çeşitli politikalarla gittikçe serbest bir ticaret rejimi içerisine itilirken Avrupa devletleri sıkı bir koruma politikası takip ediyordu³³. İngiltere'den daha sonra sanayi devrimini gerçekleştiren diğer Batı Avrupa devletleri gelişen sanayilerini İngiliz rekabetinden korumak için ya çok ağır gümrük vergileri koymuşlar ya da bazı malların ithalini tamamen yasaklamışlardı³⁴.

XVIII. yüzyılın sonunda Osmanlı sanayii henüz ciddi bir surette sarsılmamış bulunuyordu. Bilhassa en önemli sanayi kollarından olan pamuk ve ipek imalâtı yerini esas itibariyle koruyordu. Osmanlı İmparatorluğu bu tarihte muhtaç olduğu başlıca pamuklu ve ipekli ürünleri kendi üretimiyle temin ettiği gibi büyük bir miktarını da ihraç ediyordu. Bu dönemde İmparatorluk mensucattan başka önemli miktarda pamuk ipliği de ihraç etmekteydi. Örneğin, Tesalya'da Ambelakya kasabası en önemli iplik imalâtı merkeziydi. Ambelakya her yıl Viyana, Peşte, Leipzig, Dresden, Anspach gibi şehirlere 250.000 kg pamuk ipliği ihraç etmekteydi³⁵.

XVIII. yüzyılın sonunda Osmanlı sanayii, hâlâ mensucat ve iplik ihracatçısı durumunda olmakla birlikte artık eski kuvvetinde değildi. Ülkede kullanılan malların oldukça büyük bir kısmı artık ithal edilmekteydi. Sanayi henüz çökmüş olmamakla beraber genel durumu itibariyle geri kalmış, gelişmeleri takip edememiştir. Avrupa'da yeni kurulan veya son zamanlarda gelişen bazı sanayi kollarının ülkede kurulamadığı anlaşılmaktadır. Zira, Avrupa'nın bu yeni sanayinin mallarına talep gittikçe arttığından ülkeye yönlü kumaşlar, hırdavat, şeker, kâğıt, saat gibi birçok sanayi malı

32 Yücekök, a.g.m, s. 394.

33 Çizakça, a.g.m, s. 326.

34 Bailey, a.g.e, ss. 72-73.

35 Sarc, a.g.m, ss. 423-424.

gelmiştir³⁶.

1825 ve sonraki yıllarda Osmanlı sanayinin bel kemiğini teşkil eden pamuklu imalâtı, Manchester fabrikalarının ezici rekabetine maruz kalmıştır. Nitekim, daha önce her yıl 250.000 kg pamuk ipliği ihraç eden Ambelakya imalâthaneleri sanayi devriminin tesiriyle tamamen âtıl hale gelmiş; pamuk mamulâtı ihracatı durmuş, buna mukabil mühim bir ithalat başlamıştır³⁷. Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'den ithal ettiği pamuklu malların değeri 1828'de 465.000 İngiliz lirasından 1831'de 1.040.000 liraya yükselmiştir. Bu ithalatın içerisinde iplikten başka tam mamuller de vardı. İngiliz pamuklu mensucatı ithalatının bu yıllarda ne kadar çabuk arttığını aşağıdaki tablodan anlayabiliriz. Tablo 1'deki rakamlar, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne olan ihracatının 1828 yılında 10.834 Sterlinden 1831'de 105.615 Sterline yükseldiğini göstermektedir. İngiltere'nin ihracatını 1828-1831 yılları arasında 8.75 kat artmıştır.

**TABLO 1: İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne
Pamuklu Mensucatı İhracatı**

YILLAR	TUTARI (STERLİN)
1828	10834
1829	39920
1830	95355
1831	105615

KAYNAK: Urquhart, *La Turquie, ses Ressources, son Organisation Municipale, son Commerce*, Bruxelles: 1837, s. 215'den Ö. Celal Serc, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, İstanbul: 1940, s. 425.

³⁶ A.g.m, s. 424.

³⁷ Urquhart, a.g.e, ss. 74-80'den Serc, a.g.m, ss. 424-425.

Mensucat ithalindeki bu büyük artışlar yerli üretime büyük bir darbe vurmuştur. Daha önce kapitülasyonlar konusunda bahsedildiği gibi, dokuma tezgâhları sayısında çok büyük azalmalar olmuştur.

Ankara'da 1812 yılında 1.000 kadar dokuma tezgâhı ve 10.000 kadar dokumacı vardı. XX. yüzyılın başında ancak 1-2 dokuma tezgâhı ayakta kalabilmişti³⁸.

XVIII. yüzyılda Ankara'nın imal ettiği kumaş, çorap gibi tiftikten yapılmış sanayi ürünleri ihracatı yılda 25.000 balyadan fazlaydı. 1835 yılında ise bu rakam 5.000 balyayı geçmiyordu³⁹. Bursa, Halep, Şam, Diyarbakır, Musul ve Ankara'daki sınaî faaliyetlerin çöküşüne paralel olarak Ankara'nın keçi tüyünden yapılmış kumaşları, Sakız Adası terlikleri, Tokat'ın alacaları, Selanik'in krepleri ve tülleri, İzmir'in halıları, eyercilik sanayii de hemen hemen tamamen çökmüştür⁴⁰.

Daha sonraki yıllarda çöküş hareketi hızlanmış ve genişlemiştir. Sanayi devrimi, pamuklu imalâtının haricindeki sanayie dahi ağır darbe vurmuştur. Şam, Halep, Amasya, Diyarbakır, Bursa gibi şehirlerde mevcut olan birçok ipekli imalâthanelerinden artık çok azı faaliyette bulunmaktaydı. Bursa'da 25.000 okka ipek imal eden 1.000 tezgâhtan 1847'de geriye sadece 4.000 okka ipek imal eden 75 tezgâh kalmıştır⁴¹.

İpek ipliği imalâtı da bu tarihte çöküntü halindeydi. Avrupa iplikçileri, üreticiye Türk iplikçilerinden daha fazla fiyat ödeyerek ipek kozalarını toplamaktaydı. Bu ise Osmanlı ipek sanayiini zor duruma sokmuştur. Bundan başka tabaklık, sirmakeşlik, kumaş imalâtı gibi birçok sanayi kolları da çöküş yolunu tutmuştur⁴².

Osmanlı sanayiinin çöküşüne sebep olan en önemli faktör XVIII. yüzyılın sonlarına doğru gelişen kapitalizmdir. Gerçekten, makineyi ve

³⁸ "Ankara", **İslâm Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul: 1965.

³⁹ Avram Galanti, **Ankara Tarihi**, İstanbul: 1950, s. 86.

⁴⁰ M. A. Ubcini, **Türkiye 1850**, C. 2, Çev. Cemal Karaağaçlı, (y.y), Tercümen 1001 Temel Eser Serisi, (t.y), s. 356.

⁴¹ Viquesnel, a.g.e, s. 297'den Sarc, a.g.m, s. 427.

⁴² Sarc, a.g.m, s. 428.

işbölümünü uygulamak suretiyle çok daha ucuz, yeknasak ve muntazam mallar üretebilen kurumlar dışarda türemeye başladıktan sonra , Türkiye'de mevcut eski imalât şekillerinin idamesi için ancak tek bir çare kalıyordu: Mutlak bir yalnızlık, dışarıyla her türlü alışverişi ve hatta siyasî ve bütün diğer ilişkileri kesmek. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun bunu uygulamasına maddeten imkân yoktu. Bu sebeple sanayi kapitalizminin ortaya çıkışıyla eski Osmanlı sanayiinin çöküşü tarihî bir zaruret halini almış bulunuyordu⁴³. Zira, Avrupa'nın bu yeni sanayinin mallarına karşı rağbet gittikçe artmakta⁴⁴, sanayi devriminin ucuz ve kaliteli fabrika imalâtı Osmanlı pazarlarını doldurmaktaydı⁴⁵.

Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişen Batı endüstrisi karşısındaki ithalatı, bilhassa yünlü kumaş, hırdavat, şeker, kâğıt gibi sanayi mallarından oluşmaktaydı. Örneğin; 1788-1789 yıllarında Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'na ortalama olarak 3.6 milyon livre kıymetinde hammadde sevk etmişken; mamul maddeler ihracatı 8.14 milyon livre tutmuştur. Halbuki Osmanlı İmparatorluğu'nun ihracatında, en büyük payı hammaddeler almakta ve ham pamuk ile yün ihracatı mensucat ihracatına kıyasla çok daha büyük bir öneme sahip bulunmaktaydı. Bunun başlıca sebebi, ihracat yapılan ülkelerde sanayiinin gelişmiş bulunması ve hammadde yutan büyük imalât merkezleri olmasıydı. Nitekim, 1782 yılında 11.828 ton olan İngiliz ham pamuk ithalatı, iplik ve dokuma makinelerinin icadından sonra 1820 yılında 144.818 tona ulaşmıştır⁴⁶. Sanayi devriminin hammaddelere olan ihtiyacı önemli ölçüde arttırması, Avrupalıları ucuz hammadde temin etmeye yöneltti⁴⁷. Osmanlı sanayiinden çok daha ucuza mal üretebilen Batı, hammaddeye Osmanlı sanayicisinden daha fazla fiyat verebiliyordu⁴⁸. Böylece, hammadde kıtlığı ile karşı karşıya kalan Osmanlı sanayii, daha fazla zorlanıp çökmeğe başladı⁴⁹. Örneğin tiftiklerin toplanıp yurt dışına gönderilmesi sof sanayiini tamamıyla çökertmiştir⁵⁰.

43 A.g.m, s. 432.

44 A.g.m, s. 424.

45 Çizakça, a.g.m, s. 324.

46 Sarc, a.g.m, ss. 424-425.

47 Çizakça, a.g.m, s. 324.

48 Yücekök, a.g.m, s. 394.

49 A.g.m, s. 417.

50 "Ankara", İslâm Ansiklopedisi.

Sanayi devrimi, Osmanlı sanayiine hem talep hem arz cephesinde çok büyük zararlar vermiştir. Sanayi devrimi ucuz, kaliteli ve yeni bazı malları ile, talebi Osmanlı sanayi mallarından kendisine çekmiştir. Çok daha düşük maliyetle üretim yapmanın sağladığı avantaj ile Batı, Osmanlı sanayicisinden daha yüksek fiyat vererek hammaddeleri toplayıp götürmüş ve Osmanlı sanayiini hammadde darboğazı ile yüz yüze bırakmıştır. Arz ve talep cephesindeki bu olumsuz gelişmelerin Osmanlı sanayii için çok kötü sonuçlar doğurmuş olduğu söylenebilir.

Aslında sanayi devrimi tek başına Osmanlı sanayiini çökertmemiştir. Sanayi devrimi, kapitülasyon ve ticaret antlaşmaları gibi silahları kullanarak hedefine ulaşmıştır. Nitekim Ahmet Yücekök, 1838 ticaret antlaşmasının sanayi devriminin eseri olduğunu söylemektedir⁵¹. Bu olumsuz şartların biraraya gelmesi Osmanlı sanayiini yıkılmasını kaçınılmaz bir hale getirmiştir. Rekabet gücünü öldüren, teşebbüs fırsatlarını yok eden böylesi bir ortamda; müteşebbis sınıfın doğması ve gelişmesi mümkün değildi. Hatta, böyle bir ortamın mevcut müteşebbis sınıfı da yok ettiğini söylemek mümkündür.

C. TİCARET YOLLARININ DEĞİŞMESİNİN ETKİSİ

Ticaret yolları, geçtiği yerlere büyük bir canlılık ve dinamizm kazandırmaktadır. Nitekim büyük ticaret merkezleri genellikle önemli ticaret yolları üzerinde kurulmuş yerlerdir. Buna mukabil ticaret yolunun kullanılmaz hale gelmesi, bu yol üzerindeki merkezlerin önemini kaybetmesine yol açmakta; iktisadî hayatın sönükleşmesine sebebiyet vermektedir. Tarihte yüzlerce defa görülen bu olaylar Osmanlı toplumunda da vuku bulmuştur. Şimdi, bu faktörlerin Osmanlı toplumunda müteşebbis sınıfa olan etkilerini inceleyelim.

1. Coğrafi Keşifler Öncesi Ticaret ve Ticaret Yolları

Osmanlı İmparatorluğu, Doğu ile Batı arasındaki ticaret yolları üzerinde kurulmuştu. Daha Selçuklular döneminden başlayarak hanlar ve kervansaraylarla donatılmış geniş bir yol şebekesi, yaygın bir posta ve güvenlik sistemi Anadolu'yu kaplamıştı. Bu coğrafi durum ve geniş ticari

⁵¹ Yücekök, a.g.m, s. 421.

yatırımlar, Anadolu'yu bir tüccar memleket haline getirmişti⁵². Basra Körfezi, Kızıldeniz, Suriye limanları ve Anadolu'dan geçen kervan yollarının hâkimi sıfatıyla Osmanlı İmparatorluğu, tarihî baharat ve ipek yollarının sağladığı milletlerarası transit ticaretten büyük faydalar elde etmiştir. Transit ticaret mallarından alınan çeşitli vergi ve resimler, önemli gelir kaynağı idi ve ticaret yolları üzerinde canlı bir ticarî hayat vardı⁵³. Bu büyük ticari faaliyet aynı zamanda geniş bir şehirlerarası işbölümüne yani uzmanlaşmaya yol açmıştır. Örneğin, Gaziantep'te ayakkabıcılığa önem verilir ve herkes yemeni, çizme ve her türlü ayakkabı yapardı. Yine demir sanayiinin himaye edildiği Maraş nal, mih, çivi, silah gibi kervanların ihtiyacı olan her türlü demir alet- edavatın yapılma ve işlenme merkezi idi. Çünkü Maraş'ın yakınındaki Berit Dağı'nda, zengin demir madeni vardı. Konya ve Afyon'a kadar olan sahada keçecilik, Sivas taraflarında şal, cerim ve Uşak taraflarında halı, seccade dokumacılığı bulunmaktaydı⁵⁴.

Ticaretin geliştirilmesinin ülke ekonomisine faydalarını, Selçuklular gibi Osmanlılar da gayet iyi biliyorlardı. Bu amaçla Osmanlı İmparatorluğu da, ticaret yolları üzerinde kervansaraylar ve hanlar yaptırarak; kervanlara gereken kolaylığı sağlamış ve "derbent" teşkilatını kurarak ticaret yollarının emniyetini temin etmiştir.

Osmanlılar, Anadolu'nun transit ticaret bölgesi olmasına eskiden beri büyük önem vermiş ve bu amaçla gümrük vergilerini % 3-5 gibi düşük oranlarda belirlemişlerdi. Barış antlaşmalarına, ticarî faaliyetlerin canlandırılması için gerekli maddeler koyuyor; ticarî güvenliği tehlikeye düşüren ve gümrük gelirlerini azaltan başka devletler arasındaki savaşlara da arabuluculuk ediyordu⁵⁵.

Osmanlı İmparatorluğu'nun hedefleri arasında Akdeniz ve çevresindeki ticarî faaliyetlere hâkim olmak vardı⁵⁶. Çünkü Akdeniz, XVI. yüzyıl başına kadar doğudan gelen malların Avrupa'ya akıp geçtiği bir kanal gibiydi. Bu ticaret sayesinde Tebriz, Kahire, Halep, Diyarbakır, Gaziantep, Bursa, İstanbul

⁵² H. Reşit Tankut, **Köylerimiz**, İstanbul: 1939, s. 9'den Avcioğlu, a.g.e, s. 13.

⁵³ Avcioğlu, a.g.e, s. 13.

⁵⁴ Tankut, a.g.e, ss. 12-13'ten Avcioğlu, a.g.e, s. 14.

⁵⁵ Tabakoğlu, a.g.e, s. 392.

⁵⁶ A.g.e, s. 384.

gibi şehirler hızla büyümüş; önemli bir ticaret ve sanayi merkezi olmuşlardı.

2. Coğrafi Keşifler ve Türk Ekonomisine Etkileri

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu canlı ticaret hayatı, Amerika kıtasının keşfi ve Güney Afrika deniz yolunun bulunması ile sönmeğe başladı. Tarihçilere göre, Ortadoğu'daki ve Anadolu'daki ticarî ve iktisadî çöküşün önemli sebeplerinden birisi de bu olaydı⁵⁷. XVI. yüzyıl sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun karşılaşacağı iktisadî bunalım, bu olayla yakından ilgiliydi⁵⁸.

Avrupalılar, Hindistan ve Uzakdoğu'ya denizden gidebilmek için yıllarca çalıştılar. XV. yüzyıl sonunda Ümit Burnu'nun ve yeni kıtaların keşfi ile çalışmalarının semeresini aldılar.

Ümit Burnu'ndan dolaşarak Hindistan'a giden yeni bir yolun bulunması Venediklileri ve Memlûkluları çok sarsmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun, 50 yıl gibi kısa bir süre içinde Tebriz'e, Hindistan'a ve Cezayir'e kadar uzanmasının en önemli sebeplerinden biri olmuştur. Ümit Burnu'nun keşfi Osmanlıları Basra Körfezi'ne, Aden'e, Kahire'ye ve Cezayir'e çekmiş ve Akdeniz bölgesinin en büyük gücü haline getirmiştir⁵⁹.

Bu keşifler, ticarî ilişkilerin ve ticaret yollarının yönünü değiştirmiştir. Avrupa'da en çok kullanılan maddeler, artık Akdeniz dışından geliyordu. Bu yeni mallar, milletlerarası ticaretin odak noktasını oluşturmağa başladı. Örneğin; Doğu ülkelerinden çivit, Çin'den porselen, Uzakdoğu ülkelerinden çay, kahve ve ipek, Amerika'dan pamuk, kakao, çeşitli boyalar, tütün; Brezilya'dan şeker gibi mallar dünya ticaretinde en çok işlem gören mallar olmuştu⁶⁰.

Öte yandan, Ümit Burnu yolunun keşfedilmesiyle birlikte Doğu ile ticaret, artık Akdeniz ya da Karadeniz gibi iç denizler üzerinden değil; Hint

⁵⁷ Yavuz Ercan, " Osmanlılarda Ticaret ve Ticaret Yollarının Ekonomik ve Toplumsal Hayattaki Yeri ", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, C.104, Sayı: 295, Ocak 1985, ss. 108,115.

⁵⁸ Niyazi Berkes, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi (Osmanlı Devletinin Ekonomik Çöküşü)*, C.2, 2.b., İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1975, s. 13.

⁵⁹ A.g.e, s. 21.

⁶⁰ Shepard B. Clough and Charles W. Cole, *Economic History of Europe, Third Edition*, Boston: D. C. Heath and Company, 1952, ss. 121-122.

Okyanusu ve Atlantik gibi büyük denizlerden yapılmaya başlandı. Ayrıca Amerika ile artmaya başlayan ticaret, Akdeniz'i tâli bir bölge haline getirdi. Artık, Akdeniz ve çevresi yeni uygarlık çağında dünya ticaret merkezinin dışındaydı⁶¹.

Keşifler, Akdeniz ve Baltık limanlarına karşı Batı Avrupa'da Atlantik sahil şeridinde bulunan Londra, Amsterdam, Bruges, Anvers gibi birtakım liman ve şehirlerin gelişmesini hızlandırdı. Venedik ve Kuzey İtalya şehirleriyle Hansa şehirleri de Akdeniz ticaretinin sönmesine paralel olarak geri planda kaldı ve geriledi.

XVI. yüzyıldan sonra Avrupa'da ve dünyada söz sahibi olan devletlerin hemen hepsinin, Atlantik kıyılarında limanları olan devletler olduğu görülmüştür. İspanya, Fransa, Hollanda, İngiltere farklı tarihlerde lider mevkiine geçmişlerdir. Bundan dolayı Kuzey İtalya şehirleri Venedik, Ceneviz'in ve Hansa şehirlerinin akibetiyle bir Akdeniz devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadî kaderi aynı gelişme eğilimlerinin etkisi altında kalmıştır⁶².

Osmanlı İmparatorluğu, meydana gelen gelişmelerin neticelerini aslında hissetmiştir. 1625'te Ömer Talip adlı bir Türk aydını, ticaret yollarının değişmesinin sebep olduğu zararlara dikkatleri çekerek devlet adamlarını uyarmaya çalışmıştır. Yine 1580'de bir Osmanlı coğrafyacısı, Sultan III. Murat'a verdiği bir yazıda, Batılı ülkelerin Amerika, Hind ve Sind'e yerleşmelerinin meydana getireceği zararlardan bahsederek Süveyş kanalını açma teklifinde bulunmuştur⁶³. Nitekim keşiflerin neticesini gören Sokollu Mehmet Paşa, Süveyş'ten bir kanal açtırarak ticaret yollarını yine Akdeniz ve Osmanlı toprakları üzerine çekmeye çalıştı ise de bu teşebbüs de siyasî sebeplerle yarım kalmıştır⁶⁴.

Osmanlı İmparatorluğu da, yeni Hint deniz yolunun çok kârlı ve önemli olduğunu Portekizliler kadar biliyordu. Hint deniz ticaret yollarına hâkim

⁶¹ Aydın Yalçın, **Türkiye İktisat Tarihi (Osmanlı İktisadında Büyüme ve Gerileme Süreci)**, Ankara: 1979, s. 295.

⁶² A.g.e, s. 296.

⁶³ A.g.e, s. 297.

⁶⁴ Ercan, a.g.m, s. 115.

olmak isteyen Osmanlı İmparatorluğu güneyde Mısır'la , denizde Portekiz'le ve doğuda İran'la savaşmak zorunda kaldı⁶⁵.

Ümit Burnu üzerinden yapılan Doğu ticareti, ulaştırma maliyetlerini bir hayli düşürmüştür. Bunun neticesinde Batı Avrupa'da Hint baharatı, ipeklileri ve Çin porseleni gibi değerli maddelerin fiyatları o derece düşmüştür ki, bunları tekrar Avrupa'dan alıp Osmanlı ülkesine ihraç etmek daha ucuz ve daha kârlı hale gelmiştir. Örneğin; Hindistan'dan getirilen baharat Halep'te 20 misline satılıyordu. Deniz ulaşımının kara ulaşımına kıyasla sağladığı bu çok büyük ucuzluk sayesinde eskiden Halep, İskenderun, Bursa ve İstanbul'dan alınan ipek, baharat, boya, çivit gibi birçok mal Ümit Burnu'nun keşfinden sonra East India Company tarafından önce İngiltere'ye getiriliyor, sonra Levant Company tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na getirilip satılıyordu⁶⁶. Bu ise, Osmanlı İmparatorluğu ticaretini ve bu işlerle uğraşanları olumsuz şekilde etkilemiştir.

Ayrıca Osmanlı-İran savaşları sebebiyle İran, Osmanlı toprakları üzerinden ticaret yapmama kararı almıştır. Bu durum ise Osmanlı sanayii ve maliyesine zarar vermiştir. Sözü edilen bu gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu'nu dünya ticaretinin dışına itmştir⁶⁷. Böylece Osmanlı sanayii ve ticareti büyük darbe yemiştir. Osmanlı ülkesindeki müteşebbis sınıf da, buna paralel olarak gerilemiş ve epeyce zayıflamıştır.

Dünya ticaret yollarının Akdeniz'den Atlantik kıyılarına kayması ile başlayan ve bölgede sermaye ve teşebbüs adına ne varsa hepsini Batı limanlarına yığan o öldürücü değişiklik, uzun dönemde Akdeniz ve Yakındoğu ile beraber Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini tayin etmiştir⁶⁸. Aslına bakılırsa, uyanık ve ileri görüşlü Osmanlı padişah ve devlet adamları, bu öldürücü gidişi durdurmak ve Akdeniz'i tekrar canlandırmak için çırpınmışlardır. Fakat hiçbirinin, dönüşü olmayan gidişi durdurma ve değiştirmeye gücü yetmemiştir⁶⁹.

⁶⁵ Berkes, a.g.e, s. 21.

⁶⁶ Yalçın, a.g.e, s. 297.

⁶⁷ A.g.e, s. 298.

⁶⁸ Ülgener, a.g.e, s. 22.

⁶⁹ A.g.e, s. 22.

Doğu ticaretinin daralmasıyla üretim şehirlerin etrafında tarıma, içinde dar ve basık sanat kadrolarına - çarşı esnaflığına - dönüşmüştür. Yüzyıllar boyu azar azar fakat kararlı bir şekilde devam eden bu çözülme, "ortaçağlaşma" denilen zihniyeti meydana getirmiştir: Bu zihniyetin tipik özelliklerini, toprak rejimine has ağalık ve eşraflık ruhu; asıl ve neseb iddiası; toprağa dayalı ağır, hareketsiz servet ve kıymet anlayışı; iş hayatını kendine yakıştırmama olarak belirtebiliriz⁷⁰.

Doğu ticaretinin gerilemesi, büyük tüccar ve müteşebbislerin Yakındoğu'nun en fazla gelişmiş merkezlerinde bile asırdan asıra sönme ve silinmeye yüz tutmalarına sebep olmuştur. Bunlar, isimlerini devam ettirmekle beraber manâ ve kılık değiştirerek; seyyar satıcıya ve çarşı esnafına kadar düşmüşlerdir⁷¹. Artık işlemez halde bulunan kervan yolları üzerindeki kasaba ve şehirlerde oturan insanlar, mesleklerini değiştirmek ya da memleketlerinden göç etmek zorunda kalmışlardır⁷².

Yeni kıtaların ve deniz yollarının keşfi, Amerika kıtasından Avrupa'ya bol miktarda altın ve gümüş akmasına sebebiyet vermiştir. Bu ise, Avrupa'da fiyatların yükselmesine ve dolaylı şekilde Osmanlı ülkesinde hammadde kıtlığına yol açmıştır. Hammadde kıtlığı da, üretim faaliyetinde aksamalara yol açmış ve üretim hacminin büyütülmesine engel olmuştur.

Amerika kıtasının keşfinden sonra Avrupa'ya sevk edilen kıymetli madenler, Avrupa iktisadî hayatında büyük etkiler yapmış; teşebbüs ruhunun o zamana kadar görülmemiş bir şekilde artmasına ve sermaye sahibi işadamları tarafından yeni ticaret şekillerinin bulunmasına ve yeni ülkelerin ticarete atılmasına sebep olmuştur⁷³.

Yağma ve talan edilen Amerika altın ve gümüşü, imalâthanelerde karın tokluğuna çalıştırılan Afrikalı köleler sayesinde kalkınmaya başlayan Avrupa için, artık Osmanlı ülkesi bol ve ucuz bir hammadde kaynağı idi⁷⁴. Osmanlı

⁷⁰ A.g.e, ss. 23-26.

⁷¹ A.g.e, ss. 32-33.

⁷² Tuncer Baykara, " XIX. Yüzyılda Anadolu'nun İktisaden Çöküşü ve Bugüne Etkileri " , **BTTD** , Sayı: 25, 1969 , s. 69.

⁷³ Ö. Lütfi Barkan , " İktisat Tarihi Ders Notları " , İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yay., 1962, s. 63.

⁷⁴ Necdet Sevinç, **Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni**, İstanbul: Üçdal Neşriyat,

ülkesindeki ürünler, Avrupa'daki yüksek fiyatlar sebebiyle Batı'ya akma eğilimindeydi. Osmanlı İmparatorluğu, ticaret hürriyetini ilke olarak benimsemesine rağmen ülke için büyük önem taşıyan buğday gibi gıda maddeleri, pamuk ve pamuk ipliği gibi sanayi hammaddeleri ile silah, top, gülle, barut gibi savunma araçlarının ihracını yasaklamıştı. Fakat Batı, fiyat farkından istifade ederek ihtiyaç duyduğu malları, Osmanlı ülkesinden kaçak olarak temin edebiliyordu. Bu durum, ülkenin iç üretimindeki yetersizliğini daha da artırıyor, yerli sanayii darboğaza itiyordu. Örneğin; 1563 yılında devlet Ege dokumacılarına 150.000 yelken bezi ısmarladığı zaman, esnaf ellerindeki pamuk ipliğini çoktan ihraç etmiş olduğundan böyle bir taahhüde girememişlerdi. Yine XVII. yüzyıl başlarında Ankara'nın meşhur soflarını çok iyi tanıyan Avrupa tüccarı, bu çeşit kumaşı imal etmek amacıyla Ankara pazarlarından sof ipliği almaya başladı. Kendi tezgâhlarının hammaddesizlik sebebiyle durma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını gören şehir halkı, durumu İstanbul'a bildirerek tiftik ve sof iplik ihracatını yasaklatmışlardı⁷⁵.

XVI. yüzyıl ortalarında ünlü Osmanlı deri sanayii, büyük bir hammadde krizi ile karşı karşıya kalmıştır. Devlet, deri sanayiini kurtarmak için ihracatını yasaklamıştır; fakat kaçakçılığı önleyememiştir. Çünkü Avrupalı tüccarlar, sahip oldukları bol para sayesinde fiyatları istedikleri seviyede tutabiliyorlardı. Belirli bir imalât ve satış şartlarına uymak mecburiyetinde bulunan, üstelik dolgun işçi ücreti de ödeyen Osmanlı sanayicisi için, yüksek fiyattan hammadde almak mümkün değildi. Bu sebeple pamuk, deri, ham ipek, yün, bakır, demir, kurşun gibi Osmanlı ülkesinde bol miktarda bulunan hammaddelerin Avrupa'ya kaçırılması önlenemiyordu. Bu yüzden Osmanlı sanayii sürekli olarak bu tür hammaddelerin sıkıntısını çekiyordu⁷⁶. Osmanlı ekonomisinde, hammadde ve yarımamul madde darboğazından doğan üretim yetersizliği bilhassa XVII. yüzyıl sonlarında şiddetlenmiştir⁷⁷.

Yeni kıtaların ve deniz yollarının keşfi, yukarıda anlattığımız etkileri meydana getirmek suretiyle, Osmanlı ticaret ve sanayine ağır bir darbe

---

1985, s. 239.

⁷⁵ Ahmet Tabakoğlu, " XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Dış Konjonktür Şartlarının Osmanlı Ekonomisi Üzerindeki Etkileri ", İ. Ü. İTİA Ticari Bilimler Dergisi , C. 1, Sayı: 2, Aralık 1981 , s. 80.

⁷⁶ Mustafa Akdağ , " Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkısaftı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti " , Belleten , C. XIII , Sayı: 51, Temmuz 1949 , s. 511.

⁷⁷ Tabakoğlu, a.g.m, s. 83.

vurmuştur. Buna bağlı olarak, zaten zayıf olan müteşebbis sınıfı daha da zayıflattığı söylenebilir.

D. LONCALARIN ETKİLERİ

Sosyal ve meslekî bir kurum olan loncalar sahip olduğu kurallar ve yaptırım gücü ile siyasî iktidara olan nüfuzu sayesinde toplumda büyük bir etkiye sahipti. Burada, loncaların müteşebbise olan etkileri üzerinde durulacaktır.

1. Loncaların Kuralları

Loncalar aynı meslekten olan kimselerin , bir pirin yönetimi altında meydana getirdiği özel dernek veya dernek üyelerinin belli zamanlarda toplandıkları bir yerdi⁷⁸.

Loncalar, iktisadî gayeleri (üretimi, piyasayı kontrol etmek gibi) bulunan meslek teşekkülleri idi. İsim, karakter ve fonksiyon değişmiş olmakla beraber, loncalar da ahi teşkilâtının ruh ve zihniyetine sahipti. Gaye kaba ve genel çizgileriyle ikisinde de aynıydı: sanat erbabını ortak bir iş ahlâkı ve disiplini altında muhafaza etmek; göreneğe hakkını tanımak; zaruret olmadıkça iş ve sanat değiştirmemek; düşkünü gözetip kollamak; dışarıya doğru kapanıp beraberce savunmak (önce siyasî, sonra iktisadî sömürgecilere karşı)⁷⁹.

Fütüvvet ve ahiliğin devamı niteliğinde olan loncaların, kendilerine özgü kuralları ve prensipleri vardı. Kanaatkârlık, yüz aklıyı veren bir iş ve meslek sahipliği, gelenek ve göreneklere bağlılık, sanatta titizlik ve meslek sırrına sadakat loncaların başlıca ahlâk kuralları idi⁸⁰.

Loncaların ahlâk kurallarına uymayanlar ve lonca kararlarını uygulamayanlar çeşitli cezalara çarptırılırdı. Bu cezalar para cezası, loncadan çıkarma ve sanattan alıkoyma gibi cezalardı. Elinden sanat belgesi alınan bir

⁷⁸ "Lonca", **Meydan Larousse**, C. 8.

⁷⁹ Ülgener, a.g.e, ss. 33-34.

⁸⁰ Mithat Gürata, **Unutulan Adetlerimiz ve Loncalar**, Ankara: 1975, s. 97.

kimse hiçbir yerde çalışmazdı⁸¹.

İslâm aleminde loncaların tarihi epey eski olmakla beraber, kökenleri hakkında açık ve kesin bir bilgi yoktur. İslâm loncaları, bir meslek dalında kurulmuş ve üyelerini tekeli bir duruma getirmiş, üyeleri arasında sosyal dayanışma ve ahlâkî kurallara saygı geleneğini yerleştirmiştir. Loncalar durgun bir ekonomi, sınırlı bir piyasa gibi özel şartlar içinde doğmuştur. Aynı zamanda çeşitli bölgelerde ortaya çıkan şartların ortak bir ürünüydü. Bununla beraber Avrupa'daki loncaların kuralları, Osmanlı loncalarındaki kurallara benzemekteydi. Mertebeler, merasimler, ast-üst ilişkileri, terfi kuralları ve süreleri hemen hemen aynıydı⁸². Loncalar, Osmanlı sosyal, iktisadî ve hatta siyasî hayatında çok önemli roller ifa etmiştir.

2. Loncaların Mütешеbbis Sınıfa Etkileri

Loncalar, Osmanlı mütешеbbis sınıfına iki şekilde tesir ederek bu sınıfın gerilemesine ya da en azından gelişmemesine sebep olmuştur. Birincisi , loncalar üyelerine statik, yeniliklere kapalı, kanaatkâr, ihtiyacı kadar çalışma zihniyetini yerleştirmiştir. Böylece kişiler yenilikleri kabul etmektен, çok miktarda mal üretmektен , fazla çalışıp servet biriktirmektен alıkonulmuştur. İkincisi, loncalar sanat ve ticaretle uğraşacak kişilerin ve dükkan ile atelyelerin sayısını sınırlamak, rekabeti engellemek, üretilen malları çok titiz kalite ve fiyat kontrollerine tâbi tutmak suretiyle teşebbüs fırsatlarını daraltıyor ve mütешеbbislere hareket edebilecekleri bir alan bırakmıyordu. Bu şartlar altında, yeni mütешеbbislerin ortaya çıkması çok zordu. Nitekim çıkmamıştır.

Ağırılık ve yavaşlık, hırs ve açgözlülüğten uzaklık, kanaat ve tevazû v.s. loncaların üyelerine kazandırmak istedikleri özelliklerdi. Fatih Millet Kütüphanesi'nde bulunan bir fütüvvetname, lonca üyelerinin şu özelliklere sahip olmalarını istemekteydi: " Hırs kapısını bağlaya, kanaat ve rıza kapısını aç; tokluk ve lezzet kapısını bağlaya, açlık ve riyazet kapısını aç; haktan yana kapısını bağlaya, haktan yana aç...". İşte, lonca ahlâkının iş ve sanat hayatı karşısında takındığı tavır " hırs kapısını kapatıp kanaat ve rıza kapısını

⁸¹ A.g.e, ss. 97-98.

⁸² Clough and Cole, a.g.e, ss. 27-30, 32-37.

açmak " şeklinde özetlenebilir. Bu, ancak durgun ve kapalı bir iş hayatı ile bağdaşabilecek bir idealdi⁸³.

Bu dünyadan çok öbür dünyaya önem vermeyi, yaşayabilecek kadar kazanmayı, hırslı ve açgözlü olmamayı telkin eden bu zihniyetin, insanları fazla çalışmaktan, dinamik olmaktan, mal ve servet biriktirmekten alıkoyduğunu söylemek mümkündür.

Dini, güzelliklerle dolu bir hayatın huzur ve sükûnunda nasibini alabilmek, ancak çalışmayı ve kazanmayı günün belli saatlerine hasretmekle mümkündür. Bu bakımdan, işe geç gidilip erken dönülmesi hayırlı ve selâmetli bir yoldu. Bu suretle, esnaf fazla çalışarak komşu kısmetine sahip olmak gibi kirli ve zararlı bir rekabetten uzak tutulmuş olacaktı. Sebep ne olursa olsun, sonuç çalışma süresinin kısalması şeklinde ortaya çıkmaktaydı. Loncalarda, iş ve meslek değiştirmek yasaklanmış ve her sanat kendi içine kapatılmıştır⁸⁴.

Bu, ahlâkçılar tarafından da hoş görülmemiştir. Herhangi bir yerde karar kılmayarak iş gücü değiştirmek, sebatsız ve istikrarsız bir ruh perişanlığına işaret etmekteydi. İş açısından da durum şöyleydi: İnsan gücü doğuştan yetersizdir. Bu bakımdan onu, bir yerde karar kılmadan olur olmaz harcıyıp tüketmektense, her ferdin kabiliyetine uygun düşen mesleğe hasretmek ve orada geliştirmek hem fert hem toplum açısından iyi olur⁸⁵.

Lonca sistemi, rastgele yer değiştirmenin ve başka sanatlara el atmanın amansız düşmanıydı. Bunun en açık örneği, gedik usulüdür. Bu usulde kimse, kendi sanatı ve meşgalesi dışında mal alıp satamaz; istediği yerde dükkan açamazdı⁸⁶. Bu bakımdan, baba mesleğini devam ettirmek telkin edilmekte ve makbul karşılanmaktaydı. İktisadî hayatta meslek ve sanatlar aşılmaz setlerle birbirinden ayrılmıştı⁸⁷.

Loncalar yapılan işin miktarına ve sayısına değil, kalitesine önem vermiştir. Kalite mükemmelliğini nasıl ve hangi şartlar altında elde

---

⁸³ Ülgener, a.g.e, ss. 80-81.

⁸⁴ A.g.e, s. 82.

⁸⁵ A.g.e, s. 82.

⁸⁶ Yalçın, a.g.e, s. 397.

⁸⁷ Ülgener, a.g.e, ss. 83-84.

edebileceklerini araştırmışlardır. Sonunda bunun, işi aceleye getirmeden uzun ve sabırlı bir çalışma ile; aynı zamanda nesiller boyu devam edip gelen kaide ve usullerden sapmayarak mümkün olacağı kanaatine varmışlardır. Loncalarda her türlü yeniliğe, değişme ve başkalaşmaya kapılarını sınıksız kapamış bir üretim faaliyeti ve tekniği vardı. Sanat ve meslek adâbı nesiller boyunca aynı kaldığı gibi o usullerin tatbikine yarayan teknik vasıta ve faaliyetlerde de alışlagelmiş en küçük bir sapma sözkonusu değildi. Babadan ve ustadan kalma usullerle yetinmeyip devamlı yeni ve değişik usuller peşinde koşmak boş bir zahmetten ve üstelik affedilmez bir bid'atten başka birşey değildi⁸⁸. Fakat loncaların karşı olduğu bu özellikler müteşebbislerde bulunması gerekli olan özelliklerdi.

Yukarıda kısa ve genel hatlarıyla belirttiğimiz lonca zihniyeti ve loncaların üyelerine kazandırmak istediği özellikler, kapitalizmin fertlerde aradığı özelliklerin tamamen tersiydi. Loncalar ahlâk görüşleri ve meslekî kuralları ile durgun, dışarıya ve yeniliklere kapalı, zamana ve miktara önem vermeyen, kanaatkâr mala-mülke itibar etmeyen, aklın gereklerine göre değil geleneklere göre hareket eden bir zihniyet oluşturmuşlardır. Böyle bir ortamda müteşebbis sınıfın gelişip büyümesinin ve kapitalizme geçilmesinin mümkün olmadığı söylenebilir.

Lonca sisteminin hâkim olduğu, zanaatkârlardan meydana gelen bir toplumun modern kapitalizme ve sanayi toplumu aşamasına geçebilmesi için İngiltere'de ve Fransa'da olduğu gibi, imalât faaliyetlerinin loncaların dışına açılabilmesi ve hükümetlerin bu süreci desteklemesi gerekirdi. Nitekim İngiltere'de parlamento, loncalar dışında faaliyetlerini yürüten imalâtçıları, loncaların tekelciliğine karşı himaye etmiştir. Fransa'da aynı şekilde davranmıştır⁸⁹. Marx da aynı görüştedir. Ona göre lonca kuralları, bir lonca ustasının yanında çalıştırabileceği kalfa ve çırak sayısını sınırlayarak onun bir kapitalist haline gelmesini önler⁹⁰. Fransız devriminin loncaları kaldıran ve bu ortaçağ kurumlarının kalıntılarını tasfiye eden politik ve hukukî yenilikleri, Fransa'da modern sanayiinin doğmasında önemli bir rol oynamıştır. Buna mukabil Almanya'da aksi yöndeki gelişmeler yani loncaların siyasî iktidar tarafından himaye edilmesi, Max Weber'in de işaret ettiği gibi,

⁸⁸ A.g.e, ss. 87-88.

⁸⁹ Yalçın, a.g.e, s. 250.

⁹⁰ Berkes, a.g.e, s. 275.

Almanya'da sanayileşme hareketini köstekleyen ve geri bırakan sonuçlar doğurmuştur⁹¹.

Loncalar, Osmanlı İmparatorluğu'nda devletten himaye görmüş ve uzun yıllar faaliyette bulunmuştur. Osmanlı loncaları, getirdiği çeşitli yasak ve sınırlamalar ile iktisadî alanda hareket sahasını epey daraltmış; bazen de şahısların bazı konularda elini kolunu bağlayarak onları hareket edemez hale getirmiştir. Bu, belki de Osmanlı sanayiinin fabrika üretimine geçmesini engelleyen ve müteşebbis sınıfı körelten önemli unsurlardan biriydi.

Osmanlı devleti, iç ve dış talebin artması sebebiyle lonca sisteminin dışına taşan ve hatta köylere kadar yayılan dokuma tezgâhlarını, lonca kurallarına uymadığı gerekçesiyle, sayılarının kısıtlanması yolundaki lonca şikayetlerini haklı bularak, sayılarını kısıtladı. Yine fiyat ve kalite kontrollerinin lonca yönetiminin istediği yönde olması için, rekabet sistemini ortadan kaldırdı⁹².

Loncaların en önemli kurallarından biri de "ihtisap kuralları"ydı. İhtisap kuralları hükümet temsilcileriyle lonca temsilcilerinin fiyat, kalite, kâr gibi hususları tespit etmesiyle meydana gelirdi. Burda malın kalitesi, ağırlığı, fiyatı gibi esaslarla hile ve aşırı kâr hirsını önleyici tedbirler belirlenmiştir⁹³. Lonca sisteminde, kalite kontrolüne ve standardizasyonun sağlanmasına büyük önem verilirdi. Narh uygulanmak suretiyle malların fiyatları kontrol edilir, fiyatların istikrarlı olması istenirdi⁹⁴. Narh düzenini bozanlar, kaliteyi düşürenler ve mesleklerinde ehliyetsiz olanlar cezalandırılırdı⁹⁵. Berkes, devletin ticaret ve endüstri sınıfını sömürmek amacıyla ihtisap sistemini uyguladığını ileri sürmüştür⁹⁶.

Fakat devletin yukarıda belirtilen alanlarda kontrollerinin artması, ticaret ve endüstri alanlarında sermaye birikimini sınırlandırmıştır⁹⁷. Ayrıca

⁹¹ Yalçın, a.g.e, s. 251.

⁹² H. İnalçık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", **Studies in the Economic History of the Middle East**, s. 217'den a.g.e, s. 253.

⁹³ Yalçın, a.g.e, s. 210.

⁹⁴ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s. 412.

⁹⁵ A.g.e, ss. 324-325.

⁹⁶ Berkes, a.g.e, s. 232.

⁹⁷ A.g.e, s. 232.

Üretilen malların boyut, Şekil ve kalite bakımından çok ince kurallarla tayin ve tarif edilmiş olmasđ; üreticilere mallarını daha çok miktarda ve daha fazla fiyata satma imkânı bırakmadđđı ya da çok sınırladđđı için, üreticilerin mallarını müŐterinin kesesine veya zevkine göre geliŐtirebilmesi hemen hemen nlenmiŐ idi. Buna ilaveten çeşitli adlar altında birtakım vergiler dyorlardđ. Bu bakımdan Osmanlı zanaatkâr ve satıcıları sermaye biriktirmek fırsatına hiÇbir zaman ulaŐamıyorlardđ⁹⁸.

Loncalar ayrıca üretimi de kontrolleri altında bulunduruyorlardđ. Bu sebeple, bir mesleğe iŐŐi olarak giren bir kimsenin usta olup kendi adına dükkan açma hakkına kavuşma Şansı çok zor ve çok uzaktđ. Bir çırağın usta olabilmesi için çok uzun yıllar, ağır Şartlar altında çalışması ve lonca kurallarını öğrenmesi gerekirdi. Usta olan kimsenin kendi adına dükkan aması da daima kolay değildi. Loncalar "gedik" adı verilen bir sistem içerisinde belirli bir bölgede, belirli bir sayıdan fazla dükkan açılmasına izin vermezlerdi⁹⁹.

Bu uygulamaların daha sonraları giderek önem kazanan bazı olumsuz sonuçları olmuştur. Örneğin; lonca kuralları ve disiplini meslekđ faaliyetleri epeyce sınırlıyor, ferdđ teşebbüs ve serbestçe hareket imkânlarını daraltıyor, hızlı davranma ve yol alma böylece imkânsızlaŐıyordu¹⁰⁰.

Loncalara boyun eğerek üretimin sınırlandırılması, müteşebbislerin yeni teşebbüslerde bulunmasını daha fidan halindeyken tahrip etmiştir. Halbuki İngiltere ve Fransa'da bunun aksi yapılmıŐtı. Örneğin; XVI . yüzyıl sonlarına doğru İstanbul ve Bursa gibi sanayiinin hızla geliŐtiđi ve geniŐlediđi bölgelerde yeni tezgâhlar kurulmaya, yeni imalâthaneler açılmaya başlamıştı. Bunlar lonca sistemi dışında geliŐmiŐlerdi ve faaliyetlerine serbestçe devam etmek istiyorlardđ. Lonca yetkililerinin Őikayeti zerine devlet bu tezgâhların bir kısmını kapattđ¹⁰¹.

Loncalar kişilerin istedikleri yerde dükkan açma, istedikleri kadar yarılarında iŐŐi alıŐtırma, istedikleri kalite ve miktarda üretim yapma ve

⁹⁸ Akdağ, a.g.e, ss. 218-219.

⁹⁹ Yalçın, a.g.e, ss. 211-212.

¹⁰⁰ A.g.e, ss. 208- 209.

¹⁰¹ İnalçık, a.g.m, s. 217'den a.g.e, s. 253.

malını dilediği fiyattan satma hürriyetini kısıtlayarak özel teşebbüsün gelişimine engel olmuştur. Muhakkak ki Osmanlının fabrika üretimine geçememesinin ve ekonominin dinamik unsuru müteşebbis sınıfın gelişmemesinin tek sebebi loncalar değildi. Fakat loncaların, meslekî kuralları ve zihniyetleri vasıtasıyla teşebbüs fırsatlarını epeyce daralttıklarını, rekabeti öldürerek gelişmeye engel olduklarını ve teşebbüs ruhunu körelttiklerini ifade edebiliriz. Ancak loncaların bu işteki payının ne olduğunu ise tam olarak söylemek mümkün değildir.

E. MÜTEŞEBBİS SINIF YARATMA TEŞEBBÜSLERİ

Osmanlının kendisinden her bakımdan üstün olan Batı'yı taklit etmesi ve Batı kurumlarını almaya başlaması Tanzimat'la birlikte giderek artmıştır. Osmanlının, Batı'dan alıp kendi bünyesine uygulamak istediği kurumlardan biri de " özel müteşebbislik " ti. Osmanlı devlet adamları ve aydınları Batı'da bulunan bu kurumun Osmanlı Devleti'nde de olmasını istemekteydi. Aynı zamanda, bu isteğin altında müteşebbis sınıfın her topluunda bulunması gerekli bir unsur olduğunun anlaşılması gerçeği de yatmaktaydı. Aynı şekilde, müteşebbis sınıfın kendi başına gelişemeyeceği ve birşeyler yapılması gerektiği de biliniyordu. Bu amaca yönelik birtakım çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar " Tanzimat-II. Meşrutiyet Dönemi " ve " II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918) " olmak üzere iki alt grupta incelenecektir.

1. Tanzimat - II. Meşrutiyet Döneminde Müteşebbis Sınıf Yaratma Girişimleri

Türkiye'de bir müteşebbis sınıfın oluşturulması düşüncesi Tanzimat'ın getirdiği eğilimlerden biridir¹⁰². Tanzimat aynı zamanda sanayide Batı tipinde kurumların kurulmaya çalışıldığı bir dönem olmuştur¹⁰³.

Tanzimat döneminde yapılan sanayii güçlendirme teşebbüslerini iki döneme ayırabiliriz: 1. Dönem: 1840- 1860 yılları arası, 2. Dönem: 1860 - 1876 yılları arasındır. İlk dönemde devletçilik politikası ağır basmış ve devlet

¹⁰² Ahmet Tabakoğlu , " İktisadî ve Sosyal Yönlerden Tanzimat " , 150. Yılında Tanzimat , TDAV Yay., ss. 43-44.

¹⁰³ Rifat Önsoy , Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Ankara: T. İş Bankası Yay., 1988 , s. 1.

tarafından bazı fabrikalar kurulmuştur. Fakat bu tesisler çeşitli sebeplerle çalıştırılmamıştır. İkinci dönemde ise genellikle Osmanlı müteşebbis sınıfı güçlendirilmeye, ona rekabet gücü kazandırılmaya çalışılmıştır¹⁰⁴.

Bununla birlikte Sultan Abdülaziz devrine kadar sanayii himaye için faaliyete geçilmemiştir. Ancak 1860'lı yıllardan itibaren esnaf ve zanaatkârın durumunu iyileştirmeye yönelik bazı tedbirler uygulanmıştır. Bunları şu şekilde özetlemek mümkündür¹⁰⁵:

a) Ülkede üretilen malların kalite, çeşit ve fiyatlarını görmek, üreticilerin sorunlarını tespit etmek ve başarılı üreticileri mükâfatlandırmak amacıyla İstanbul'da bir sergi açılması;

b) Sanayici ve işadamlarının sorunlarını tespit etmek ve alınması gereken tedbirleri hükümete önermek, esnafın şirketler halinde birleştirilmesi hususunda çalışmalar yapmak üzere Islah-ı Sanayi Komisyonu kurulması;

c) Kalifiye eleman yetiştirmek amacıyla sanayi okullarının açılması;

d) İthalat gümrüğünün % 5'den % 8'e yükseltilmesi.

Osmanlı sanayine yardım teşebbüslerinden biri de Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun kurulmasıydı¹⁰⁶. Islah-ı Sanayi Komisyonu yerli sanayiinin kurtarılması çarelerini araştıran kısa ömürlü bir kuruluştur. Osmanlı ekonomisi üzerinde önemli bir etkisi olmadığı halde adı sıkça geçen bu kuruluşun özelliği; yerli sanayiinin içine düştüğü zor ve çaresiz durumu, ilk kez devlet ve özel sektör temsilcilerinin birlikte incelemiş ve somut bazı gerçeklere ulaşmış ve tedbirler önermiş olmasıydı¹⁰⁷. Komisyonun amaçlarını şu şekilde özetlemek mümkündür¹⁰⁸:

a) Çeşitli sanayi kollarında faaliyet gösteren esnaf ve sanatkârları şirketler halinde birleştirmek. Şirketlerin kurulabilmesi için hisse senetleri çıkartmak ve elde edilen sermaye ile makineler alıp seri üretime başlamak;

b) Kurulması kararlaştırılan şirketlere bedava arsa verilmesini temin

¹⁰⁴ A.g.e, ss. 47, 55.

¹⁰⁵ A.g.e, ss. 34, 71.

¹⁰⁶ A.g.e, s. 95.

¹⁰⁷ Adnan Giz, "Islah-ı Sanayi Komisyonu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.5, İstanbul: İletişim Yay., 1985, s. 1360.

¹⁰⁸ Önsoy, a.g.e, s. 98.

etmek;

c) İthalatta kolaylıklar sağlamak ve vergi muafiyeti tanımak;

d) Devlet dairelerinin ihtiyaçları olan malları tercihen bu şirketlerden almaları hususunda gayret göstermek;

e) Her türlü sanayi kolunun en kısa zamanda gelişme çarelerini aramak¹⁰⁹;

f) Yeni birşey icat edip komisyona sunan kimseye lâîk görülmesi halinde imtiyaz vermek¹¹⁰;

Komisyunun yukarıda özetlenen amaçlar yönünde yaptığı çalışmalar müteşebbis sınıf oluşturma açısından olumlu adımlardı. İcat yapanlara imtiyazlar verilmesi ise kişileri bu yöndeki çalışmalara sevk etmesi bakımından çok önemli idi. Çünkü bu tür kişiler Schumpeter'in ifadesiyle "dinamik müteşebbis"ler olup ekonominin dinamizmi için gerekli olan unsurlardı.

İstanbul'da uygulanan bu sistem taşraya da götürülecekti. Hükümetin bu teşebbüsteki amacı, Osmanlı pazarlarına hâkim olan yabancı mallara karşı güçlü bir rekabet oluşturmaktı¹¹¹.

Bu tedbirler neticesinde 1867- 1874 yıllarında muhtelif esnaf arasında yedi şirket kurulmuştur¹¹². Komisyonun çalışmalarıyla esnaf, az da olsa bir gelişme kaydetmiştir¹¹³. Fakat kurulan şirketlerden bir kısmı sermaye yokluğu, bilgi ve tecrübe yetersizliği sebebiyle kısa süre sonra kapanmıştır¹¹⁴. Sanayiın çöküşüne yol açan sebepler (sanayi devrimi, kapitülasyonlar, ihtiyaçların değişmesi v.b) incelenince bu tedbirlerin semeresiz kalmaya mahkum olduğu anlaşılıyordu¹¹⁵. Bize göre, yukarıda bahsedilen tedbirlerin semeresiz kalmasının önemli bir başka sebebi de sözkonusu dönemde müteşebbis niteliklerine sahip insanların bulunmamasıydı. Eğer müteşebbis niteliklerine sahip insanlar bulunsaydı sermaye yokluğu, sanayi devrimi, ihtiyaçların değişmesi gibi şeyler problem

¹⁰⁹ Giz, a.g.m, s. 1360.

¹¹⁰ A.g.m, s. 1361.

¹¹¹ Ünsoy, a.g.e, s. 98.

¹¹² Sarc, a.g.m, s. 431.

¹¹³ Ünsoy, a.g.e, s. 101.

¹¹⁴ A.g.e, s. 114.

¹¹⁵ Sarc, a.g.m, s. 432.

olmazdı. Çünkü müteşebbisin belirgin özelliği ihtiyaç duyduğu sermayeyi kendisinin yaratması ve yenilikçi olmasıdır. Nitekim bahsedilen tedbirlerin istenilen sonucu vermemesi bu görüşümüzü destekler niteliktedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun parasızlık, borçlanma, isyanlar gibi büyük felâketlere sürüklendiği son yıllarında, sanayiinin korunması gibi önemli bir çalışmanın yürütülmesi imkânı kalmayınca komisyon 1873'de dağıldı¹¹⁶.

Bu teşebbüslerin önemi, Osmanlı özel sektöründe şirketleşme şuurunu uyandırmasıydı. Şirketleşme şuurunun ise, müteşebbis sınıfın gelişimi açısından gayet olumlu bir adım olduğu söylenebilir. Çünkü şirketleşme şuurunun çok az sermayesi bulunan veya sermayesi bulunmayanların da, şirketleşme sayesinde diğer üretim faktörlerini birleştirerek mal ve hizmet üretiminde bulunmalarına imkân sağlamak açısından önemli olduğu ileri sürülebilir. Ayrıca şirketleşme şuru iktisadî faaliyetlerin ticarileştiğinin, üretimin piyasa için yapıldığının ve kâr unsurunun geliştiğinin de bir göstergesi sayılabilir.

Tanzimat döneminde, mevcut ve yeni kurulan tesislerin teknik eleman ihtiyacını karşılamak amacıyla sanayi okulları kurma teşebbüsünde bulunuldu. Mithat Paşa, ilki 1863'te Niş'te daha sonrakiler de Rusçuk ve Sofya'da olmak üzere "İslahhane" adı altında birkaç teknik okul açtı¹¹⁷. İslahhaneler daha sonraları Selanik, Şam, Bağdat gibi büyük vilayetlerde de açıldı. 1868'de ise İstanbul Sanayi Mektebi kuruldu. Bu okullar zamanla ülke sahına yayıldı ve sanayileşme konusunda önemli görevler üstlendi¹¹⁸.

İthalat gümrüğünün 3 puan artırılarak % 8'e çıkarılması yabancı malların ülkeye girişini önleyememiştir. Nitekim 1860'ta £ 5.237.105 olan İngiliz menşeli mamul mal ithalatı, 1869'da £ 8.000.000'a yükselmiştir¹¹⁹. İthalat gümrüğünün artırılmasının amacı Osmanlı müteşebbislerinin durumunu iyileştirmek ve Osmanlı pazarında yabancı hâkimiyetini azaltmak

116 Giz, a.g.m, s. 1361.

117 Ali Rıza Seyfi, " İmparatorluk Devrinde Sanayileşme Komedisi ", **Cumhuriyet** , 31 Temmuz 1939, s. 5.

118 Önsoy, a.g.e, ss. 121-124.

119 Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı - İngiliz İktisadî Münasebetleri II (1838-1850)** , İstanbul: 1976 , s. 113

idi. Gümrük vergisinin arttırılmasına rağmen ithalatın hızla yükselmesinden bu amaçların gerçekleştirilemediği ve müteşebbislerin durumunun daha da kötüleştiği sonucuna varılabilir.

2. II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918) nde Müteşebbis Sınıf Yaratma Girişimleri

II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı devlet adamları ve aydınlarında sanayileşme bilincinin oluştuğu yıllardı¹²⁰. II. Meşrutiyetle birlikte gazete ve dergiler sanayileşmeyi gündeme getirmişlerdir¹²¹. Bu dönem, millileşme süreci içerisinde olan bir toplumun sermaye birikimi sorununu halletmeye çalıştığı yıllardı¹²². Nitekim bu amaçla millî bankalar kurulmuştu.

II. Meşrutiyetin İslâmcı görüşü, Müslümanları tembelliğe ve yoksulluğa sevk eden yaklaşımları reddediyor; "fukaralık küfre yakın bir şeydir", "kazanana Allah'ın sevgili kuludur" v.b. hadislerle Müslümanları servet edinmeye özendiriyordu¹²³.

Cavit Bey (İttihat ve Terakki hükümetinin uzun yıllar Maliye Bakanlığı'nı yapmıştır) sermayenin önemini vurguluyor; hükümetin iktisat politikasında serveti gözetmesini, sermaye birikimine ortam hazırlamasını istiyordu. Çünkü her ülkede teşebbüs erbabı, servet sahipleri arasından ortaya çıkardı¹²⁴. Bu dönemde müteşebbis sınıf yaratma girişimleri; millî iktisat politikası ve Türk müteşebbis sınıfını oluşturma çabaları, sanayi-i teşvik mevzuatı ile tanınan ayrıcalıklar olmak üzere iki grupta incelenecek ve II. Meşrutiyet dönemindeki teşvik politikalarının sonucu alt başlığında bunların değerlendirmesi yapılacaktır.

120 Zafer Toprak, " II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii ", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.5, s. 1358.

121 A.g.m, s. 1349.

122 Zafer Toprak, **Türkiye'de " Milli İktisat " (1908- 1918)**, Ankara: Yurt Yay., 1982, s. 67.

123 A.g.e, ss. 52-53.

124 A.g.e, s. 24.

a. Millî İktisat Politikası ve Türk Mütesebbis Sınıfını Oluşturma Çabaları

İmparatorluğun son dönemlerinde yönetici kadro millî ekonominin geliştirilmesi ile bir Türk mütesebbis sınıfın yaratılmasını özdeş olarak kabul etmeğe başladı. " Türkiye Türkler arasında zengin insanlar olmadığı için fakirdir. Bazı Türklerin zengin olmasına fırsat verelim ki Türkiye zengin olsun " tarzındaki bu gelişme anlayışı yani millî iktisat politikası , ilk büyük uygulama fırsatını I. Dünya Savaşı sırasında bulmuştur. Sadrazam Talat Bey'in ifadesiyle savaştan zengin olma sırası şimdi Türklere gelmişti. Ordu ve donanmanın ihtiyaçlarının karşılanması, İstanbul ve diğer büyük kentlerin beslenmesi savaş yıllarındaki enflasyonist ortamda devlet eliyle kişileri zengin etme politikası için çok elverişli şartlar yarattı. Başta asker bürokratlar olmak üzere bazı Türkler bu şartları çok iyi değerlendirdi¹²⁵.

Öte yandan "millî iktisat" adı altında Müslüman-Türk unsur mütesebbisliğe teşvik edilmiş ve sermaye birikimini hızlandıran spekülatif kazançlara göz yumulmuştu. Savaş yıllarında bazı iş sahalarının Müslüman-Türk eşrafın eline geçmesinde siyasî faktörler de rol oynamış, Ermeni tehciri ile doğan boşluğu bunlar doldurmuştu. Ayrıca, Men-i İhtikâr Heyeti'nin spekülasyonla mücadele sırasında gayrimüslimlere yönelmesi Müslüman - Türk mütesebbise büyük avantajlar sağlamıştı¹²⁶.

Türkiye savaştan istifade ederek 1914 yılında kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırmış¹²⁷, yabancıların eski imtiyazına son vermişti. Bir süre sonra advalorem gümrük vergisi yerine spesifik gümrük tarifesi yürürlüğe konmuştu. Yeni gümrük sisteminin amacı tarımı ve yerli sanayii korumak, sanayileşmeyi teşvik etmektir. Ayrıca imtiyazlı yabancı şirketlere çok sayıda Türk personel kullanma ve bunları iş hayatına alıştırma yükümlülüğü getirilmişti. Bu şirketler tüm defterlerini Türkçe yazacaklar ve yazışmalarını Türkçe yapacaklardı¹²⁸.

125 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923 - 1950)*, 2. b., Ankara: Yurt yay., 1986, s. 130.

126 Toprak, a.g.e, s. 57.

127 Kapitülasyonlar I. Dünya Savaşı'ndan sonra tekrar yürürlüğe girmiştir.

128 Avcioğlu, a.g.e, s. 176.

Bu kararların amacı Türkler arasında işsizliği bir ölçüde azaltmak, Türklerin iş hayatını öğrenmesini sağlamak ve böylece bunlardan bazılarının ileride bir müteşebbis olarak faaliyet göstermesini temin etmektir.

Nitekim daha sonra işçi ve müteşebbis yetiştirilmesine ağırlık verilmiştir. Bu amaçla sanayi okulları ıslah edilmiştir. Almanya'ya öğrenci, işçi ve usta gönderilmiştir¹²⁹.

Kooperatifçilik köyde ve şehirde ticareti yabancıların hâkimiyetinden kurtarmak amacıyla teşvik edilmiştir¹³⁰.

b. Sanayi-i Teşvik Mevzuatı ile Tanınan Ayrıcalıklar

II. Meşrutiyetle birlikte hükümetin gündemine kapsamlı bir teşvik politikası da girmişti¹³¹. Sanayileşmeyi özendirmek ve desteklemek amacıyla müteşebbislere imtiyaz ya da tekel türü teşvikler önerilmiş ve iki teşvik kanun tasarısı hazırlanmıştı¹³².

1913 yılında Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1914'te Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi yayınlanmıştı. 1917'de ise Teşvik-i Sanayi Muvakkatının Suret-i Tatbiki Hakkında Nizamname çıkarılmıştı¹³³. Hükümet artık sanayileşmenin önemini kavramış görünüyordu, sanayicileri imtiyaz ve muafiyetlerle donatıyordu¹³⁴.

Önce fes, şeker, cam, kâğıt, mum gibi bazı malların üretimine imtiyaz verilmesi ya da bunların tekelleştirilmesi önerilmiştir. Ancak imtiyaz ve tekel yöntemleri eskiyi hatırlattığından teşvik tedbirleri tercih edilmiştir¹³⁵.

1909 tarihli "Sanayiın terakkisi hakkında kanun layihası" sanayileşmenin önemini vurgulamış, Avrupa mallarıyla rekabet edebilmesi

¹²⁹ A.g.e, s. 176.

¹³⁰ Ahmet Cevat Emre, **İki Neslin Tarihi (Mustafa Kemal Neler Yaptı)**, İstanbul: 1960, ss. 115, 179-180.

¹³¹ Toprak, a.g.e, s. 171.

¹³² Toprak, a.g.m, s. 1349.

¹³³ A.g.m, s. 1349.

¹³⁴ Toprak, a.g.e, s. 172.

¹³⁵ A.g.e, ss. 172-173.

için Osmanlı sanayiine bazı imtiyaz ve muafiyetler tanınması gerektiğinden bahsetmişti. 1911 yılında Meclis'te tek maddelik bir kanun kabul edilerek süresi dolmuş eski teşvik unsurlarına süreklilik kazandırılmıştı. Fabrikaların kuruluş ya da genişletişleri sırasında getirilen makine ve techizat için eski kanunun yürürlükten kalktığı tarihten itibaren ödenen gümrük vergilerinin iadesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca yeni kurulacak veya genişletilecek fabrikalar için gerekli makine ve techizat ile hammaddelerin taşınmasında kullanılacak dekovil ve havai hatlar ve bunların parçalarının, tarım aletlerinin ve kimyevi gübrenin gümrük vergisi ödenmeksizin ithaline izin verilmişti. Yine aynı yıl Osmanlı topraklarında fabrika kuranlardan alınan 10 liralık ruhsat vergisi kaldırılarak sanayicilerin vergi yükü hafifletilmişti¹³⁶.

1913 yılında yayınlanan Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı, Meclis'te görüşülmesine başlanan son tasarının geliştirilmiş şekliydi. Bu kanun kapsamına, hammaddelerin ya da yarımamul maddelerin niteliğini değiştiren, en az 5 beygir çevirici güçle çalışan, en az 1.000 liralık bina, araç, gerece sahip, yılda en az 750 işgünü tutarında işçi çalıştıran fabrikalar giriyordu¹³⁷. Bu kanunun hükümlerini şöyle özetlemek mümkündür¹³⁸:

i) Fabrika ve müstemilatının kurulacağı ve yayılacağı alan boş mirî arazi olduğu takdirde, bu topraklar, devlet tarafından fabrika sahiplerine bedava olarak verilecektir. Ancak bu arazi 5 dönümü geçemez.

ii) Fabrikayla arazi ve binalardan emlak vergisi, temettü vergisi, binaların buldukları yerlere ait bedel-i öşr, hükümet ve belediyece konan ek vergiler, ruhsatname harçları ve belediye inşaat vergisi alınmayacaktır.

iii) Fabrikaların kuruluşları ya da genişlemeleri sırasında ihtiyaç duyacakları ateş ve akis tuğlalar, demir, petrol, makine, alet ve edavat Osmanlı topraklarında yeterli miktarda üretilinceye kadar gümrüksüz ithal edilecektir.

iv) Fabrikalara gerekli hammaddelerin yurt içinde çıkarılamaması, yetişmemesi ya da üretilmemesi şartıyla gümrüksüz ithaline izin verilecektir.

v) Fabrikaları ana yol, liman ve demiryollarına bağlayan ara yolların

¹³⁶ A.g.e, ss. 174-175.

¹³⁷ A. Gündüz Ökçün, " Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı, 1913 ", **A.Ü. SBF Dergisi**, C. XXX, No. 1-4, Mart- Aralık 1975, ss. 26-27.

¹³⁸ A.g.m, ss. 30-35.

yapımı ve bu yollarda kullanılacak taşıtlar için gerekli demir malzeme ve alet-edavatın ithali gümrüksüz yapılacaktır.

vi) Osmanlı ülkesinde faaliyette bulunan tüm fabrika ve tezgâhların ihraç edecekleri mallar ihraç gümrüğünden muaf tutulacaktır.

vii) Hükümet alımlarında yerli sanayii ürünleri tercih edilecektir.

Fabrikaların yukarıdaki muafiyet ve imtiyazlardan faydalanabilmesi için ruhsatname tarihinden itibaren dört yıl içinde üretime geçmeleri gerekirdi. Aksi takdirde bağışlanan arazi geri alınır, muaf tutuldukları vergi ve resimler ödettirilirdi. Öte yandan mevzuattan faydalanan fabrikalar faaliyete geçtikten sonra, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin onaylayacağı bir gerekçe olmaksızın, iki yıl süreyle işi durdurdukları takdirde tüm muafiyet ve imtiyazlar kaldırılacaktı. 10 yıl sonunda fabrikalara verilmiş arazi fabrikatörün mülkü sayılacaktı¹³⁹.

Sanayi alanında faaliyet gösteren müteşebbislere sağlanan bu teşviklerle müteşebbislerin maliyetleri düşürülmek ve böylece kârları arttırılmak, müteşebbislere rekabet gücü kazandırılmak isteniyordu. Diğer bir amaç da yerli malların pazar sorununu halletmektir. Çünkü bunlar teşebbüsün gerçekleştirilmesi için gerekli olan önemli unsurlardandı.

1913 mevzuatı, 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu'na kadar yürülmekte kaldı. Bu mevzuatın önemli eksikliği kuruluş ve işletme sermayesi sorununa değinmemesiydi¹⁴⁰. 1915 yılında bu kanundan faydalanan işletme sayısı 117 idi. Çünkü işletme sahiplerinin büyük çoğunluğu sözkonusu kanundan habersizdi¹⁴¹. Bu ise, sanayi alanındaki müteşebbisler için büyük kolaylıklar sağlayan sözkonusu kanunun etkisini azaltmıştır. Herkesin bu kanundan haberdar olması sağlanabilseydi, belki de bu kanunun sağladığı avantajlar sayesinde daha fazla işletme kurulabilirdi.

c. II. Meşrutiyet Dönemindeki Teşvik Politikalarının Sonucu

II. Meşrutiyet dönemi, sanayileşmenin ve milli müteşebbis sınıf

¹³⁹ A.g.m., s. 34.

¹⁴⁰ Toprak, a.g.m., s. 1352.

¹⁴¹ Gündüz Ükçün (Haz.), **Osmanlı Sanayii 1913 - 1915 İstatistikleri**, İstanbul: Hil Yay., 1984, s. 18.

yaratmanın öneminin anlaşıldığı, devletin özel şahısları sanayi ve ticarete teşvik ettiği, bu amaçla teşvik kanunları çıkarttığı, özellikle I. Dünya Savaşı sırasında bir Türk müteşebbis sınıfı yaratmak amacıyla devlet imkânlarının geniş ölçüde kullanıldığı bir dönem olmuştur. Kısacası müteşebbis sınıf oluşturmak için yapılması gerekenlerin çoğu yapılmıştır. Bu dönemde acaba istenilen amaç gerçekleşmiş midir?

D. Avcioğlu bu dönemde ticaret heveslilerinin arttığını, Türk ve Müslüman müteşebbisin devletin sağladığı imkânları daha çok ticarete kullandığını söylemektedir¹⁴².

II. Meşrutiyet şirketçilik ve özellikle anonim şirketler açısından önemli teşebbüslerin gerçekleştirildiği bir dönemdi. Artık Müslüman-Türk unsur ticarete atılıyor, şirket kuruyordu¹⁴³. Yine bu dönem İstanbul ve taşrada Müslüman unsur tarafından bankaların kurulmaya başladığı bir dönemdi¹⁴⁴.

Zafer Toprak'a göre, özellikle 1914-1918 döneminde Osmanlı toplumu savaş yılları olmasına rağmen anonim şirketler açısından o zamana kadar görülmemiş bir canlılık yaşamıştı¹⁴⁵. Fakat, Doğan Avcioğlu bu konuda aynı görüşte değildir. Anonim şirket kurmada pek büyük artış sağlanamamıştır¹⁴⁶.

Bu iki yazarın belirttiği rakamlar birbirine yakındır. Yorum farklılığı olaya yaklaşım tarzından kaynaklanabilir. Çünkü olayı geçmişle kıyaslayarak değerlendirirsek gerçekleştirilenlerin büyük bir başarı olduğunu söyleyebiliriz.

1908 yılına kadar Osmanlı ülkesinde kurulmuş olan ya da esas faaliyeti Osmanlı topraklarında olan 86 anonim şirket vardı. 1849-1908 döneminde yılda ortalama olarak 1.45 anonim şirket faaliyete geçmişti. 1908-1918 döneminde ise 236 anonim şirket kurulmuştu. 1908-1913 döneminde faaliyete geçen anonim şirket sayısı 113'tü. Yani yılda ortalama olarak 22.6 şirket kurulmuş oluyordu. 1914-1918 döneminde ise 123 anonim şirket

¹⁴² Avcioğlu, a.g.e, ss. 178- 179.

¹⁴³ Toprak, a.g.e, s. 67.

¹⁴⁴ A.g.e, ss. 151, 164.

¹⁴⁵ A.g.e, s. 57.

¹⁴⁶ Avcioğlu, a.g.e, s. 179.

kurulmuştu. Her yıl ortalama 24.6 şirket faaliyete geçmişti¹⁴⁷.

1915 yılında Türkiye'deki 264 sanayi işletmesinden 214'ü yani %81'i özel kişilere aitti. Ağaç sanayii ve kırtasiye sanayilerindeki işletmelerin tamamı özel kişilerin elindeydi. 28 işletme (%10.6) anonim şirket şeklindeydi. 264 işletmenin 22'si yani % 8.3'ü devlete aitti¹⁴⁸.

Bu istatistikî çalışma Osmanlı ülkesinin pek küçük bir kısmını ihtiva etmekte olup maden sanayii, ispirotolu içkiler, ayakkabı, hazır elbise ve çamaşır imalâtı dallarında sayım yapılmamıştır. Bu bakımdan sanayii işletmelerinin fiili sayısı çalışmada gösterilenden fazlaydı¹⁴⁹.

II. Meşrutiyetin liberal dönemi olarak nitelendirilen 1908-1913 döneminde kurulan anonim şirketlerde yabancı- gayrimüslim ortaklığına gidilmiş; şirketlerin çoğuna yabancı sermaye hâkim olmuştu. Millî iktisat dönemi diye nitelendirilen 1914-1918 döneminde faaliyete geçen anonim şirketlerin büyük çoğunluğu Müslüman-Türk müteşebbis tarafından kurulmuştu. Bu yıllarda kurulan şirketlerde yabancı sermaye çok azdı¹⁵⁰.

II. Meşrutiyet yıllarında millî anonim şirketler İstanbul dışında da kurulmaya başlandı. Özellikle I. Dünya Savaşı sırasında, ekonominin dışa kapanması sebebiyle, Anadolu ürünleri revac bulmuş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de yardımlarıyla Anadolu eşrafı kısa sürede sermaye biriktirmişti. Nitekim 1920 yılında Anadolu'da 76 anonim şirket faaliyette bulunuyordu. II. Meşrutiyet yıllarında Anadolu'da millî anonim şirketlerin en yaygın olduğu vilayet Konya idi. 1920 yılına kadar Konya'da 19 anonim şirket vardı. Konya'yı 11 anonim şirketle İzmir, üçer anonim şirketle Aydın, Bursa ve Kütahya vilayetleri takip ediyordu. Ticaret ve Ziraat Nezaretî'nin 1918 yılında yaptığı bir çalışmaya göre 1918'de faaliyette bulunan 129 Osmanlı anonim şirketinin büyük çoğunluğu ticarî ve sınaî şirketlerdi¹⁵¹.

147 Toprak, a.g.e, s. 57.

148 Ükçün, a.g.e, s. 26.

149 A.g.e, ss. 17, 25.

150 Toprak, a.g.e, s. 58.

151 A.g.e, ss. 62-63.

II. Meşrutiyet döneminin ve bilhassa millî iktisat döneminin, sanayileşme ve müteşebbis sınıf yaratma konularında başarılı olunan bir dönem olduğu söylenebilir. Çünkü geçmiş dönemle kıyasladığımızda bu dönemde sanayi ve ticarete atılan Müslüman-Türk unsurun sayısının arttığını, özel şahısların tek başlarına ya da başkalarıyla ortak olarak şirket kurduklarını ve bu teşebbüslerin artık Anadolu'da da gerçekleştirildiğini görüyoruz. Kurulan işletme sayılarından daha önemli olan bir husus vardır: Zihniyet değişikliği. Bu dönemde sanayi ve ticarete sahip çıkmak gerektiği, müteşebbis sınıfın oluşturulmasının bir zaruret olduğu ve bunlar olmadan iktisadî gelişmenin mümkün olamayacağı anlaşılmıştır. Sanayi ve ticaret hakkındaki kanaat çok olumluydu. Bu ruhun daha sonraki kalkınma hamlelerinin itici gücünü meydana getirdiğini söylemek mümkündür.

F. SERMAYE BİRİKİMİNİN ETKİSİ

Sermaye birikimi, yatırımların finansmanını oluşturmak ve teşebbüs fikrinin gerçekleştirilmesini sağlamak bakımından hayati bir öneme sahiptir. Sermaye birikiminin elde ediliş ve kullanım tarzı, sermaye birikimini engelleyen unsurlar ve sermayeye ilişkin değer yargıları müteşebbis sınıfın gelişimini etkilemektedir. Burada, bu faktörler üzerinde durulacaktır.

1. Sermaye Birikiminin Elde Ediliş Tarzının Etkisi

Sermayenin iktisadî faaliyetlerden elde edilmesi sermayeyi amaç edinmiş kişileri bu tür faaliyetlere yöneltecektir. Buna mukabil sermayenin başka yollardan kazanılması ise, sermaye peşindeki kişileri o yollara sevk edecektir. Zira, sermaye ancak bu yolla elde edilebilmektedir. Bu bakımdan sermaye birikiminin elde ediliş tarzının yani iktisadî ya da iktisat dışı yollarla kazanılmasının müteşebbis sınıfın gelişiminde büyük etkisi olduğu söylenebilir.

Türk özel teşebbüsünün uzun bir geçmişi bulunmamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne yeterli sermaye birikimi ve bu birikime sahip bir müteşebbis sınıf intikal etmemiştir¹⁵². Nitekim bir kısım bilim adamı ve Türk toplumunun demokratik gelişimini inceleyen siyasetçiler

¹⁵² Birol Bumin, *Örgüt Geliştirme*, Ankara: İTİA Yay., 1979, s. 117.

" Osmanlı toplum düzeninde kuşaktan kuşağa aktarılabilen özel servet birikimlerinin gelişmediği " kanaatindedirler¹⁵³.

Aslında Osmanlı İmparatorluğu'nda sermaye birikimi XVI. yüzyılda yavaş yavaş başlamıştı¹⁵⁴. Ülgener de XVI. ve XVII. yüzyıllarda "sermayeci" diye adlandırılan zümrelerin varlığından bahsetmektedir¹⁵⁵. Ancak Batı'daki sürecin can damarı olan bazı yapılar meydana gelmemiştir¹⁵⁶.

Tarihte gözle görünür bir sermaye birikiminin ancak kapitalizmle beraber doğduğunu zannetmek büyük bir hatadır. Kapitalizmden önceki asırlarda ve bizde gerek özel şahıslar gerek kamu görevlileri elinde muazzam servetin birikmiş olduğu bir gerçektir. Kâr ve teşebbüs zihniyeti olmadan bunca servetin birikmiş olması için tamamen başka sebepler aramak gerekir. Yine, aynı şekilde, sermayenin peşi sıra bir iz bırakmadan çoğunlukla bir nesil içinde silinip kaybolması da Doğu'nun özelliklerinden biridir. Bu bakımdan aynı aile içinde en aşağı birkaç nesil devam edecek sermaye birikiminin ciddi bazı engelleri olmalıdır¹⁵⁷.

Önce dış ve iç ticaretin, esnaflığın getirdiği kazançlar müstesna, büyük bir kısım servetin devamlı ve hesaplı bir emek ürünü olduğunu iddia etmek çok güçtür. Sermayenin esas kaynağı siyasi kaynaklı kazançlardı¹⁵⁸. Osmanlı toplumunda servet ve zenginlik kavramları iktidarla özdeşleşmişti. Osmanlı felsefesine göre iktidar ile servet doğru orantılı olup, ferdin mevkii yükseldikçe zenginliği de artardı. Böylece, kâr yaparak üretimde bulunmak ve bunu yeni yatırımlara tahsis ederek kazanç sağlamak geçerli değildi¹⁵⁹.

Konak ve malikâne hayatında yahut yüksek mevkideki devlet memurlarının elinde biriken sermaye sabırlı ve devamlı bir tasarruf sonunda üremiş, yoktan var edilmiş değildi . Bilakis mevcut bir sermaye birikiminin başkasından alınması ile meydana gelmişti. Bu bakımdan Osmanlı

153 Türkdöğen, a.g.e, s. 394.

154 Halil İnalcık , " Capital Formation in Ottoman Empire " , **Journal of Economic History** , C. XXIX , Mart 1969 , ss. 97-140'dan Türkdöğen, a.g.e, s. 285.

155 Ülgener, a.g.e, s. 150.

156 Türkdöğen, a.g.e, s. 285.

157 Ülgener, a.g.e, s. 176.

158 A.g.e, ss. 176- 177.

159 Türkdöğen, a.g.e, s. 375.

toplumunda mal ve servet ile sosyal ünvan ve mevki yan yana yürüyen, biri diğerini tamamlayan iki faktör durumundaydı. Muazzam sermaye birikiminin uzun zaman müteşebbisten ziyade siyasi nüfuz ve iktidar sahiplerinin elinde toplanmış olması bunun en açık ispatıdır¹⁶⁰.

Osmanlı toplumunda sermaye birikimi devlet imkânları kullanılarak gayrimeşru bir şekilde yapıldığı gibi iltizam ve malikâne sistemi yoluyla ya da ihtikâr ve kaçakçılıkla sağlanıyordu¹⁶¹. Ayrıca sarraf denilen tefeciler de büyük sermayeye sahipti¹⁶².

Osmanlı toplumunda sermayenin iktisat dışı faaliyetlerle elde edilmesi kişileri sermaye edinmek için ticaret ve sanayiden ziyade memurluğa itmiş olabilir. Toplumda devlet memurlarının saygınlığının ticaret ve sanayi erbabından daha yüksek olduğu düşünülürse bunun gerçek olma ihtimali epey yüksektir. Ayrıca ticaret ve sanayi ile uğraşmak kapitülasyonlardan ve dayanılmaz Batı rekabetinden dolayı çok zordu. İşte bu unsurların biraraya gelmesi Osmanlıyı memurluğa özendirmiş, ticaret ve sanayiden soğutmuş olabilir.

2. Sermayenin Kullanım Tarzının Etkisi

Sermayenin kullanım tarzı da müteşebbis sınıfın gelişiminde önemli etkisi olan bir faktördür. Sermayenin iktisadî amaçlarla kullanımı ve bu şekilde kullanımdan elde edilen kazancın yeniden üretime ve diğer iktisadî faaliyetlere yöneltilmesi, özel teşebbüsün gelişimini olumlu yönde etkilemektedir. Sermayenin aksi yöndeki kullanımı yani gayri iktisadî alanlarda harcanması ise özel teşebbüsün gelişimini engelleyici bir etki meydana getirmektedir. Bu bakımdan, herhangi bir şekilde elde edilen sermayenin nasıl kullanıldığı toplumların iktisadî kalkınması ve özel teşebbüsün gelişimi açısından çok önemlidir. Hatta sermayenin iktisadî kullanımı ile özel teşebbüsün gelişimi arasında doğrusal bir ilişki olduğu da söylenebilir. Yani bir toplum sahip olduğu sermayeyi iktisadî olarak kullanabiliyorsa o toplumda özel teşebbüsün gelişmiş olduğu iddia edilebilir.

¹⁶⁰ Ülgener, a.g.e, s. 177.

¹⁶¹ Berkes, a.g.e, ss. 265- 269.

¹⁶² Şevket Pamuk , 100 Soruda Osmanlı - Türkiye İktisadî Tarihi 1500- 1914 , İstanbul: Gerçek Yayınevi , 1988 , s. 90.

Osmanlıda, elde edilen sermaye üretim artışı ve kâr sağlayacak bir şekilde kullanılmıyordu¹⁶³. Sermaye ya âtil vaziyette tutuluyor¹⁶⁴ ya da debdebe ve ihtişam yolunda tüketiliyordu¹⁶⁵.

Osmanlıda, sermayenin kazanılması kadar harcanma ve tüketilmesi de yine iktisadın dışında ve ötesindeydi. Bu da birinci planda yine siyasetle ilgiliydi. " Mal ve parayı bekleyen akibet; iktisadî bir maksat uğruna harcanmak, yahut iktisadî bir talihsizliğin kurbanı olmak (meselâ ticarete batırılmak) değil, daha ziyade siyasî bir gaye uğruna veya siyasî bir nikkete uğrayarak harcanmak ve tüketilmektir; en fazla rastlanan şekilleriyle gözden düşme, göze gelme (servetiyle dikkati çekme), nihayet göze girmek için harcama! "¹⁶⁶.

Servet ve nimete kavuşma emek ve alınterinin mükâfatı olmadığı gibi, sefalet de tembelliğin bir cezası değildi¹⁶⁷. Toplumda yüzyılların ötesinden sürüp gelen böyle bir uygulama varsa ya da toplumdaki kişiler böyle olduğunu düşünüyorsa, o zaman kişilerin servet edinmek gibi şeyler için çalışması , iktisadî faaliyette bulunması herhalde çok saçma olurdu.

Özel veya resmî ellerde biriken sermaye, ne şekilde olursa olsun bir kere kazanıldıktan sonra düzgün bir işletme çerçevesinde az çok muntazam aralıklarla kendi kendini yenileyen bir gelir ve üretim kaynağı olmaktan uzaktı. Bir defa için elde edilen servet, zorlu (zulüm ve hile) bir müdahale ile daha başlangıçta ya da yarı yolda yok edilmedikçe, zevk ve huzur içinde azar azar fakat yine bir defada tüketilecek bir tüketim fonundan ibaretti. Bu durum asırlarca devam ettiği içindir ki mal ve para kazanıldıktan kısa bir süre sonra yok olup gitmiştir. Doğuda örselemeden yıllarca devam edecek ve nesilden nesile aktarıldıkça miktarı artacak bir sermaye birikiminin olmaması, en başta bu belirtilen özelliklerle ilgili olmalıdır. Bu bakımdan Doğuda, Batıda olduğu gibi, birkaç nesillik servet sahibi ailelerin

---

163 Berkes, a.g.e, s. 271.

164 A.g.e, s. 266.

165 Ülgener, a.g.e, s. 104.

166 A.g.e, s. 180.

167 A.g.e, s. 180.

türeyememesini izah için başka sebep aramaya gerek yoktur¹⁶⁸.

Müsadere sistemi Tanzimat döneminde kaldırılmış olmakla birlikte, sermayenin birkaç nesil devam ettiğine pek rastlanmamış ve iktisat dışı kullanım devam etmiştir. Yani sermaye ticarî ve sınaî bir faaliyette değerlendirilmemiş ya da şirket kurarak ülke ekonomisine katkıda bulunulmamıştır. Bunun da müteşebbis sınıfın gelişimini engellediğini söylemek mümkündür.

Sermayenin iktisadî amaçla kullanımının daha çok II. Meşrutiyet dönemi sonrasında olduğu söylenebilir. Bunda o dönemdeki iktisadî uyanışın ve millî iktisat politikasının büyük etkisi olmuş olabilir. Millî iktisat politikası neticesinde kurulan işletmelerden daha önceki konuda bahsetmiştik. İlerideki konularda ise iktisadî uyanıştan bahsedeceğiz.

3. Sermaye Birikimini Engelleyen Unsurlar

Osmanlı iktisat rejimi, Batı kapitalist sisteminin zembereğini teşkil eden "servetin kendi başına bir amaç" olduğu tezine itibar etmemiş, devamlı olarak bundan uzaklaşmaya çalışmıştır. Osmanlı düzeninde servet sosyal ve siyasal hizmetler görmekteydi. Örneğin; servet tüketim ve yatırım amacıyla kullanılmasının yanında siyasî bir destek sağlamak için etrafına taraftar toplamak veya bağışta bulunup cami yaptırarak toplumda yer edinmek gayesiyle de kullanılan bir araçtı¹⁶⁹.

"Osmanlı düzeni içinde esnaf ideolojisinde beliren iktisadî değerlerin ağırlık noktası, Batı toplumundakinin tersine, servetin sosyal bir fonksiyon olduğu inancında toplanıyordu. Aynı şekilde Osmanlı üst tabakalarında servet siyasî mevkiin bir uzanımı olarak görülüyordu. Böylece bu iki ayrı ideoloji de muhafazakâr bir yönde çalışmış; kapitalizmle gelen, servetin kendi başına bir amaç olduğu fikrinin karşısına çıkmıştır"¹⁷⁰.

Osmanlılar servet birikimine ilişkin bu görüşlerinin doğal bir uzanımı olarak sanayii ve ticareti hor görmüşlerdir. Bu tür faaliyetlerle

¹⁶⁸ A.g.e, ss. 181-182.

¹⁶⁹ Türkoğan, a.g.e, s. 298.

¹⁷⁰ A.g.e, s. 413.

ilgilenmemişler ve bunları gayri müslimlere bırakmışlardır. Devlet memurluğu ve tarımla uğraşmışlardır.

Nitekim Naima'nın sosyal sınıflar tasnifinde tüccar ya da ticaret ile ilgili işler yapanlar ikinci derecede bir yer tutmaktaydı. En altta ise reaya vardı. Bu da tabiatıyla ticaretin, Osmanlı toplumunda önemli bir faaliyet alanı olmadığının en güzel delilidir¹⁷¹.

Osmanlı tarihçisi Naima her türlü aşırıktan kaçınmayı tavsiye etmiş, hatta aşırı zenginliklerin ihtikâr ve tamahkârlığa sebep olacağına dair birtakım görüşler ileri sürmüştür. Bu görüşler Osmanlı ahlâk ve iktisat zihniyetini göstermeleri bakımından önemlidir¹⁷².

XVII. yüzyılda Osmanlı geleneği devam etmekte olup devletin iktisat politikası "para ve mal biriktirmeye" karşı idi. Tüccar sınıfı amacının dışına çıkarılmış, sadece konakda yaşayanların ihtiyaçlarını karşılayan, gerektiğinde dükkanlarının kapanması ferman olunan bir konuma getirilmişti. Bundan dolayı tüccar ile dükkan, çarşı ve bedesten sahipleri, mallarının zorla ellerinden alınmaması için kıymetli mallarını bedesten ve dükkandan kaldırmaya başlamışlardı¹⁷³.

Naima'nın çizdiği bu tablo, servet birikimi engellenen ve güvenliği elinden alınmış kuşkulu bir tüccar sınıfının dramını göstermekteydi. Bu hareket tarzı, yönetici sınıfın servete karşı tutumunu yansıtmaları bakımından ilginçtir. Bu "servet için servet" düşüncesi yerine servetin devlet hizmeti görenler için bir hak olduğu düşüncesinin bir diğer örneğini teşkil etmektedir¹⁷⁴.

Görüldüğü gibi, Osmanlı toplumunda tüccar ve esnafın malının ve mülkünün bir teminatı yoktu. Sahip olduğu mal ve servet müsadere yoluyla bir anda elinden alınabilirdi. Bu durum hem fertlerin servet biriktirmek amacıyla iktisadî faaliyetlerde bulunmasını engellemiş, hem tasarrufa mâni olmuş, hem de el değiştiren servetin iktisat dışı alanlarda kullanımına

171 A.g.e, ss. 373- 374.

172 A.g.e, s. 374.

173 A.g.e, ss. 375-376.

174 A.g.e, s. 376.

sebebiyet vermiştir. Bu bakımdan müsadere sisteminin, Osmanlı toplumunda müteşebbis sınıfın gelişimini engelleyen önemli faktörlerden biri olduğu söylenebilir.

Osmanlı toplumunun temelini "fert-toplum dengesi" teşkil etmekteydi. Bu bakımdan Osmanlı düzeni "fert-fert" dengesine dayalı kapitalist düzenden farklıydı. Osmanlı sosyal düzeni sonuna kadar ferdin ferdi sömürmesine dayalı kapitalist sisteme karşı olmuştur. Dinî ve kültürel değerler sürekli olarak bu "fert - toplum dengesi"ni canlı tutmuştu. Ekonomik başarı, dinî ve kültürel değerlere ters düşecek bir gelişme gösterdiği takdirde derhal dizginlenirdi. Bunun tipik örneği müsadere sistemi idi. Zira Osmanlı toplumunda ferdin başarısı iktisadî olmaktan çok sosyal ve siyasî hedeflere bağlı idi. Mevki, itibar ve saygınlık ekonomik tabandan ziyade sosyal ve siyasî bir tabana oturtulmuştu¹⁷⁵.

Böyle bir taban üzerinde müteşebbis bir sınıf oluşturmak hele hele yükseltmek çok zordu. Nitekim böyle olduğunu Osmanlı iktisadî tarihini inceleyince görüyoruz. Bu işin ancak XIX. yüzyıl sonlarına doğru başarılı olduğunu söyleyebiliriz.

Protestanlığın bir kolu olan Kalvinizm " uzun ve sürekli çalışma ", "kendi nefsinden fedakârlık etme" ve "servet biriktirmeyi" kutsallaştırmak suretiyle kapitalist düzende etkili bir rol oynamıştır. Fakat Osmanlı düzeni İslâmîyeti, Kalvinizmin ifa ettiği bu rolü yapması mümkün iken devreye sokamamıştır. Servet sosyal yönü ile değerlendirilmiş ve iktisadî yönü ihmal edilmiştir¹⁷⁶. Bunu Şerif Mardin, Osmanlılarda en eski zamanlardan beri "ülüş" olarak bilinen bir âdete bağlamaktadır. Sosyal bir değer olan "ülüş" toplum içinde beliren zenginliklerin bir kişide toplanmamasıdır. Bu zenginliklerin bir dereceye kadar topluma dağıtılması gerekir. Ülüş başka şekiller altında asırlarca devam etmiştir. Aldığı şekillerden biri dervişçe yaşayış kuramıdır. Bu kurama göre dış kisveye önem verilmemelidir. Çünkü insanı insan yapan servet değil insanlığıdır. Osmanlılarda servet biriktirmeye daima şüphe ile bakılması aynı anlayışın bir başka görüntüsünü oluşturmaktadır. Bu sosyal değere göre, servet devlet hizmeti gören ve bu

¹⁷⁵ A.g.e. s. 377.

¹⁷⁶ A.g.e. s. 325.

oranda topluma hizmet eden kimselerin elinde toplanmalıdır¹⁷⁷.

Ülüş âdeti bir taraftan servetin bir kişide toplanmasına engel olmakta, diğer taraftan da servetin devlet ricalinin elinde toplanmasını sağlamaktaydı. Ülüşün bu özellikleriyle müteşebbis sınıfın gelişimine olumsuz yönde etki etmiş olması muhtemeldir.

Ülüş Tanzimat'tan sonra memurluk zihniyeti adı altında ortaya çıkmıştır¹⁷⁸. Halk arasında "Salla başı, al maası", "Allah'tan sağlık, devletten aylık" gibi söz ve ifadeler memur tabakası ile birlikte doğmuştur¹⁷⁹.

Memurluk zihniyetinin, kişileri kolayından ve emin bir şekilde kazanmaya alıştıran ve aynı zamanda kişilerin risk yüklenme özelliğini yok ederek teşebbüs ruhunu körelttiği söylenebilir.

Müsaderenin yanısıra cebri istikrazlar¹⁸⁰ ve artan vergiler de servet birikimini engellemiştir¹⁸¹.

Müsadere, Tanzimat döneminde kaldırılmıştır. Fakat diğer olumsuz faktörler devam etmiş hatta bunlara yenileri ilave olmuştur. Bu faktörlerden bazılarının insanların zihniyetine etki ederek, bazılarının da fiili olarak teşebbüs imkânlarını daraltmak suretiyle müteşebbis insanların ortaya çıkmasını engellediğini söylemek mümkündür.

4. II. Meşrutiyet Döneminde Sermaye Birikimine Bakış

Osmanlı toplumunda servet ancak XIX. yüzyılın sonuna doğru " kendi başına bir değer " taşımağa başlamıştır. Ancak servet yine de sosyal ve siyasî fonksiyonları için talep edilmekteydi¹⁸².

177 Şerif Mardin , **İdeoloji** , İstanbul: İletişim Yay., 1992 , s. 116.

178 Türkoğan, a.g.e, s. 327.

179 Fındıkoğlu , " Tanzimatta İçtimai Hayat " , s. 645.

180 Türkoğan, a.g.e, s. 303.

181 İdris Küçükömer , **Düzenin Yabancılaşması - Batılılaşma** , İstanbul: 1989 , s. 44.

182 Türkoğan, a.g.e, s. 304.

Namık Kemal yazdığı makalelerde Osmanlıda servet birikimi olmasını istemekte ve bunun için ticaret ve sanatla uğraşmayı tavsiye etmekteydi. Müslümanların fabrikası, şirketi ve bankası olmamasına hayıflanmaktaydı¹⁸³.

Uzun yıllar İttihat ve Terakki hükümetlerinin Maliye Bakanlığını yapan Cavit Bey Osmanlı toplumunun ancak sermaye birikimini sağlamak suretiyle düzlüğe çıkabileceği kanaatinde idi. Cavit Bey yazılarında ve meclisteki konuşmalarında "sermaye birikimi"ni savunuyordu. Osmanlı toplumunun ilerlemesi ve medenî bir ülke olması için " sermaye birikimi " gerekiyordu. Servet sahipleri her ülkede çoğunluğu değil azınlığı oluştururdu. Bu bakımdan hükümet artan oranlı gelir vergisinden kaçınmalı ve servet sahiplerinden büyük bir pay almak yerine çoğunluktan azar azar toplamalıydı. " Zira her ülkede teşebbüs erbabı servet sahipleri arasından çıkar " idi. Cavit Bey, hükümetin iktisat politikasında serveti gözetmesi ve sermaye birikimine ortam hazırlaması gerektiğini söylüyordu¹⁸⁴.

Sermayenin öneminden bahseden Ahmet Emin, Osmanlı ülkesinin de Avrupa gibi sermaye devrini başlatması gerektiğini belirtiyordu. Ahmet Emin'e göre, Avrupa'nın gerçek kuvveti sermayenin toplu bulunmasında ve daimi surette işletilmesindeydi¹⁸⁵.

Ahmet Mithat Efendi de bir milletin payidar olabilmesi için servetini ticaret ve sanayi vasıtasıyla elde etmiş olması gerektiğini söylüyordu. Bundan dolayı ticaret Türkler tarafından yapılmalıydı¹⁸⁶.

Ahmet Mithat Efendi " Teşrik-i Mesâi - Taksim-i Mesâi " isimli kitabında yerli şirketlerin önemini belirtmiş ve Türkleri şirketleşmeye teşvik etmiştir. Sermaye sorununu halletmek için kişilerin sermayelerini birleştirip şirketler kurmalarını önermiştir¹⁸⁷.

¹⁸³ Şerif Mardin , **Siyasal ve Sosyal Bilimler (Makaleler 2)** , İstanbul: İletişim Yay., 1992, s. 87.

¹⁸⁴ A. Cerrahoğlu , **Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı** , İstanbul: May Yay., 1975 , ss. 326-332, 336.

¹⁸⁵ Ahmet Emin Yalman , " Bizde Sermaye Devri " , **Sabah** , 10 Şubat 1917 , s. 1'den Toprak, a.g.e, s. 408.

¹⁸⁶ Şerif Mardin, "Tanzimattan Cumhuriyete İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi** , C. 3, s. 628.

¹⁸⁷ M. Orhan Okay , " İktisatta Millî Düşünceye Doğru - İlk Görüşlerin 100. Yılı - " , **Türk Kültürü** , C. 8, Sayı: 207/208, Ocak/ Şubat 1980 , s. 78.

Yusuf Akçura sermayenin öneminden bahsediyor ve müteşebbisi olmayan toplumu sakat bir toplum olarak görüyordu. Osmanlı toplumu çağdaş bir toplum olabilmek için kendi içinden sermayedar müteşebbis bir sınıf çıkartmak zorunda idi. Osmanlı Devleti'ni ancak bir Türk müteşebbis sınıfının doğması kurtarabilirdi¹⁸⁸.

II. Meşrutiyet döneminde ve hemen öncesinde Osmanlı aydınlarının ve devlet adamlarının servete ve ticarete bakışı olumlu yönde değişmiştir. Servet artık iktisadî bir gaye için talep edilmekte ve iktisadî alanda kullanılmaktaydı. Servet birikimi için gerekli ortamlar hazırlanmakta ve halka bu yönde telkinlerde bulunulmaktaydı.

II. Meşrutiyet yılları iktisadî sorunların kamuoyuna yansıdığı ve iktisadî konularda yazılar yazıldığı bir dönemdi. 1908 sonrasında sayıları önemli ölçüde artan gazete ve dergilerde ticaretin önemi vurgulanmış, şirketçiliği ve anonim şirketleri teşvik eden yazılar sık sık yayınlanır olmuştu.

XX. yüzyıla birlikte ticaret ve sanayiın önemi anlaşılmıştı. Medenî ülkelerin en önemli isteğinin ticaret ve ticareti ileri götürmek olduğu belirtiliyor; ticaret servetin, refah ve saadetin en mühim kaynaklarından biri olarak görülüyordu¹⁸⁹.

II. Meşrutiyet döneminde Ethem Nejat, Reşat Sami, Aynizade Hasan Tahsin, Selim Mizrakî gibi yazarlar yazılarında ticaret ve sanayide ilerlemek, büyük fabrikalar kurmak, toplum refahını arttırmak için şirketleşmenin önemli olduğunu belirtiyor, halkı şirketleşmeye teşvik ediyor ve devletin bu konuda tedbirler almasını istiyordu¹⁹⁰. Ahmet Muhittin ve Tekin Alp gibi yazarlar ise Osmanlı ülkesinde en kısa zamanda " millî sermaye " oluşturulması gerektiğini söylüyorlardı.

Reşat Sami, Osmanlı ülkesinde müteşebbislerin başarısızlığının yeterli miktarda sermayeye sahip olmamalarından ileri geldiğini söylüyordu.

¹⁸⁸ Akçuraoğlu Yusuf , " 1329 Senesinde Türk Dünyası " , **Türk Yurdu** , Yıl 3 , C. 6 , Sayı:3 , 3 Nisan 1330 , ss. 2102- 2103'den Toprak, a.g.e, s. 33.

¹⁸⁹ A.g.e, s. 50.

¹⁹⁰ A.g.e, ss. 51,87, 203, 204.

Sermaye birikiminin şirketler aracılığı ile sağlanabileceğini savunuyor ve millî şirketler kurulmasını tavsiye ediyordu¹⁹¹.

Ziya Gökalp'e göre de, artık Müslüman-Türk unsur maddî hayattaki her türlü faaliyeti bizzat kendisi üstlenmeliydi. Bundan böyle Türk unsur askerlik ve memuriyet yanında ticarete atılacak, sanayici olacak ve ülkede millî iktisadî kuracaktır. Müslüman-Türk unsurun maddî üretime katılması gerektiği konusunda dönemin yazarları görüş birliği içerisinde idi. Bu yazarlar ve düşünürlere göre Osmanlı İmparatorluğu için tek çözüm yolu Müslüman-Türk unsurun müteşebbis olması; ticaret, sanayi ve bankacılık ile uğraşmasıydı¹⁹².

I. Dünya Savaşı yıllarında bir Türk müteşebbisi yaratılmaya çalışılmıştır. Liberal iktisat politikalarını terk ederek korumacı gümrük duvarları ardında tarım ve sanayisiyle kendine yeter bir ekonomi oluşturmak; millî şirketler, millî bankalar kurmak; Müslüman tüccar ve esnafı örgütlemek gibi fikirler güçlenmeğe başlayan Türk milliyetçiliği fikirleriyle uyum gösteriyor, birlikte yayılıyordu¹⁹³.

I. Dünya Savaşı öncesinde Müslüman-Türk unsur artık ticaretle uğraşıyordu. Paranın gücünü anlamayan kalmamıştı. Osmanlı Müslümanları tek başlarına ya da şirketler kurarak ticarete atılmağa başlamışlardı. Her tarafta yeni açılmış Müslüman dükkanları, mağazaları görülüyordu. Yeni yeni Müslüman şirketleri doğuyordu. I. Dünya Savaşı yıllarında Müslüman-Türk unsur ticaretin yanısıra sanayii ile de uğraşmış ve bu alanda epey ilerleme kaydedilmişti¹⁹⁴.

II. Meşrutiyet döneminde bankacılığa da önem verildi. Çünkü devlet adamları ve aydınlar, bankaları iktisadî teşebbüslerin ruhu ve beyni olarak görüyorlardı. Hükümet millî bankaların kurulmasını maddî ve manevî olarak desteklemişti¹⁹⁵.

---

191 A.g.e, s. 55.

192 A.g.e, ss. 32-33.

193 Pamuk, a.g.e, ss. 230-231.

194 Toprak, a.g.e, ss. 54,194.

195 A.g.e, ss. 144,164.

Bu politikanın neticesinde özellikle 1913 sonrasında Müslüman eşraf, tüccar ve çiftçi kendi bankalarını kurmuş ve böylece millî iktisat politikasının esasını teşkil eden sermaye birikimi sağlanmıştı¹⁹⁶.

Osmanlı toplumunda, Tanzimat dönemi ile birlikte siyasi, sosyal ve iktisadi yapıda önemli değişimler olmuştur. XIX. yüzyıl sonuna kadar Osmanlılar, ticareti hakir görmüşler ve toplum felsefeleri icabınca servet birikimine karşı olmuşlardır. Fakat müteşebbis sınıfa sahip olmamanın sancı ve sıkıntılarının şiddeti gittikçe artmıştır. Bunun sonucu olarak müteşebbis sınıfın gerekli olduğu ve müteşebbis sınıfı oluşturmak için birşeyler yapılması gerektiği anlaşılmıştır. Sermaye birikimi olmadan birşey yapılamayacağı bilindiğinden öncelikle sermaye birikimi için gerekli ortam oluşturulmağa çalışılmıştır. Devlet adamları ve özellikle yazarlar servet hakkındaki olumsuz görüşleri değiştirmeye uğraşmışlardır. Bunun dışında çeşitli iktisat politikaları ile sermaye birikimi oluşturmak için gayret gösterilmiştir. Özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında, ortamın müsait olmasından dolayı tedbirler genişletilmiş ve etkin şekilde uygulanmıştır. Bu yıllardaki politikanın, önceki dönemleri gözönüne aldığımızda, başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Bu yıllarda artık adından bahsedilen bir müteşebbis sınıf vardır.

Bu kesimden şu sonucu çıkartabiliriz. Tanzimat dönemi ile birlikte Osmanlı toplumunda, Batıda olduğu gibi fabrika üretimine geçilmek ve bir müteşebbis sınıf yaratılmak istenmişti. Fakat bunlar ancak XIX. yüzyıl sonuna doğru kısmen başarılabilmişti. Çünkü devletin müteşebbis sınıf yaratma amacının gerçekleşmesini önleyen birtakım iç ve dış faktörler vardı. Dış faktörler; ticaret yollarının değişmesi ve Osmanlı ülkesinin bu yeni ticaret yollarının dışında kalması, Batının sanayi devrimi ve Osmanlı Devleti'nin bu devrimi gerçekleştirememesi, kapitülasyonlar ve ticaret antlaşmalarıydı. İç faktörler ise; loncaların serbest hareket etmeyi önleyen katı kuralları ve sermaye birikiminin yeterli olmamasıydı. Sermaye birikiminin yeterli miktarda olmaması da birtakım maddî ve manevî olaylara bağlı idi. Sermaye birikimine engel olan maddî faktörlere müsadere sistemini, cebri istikrazları ve artan vergileri, sosyal düzeni örnek olarak gösterebiliriz. Sermaye birikiminin yeterli miktarda olmamasına sebep olan manevî faktör ise toplum felsefesiydi. Toplum felsefesinin oluşumunda aile ve eğitim sisteminin, kültür

---

¹⁹⁶ A.g.e, s. 164.

ve dinin çok önemli etkisi vardır. Osmanlı toplum felsefesinin sermaye birikimine olumsuz etkileri olduğundan hareketle, bu kurumların sermaye birikimini teşvik edici olmadığı sonucuna varabiliriz.

Bize göre, Osmanlıda sanayiın ve müteşebbis sınıfın gelişmemesinin en önemli sebebi, Batı sanayi devrimi ve ticaret antlaşmalarıydı. Sanayi devrimi sayesinde Batı kaliteli, ucuz ve bol miktarda üretim yapabilmiş ve böylece Osmanlı sanayii karşısında büyük bir üstünlük sağlamıştı. Osmanlı Devleti ise, çeşitli siyasî amaçlarla kabul ettiği ticaret antlaşmaları ve kapitülasyonlardan dolayı ekonomisini Batı rekabetinden koruyamıyordu. Ayrıca bu antlaşmalarla yabancılara birtakım imtiyazlar da verilmişti. Böylece Osmanlı ülkesine, Batının ucuz ve kaliteli malları dolmaya ; yabancılar ticaret ve sanayie hâkim olmağa başladılar. Bu faktörlerin zaten zayıf durumda olan Osmanlı müteşebbis sınıfını daha da zayıflattığını söylemek mümkündür. Osmanlı devletinin niçin sanayi devrimini gerçekleştiremediği ise araştırılması gereken önemli bir konudur.

Loncalar fiyat, kalite, işçi sayısı ve dükkan açma konusunda birtakım katı kurallara sahipti. Bu lonca kuralları ve Osmanlının " fert- toplum dengesi"ne dayalı felsefesi Müslümanları pasif hale getirdi, sanayi ve ticarete ilgi göstermemelerine sebep oldu. Bunun da, sermayenin kazanılma ve kullanılma tarzına etki ederek sermaye birikimini dolayısıyla müteşebbis sınıfın gelişimini engellediği söylenebilir.

Ancak XIX. yüzyılın sonuna doğru müteşebbis sınıfa sahip olmamanın zararları iyice anlaşıldı. Bu gerçek bazı şeylerin değişmesini sağladı. Önce iktisat zihniyeti değişti. Artık ticarete, kâra, sermayeye olumlu gözle bakılıyordu. Kişiler bunlara karşı özendiriliyordu. Bu zihniyet değişiminin doğal bir sonucu olarak maddî birtakım şeyler yapıldı. Teşvik kanunu ile müteşebbislere birtakım imtiyazlar ve muafiyetler sağlandı. Özellikle I. Dünya Savaşı sırasında ekonomi gümrüklerle korunuyordu. Yabancılara verilmiş eski imtiyazlar kaldırılıyor, millî bankaların kurulması teşvik ediliyordu. Netice itibarıyla bu politikanın semeresini verdiğini ve ülkede müteşebbis bir sınıf doğmuş olduğunu söylemek mümkündür.

Osmanlının Tanzimat dönemi tecrübesi ve diğer ülkelerdeki gelişmeler göstermiştir ki, bir ülke için müteşebbis sınıf gereklidir. Zira ülkenin refahı

açısından müteşebbis sınıf önemlidir. Aynı zamanda toplumun sahip olduğu kaynakların (insan, toprak, sermaye) biraraya getirilerek değerlendirilmesi ve bu şekilde toplum ihtiyaçlarının giderilmesi bakımından da gereklidir. Ayrıca toplumların güçlülüğünü belirleyen en önemli faktör, belki de o toplumların ekonomisidir. Ekonomilere dinamizm kazandıran ise müteşebbislerdir. Nitekim günümüzde müteşebbis sınıfı gelişmiş olan toplumların iktisadî yönden lider durumunda olduklarını ve daha üst düzeyde refahı yakaladıklarını, dünya siyasetinde ise söz sahibi bulduklarını görüyoruz. Bu bakımdan, toplumların iktisadî istikbâli açısından müteşebbis sınıfın hayatî bir öneme sahip olduğu söylenebilir. Fakat müteşebbis sınıf kendiliğinden meydana gelmez. Müteşebbis sınıfın doğup gelişebilmesi için manevî ve maddî ortamın müsait olması gereklidir. Toplumdaki iktisat zihniyeti kâr ve sermaye birikiminin destekleyicisi olmalıdır. Bu gerekli bir unsurdur fakat yeterli değildir. Bunun böyle olduğunu Osmanlı örneğinde görebiliriz. Aynı zamanda bu müspet iktisat zihniyetinin bir tezahürü olarak bazı şeyler yapılmalıdır. Meselâ birtakım teşvikler verilmeli, altyapı hazırlanmalı ve icabında gümrük duvarlarıyla ekonomi korunmalıdır. İşte, müteşebbis sınıfın gelişmesini sağlamak için bu iki unsur mutlaka biraraya getirilmelidir.

İKİNCİ KESİM

CUMHURİYET DÖNEMİ (1923-1932)

Bu dönemde de millî ekonomi oluşturma ve " müteşebbis sınıf yaratma " çabaları devam etmiş ve iktisadî sorunlar öncelikle ele alınmıştır.

Bu kesimde önce Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan miras - konunun daha iyi anlaşılabilmesi için - belirtilecek, daha sonra da dönemin iktisadî politikasını etkileyen I. Türkiye İktisat Kongresi'nden ve müteşebbis sınıf oluşturmağa yönelik tedbirlerle diğer faktörlerden bahsedilecektir. Nihayet bu dönemin yukarıdaki amaç doğrultusunda (mevcut istatistikî veriler çerçevesinde) bir değerlendirmesi yapılacaktır.

I. CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA İKTİSADİ MANZARA

Türkiye Cumhuriyeti çok zor şartlar altında kurulmuştu. Türk milleti XIX. yüzyıl boyunca sürekli savaşmış, bir cepheden diğereine koşmuştu. XX. yüzyıl başlarında da Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nda çarpışmıştı. Bu savaşlar savunma , varlığı devam ettirme savaşları idi. Osmanlı İmparatorluğu bu savaşların büyük çoğunluğunu mağlubiyetle bitirmiş ve ağır yaralar almıştı. Bu savaşlar ülkenin hem maddî kaynaklarına hem de insan kaynağına epey zarar vermiştir. Bunların neticesinde Müslüman-Türk unsur yorgun, bitkin; ülke ise harap ve perişan bir haldeydi. Yeni Türk devleti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ekonomisi tarıma dayalı, sanayii tamamen mahvolmuş, altyapı tesisleri çok fakir bir Anadolu devralmıştı. Halk eğitimsiz ve fakir idi. Gayrimüslimler tarım dışı sektörlerle hâkimdi.

Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte, gayrimüslimlerin yurdu terketmesiyle İstanbul dışındaki ticaret ve sanayi alanlarında büyük bir boşluk meydana gelmişti

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra devleti yeniden kurma çabaları arasında öncelikle ele alınan işlerden biri de, "iktisadî kalkınma" sorunu olmuştur. Atatürk "İktisadiyat demek herşey demektir. Yaşamak için, mesut olmak için, insan varlığı için ne lâzımsa bunların hepsi demektir", "İstiklâl-i tam için ... millî hâkimiyet iktisadî hâkimiyet ile sağlanmalıdır"¹⁹⁷ demek suretiyle iktisadın önemine işaret etmiştir. İktisadın millet hayatında ne kadar önemli olduğunun farkında idi. Nitekim Atatürk bunu " ... Bence bir milletin doğrudan doğruya hayatiyle, yükselmesiyle, düşkünlüğüyle alâkadar olan en mühim âmil, milletin iktisadiyatıdır... Türk tarihi tetkik olunursa birçok sebeplerin başında bütün yükselme ve çöküş sebebinin iktisat meselesinden başka şey olmadığı anlaşılır"¹⁹⁸ demek suretiyle ifade etmiştir.

İttihat ve Terakki hükümeti tarafından uygulanan ve "millî iktisat" adı verilen politika, yeni Türk devletinin yöneticileri tarafından da benimsenmişti. Devlet desteğiyle Türk müteşebbisler meydana getirme

¹⁹⁷ Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi...**, ss. 251-254.

¹⁹⁸ Fethi Naci, **100 Soruda Atatürk'ün Temel Görüşleri**, 2.b., İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1970, ss. 66-67.

yolundaki çalışmalar bu dönemde de devam etmiştir¹⁹⁹. Atatürk, özel teşebbüsün ülke ekonomisine faydalı olacağına inandığından özel teşebbüse taraftardı. Nitekim, İsmet İnönü kendisiyle yapılan röportajda, Atatürk'ün baştan beri özel teşebbüsü esas tuttuğunu ve ölünceye kadar bu prensibi uyguladığını belirtmiştir²⁰⁰. " ... Memleketimizde birçok milyonerlerin hattâ milyarderlerin yetişmesine çalışacağız..."²⁰¹ şeklindeki sözleri Atatürk'ün özel teşebbüs hakkındaki düşüncelerini açık şekilde göstermektedir. Atatürk'ün 1922 yılında Sovyet büyükelçisi ile yaptığı konuşma ilginçtir: " ... Benim amacım, ... Anadolu tacirine yardım etmek, zenginleşmesini sağlamaktır "²⁰². Atatürk bir başka konuşmasında da " ... Cumhuriyet hükümetinin; namuskâr, vatanperver, cumhuriyetperver iş erbabına daima yardımcı olacağına şüphe edilmemelidir "²⁰³ demiştir. Bu konuşmalar, Atatürk'ün uygulayacağı iktisadî politika hakkında bilgi vermektedir. Nitekim, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki iktisat politikası özel teşebbüse yönelik iktisadî kalkınmayı esas almıştı. Bu amaçla, müteşebbisleri teşvik edici birtakım politikalar uygulanmıştır.

II. BİRİNCİ TÜRKİYE İKTİSAT KONGRESİ VE İKTİSADİ POLİTİKAYA ETKİSİ

İktisadî gelişmenin devlet desteğiyle yaratılacak bir Türk müteşebbis sınıfına dayandırılacağı özellikle İzmir İktisat Kongresi'nde açıklığa kavuşmuştu. İktisat Kongresi başlıca iki amaçla toplanmıştı. Birincisi, tüccar, sanayici, çiftçi ve işçilerin sorunlarını ve isteklerini belirlemek; bu kesimlerin siyasî kadro ile bütünleşmesini sağlamak. İkincisi, yabancı sermaye çevrelerine ekonominin gelecekte alacağı biçimi açıklamak²⁰⁴.

1. Türkiye İktisat Kongresi 17 Şubat- 4 Mart 1923'de İzmir'de toplandı. Kongre'ye tüccar, sanayici, işçi ve çiftçi sınıflarının temsilcilerinden oluşan 1135 delege katıldı²⁰⁵.

199 Avcioğlu, a.g.e, s. 184.

200 Naci, a.g.e, s. 74.

201 A.g.e, s. 69.

202 S. I. Arslanov , **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları**, Çev. H. Ali Ediz, İstanbul: Burçak Yayınevi , 1967 , ss. 234-235.

203 Naci, a.g.e, s. 77.

204 Yakup Kepenek , **Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi**, Ankara: Verso Yay., 1990 , s. 33.

205 Gündüz Ökçün , " İzmir İktisat Kongresi " , **Cumhuriyet Dönemi Türkiye**

1923 Türkiye İktisat Kongresi'nde kabul edilen esaslar " Misak-ı İktisadî " ve " Çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi gruplarının iktisadî esasları " başlığı altında iki grupta toplanmıştır. Misak-ı İktisadî esasları iktisadî bir niteliğe sahip değildi. Bir temenni metni niteliğine sahipti. Bu metinde ilgi çekici bir madde yabancı sermaye ile ilgili olanıydı. Bu maddede Türk dinine, milliyetine düşman olmayan yabancı sermayeye karşı olunmadığı ve her türlü ilişkide fazla aracı istenmediği belirtiliyordu²⁰⁶. Bunu Tezel, Türk müteşebbislerinin gayri müslimlerin aradan çekilmesini istediği ve yabancı şirketler ile doğrudan iş yapma arzusu olarak yorumlamıştır²⁰⁷.

İkinci gruptaki kararları şu şekilde özetlemek mümkündür²⁰⁸:

- Bir ticaret bankası kurulması.
- İşletilmeyen madenlerin işler hale getirilmesi ve işletme hakkının Türklere verilmesi.
- Kendi limanlarımızda kendi bayrağımızdan başkasının ticaret yapmaması ve kabotaj hakkının Türklere verilmesi.
- Armatörlere sermaye temin edecek deniz ticaret bankalarının kurulması.
- Millî sanayiinin geliştirilmesi; ticaret, tarım ve sanayii geliştirecek bir gümrük politikasının uygulanması.
- İç sanayii dışa karşı koruyacak yeni bir gümrük tarifesinin düzenlenmesi.
- Ticaret ve sanayi odalarının yeniden tanzim edilmesi ve yaygınlaştırılması.
- Sinaî makine ve techizat ithalatından gümrük alınmaması.
- Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun sinaî gelişmeye yardımcı olacak şekilde yeniden düzenlemesi.
- Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun 25 yıl daha yürürlükte kalması.
- Türk sanayi şirketlerinde sermayenin en az % 75'nin Türklerin elinde olması.
- Devlet memurları ve askerlerin ihtiyaçlarının yerli üretimle

---

Ansiklopedisi, C. 4, İstanbul: İletişim Yay., 1983, s. 1062.

²⁰⁶ Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi** ..., ss. 387- 389.

²⁰⁷ Tezel, a.g.e, s. 132.

²⁰⁸ Ökçün, a.g.e, ss. 406- 429.

karşılanması.

-Yerli sanayi ürünlerinin ucuz taşınması.

-Şirketlere ilişkin kuralların günün şartlarına uygun hale getirilmesi, şirket kurmanın ve işletmenin kolaylaştırılması.

Kongrede kabul edilen kararlar ve bunların gerçekleşmesinden de anlaşılacağı üzere İzmir İktisat Kongresi, Cumhuriyet dönemi iktisat politikalarını önemli derecede etkilemiştir. Yerli sanayii ve ticareti geliştirmeyi amaçlayan, özel teşebbüse öncelik tanıyan ve onu koruyan, mülkiyet haklarına saygılı bir iktisadî düzeni kanunî çerçevesiyle ve kurumlarıyla oluşturmak Kongrenin üzerinde anlaştığı politika idi²⁰⁹. Kongre kararları özel teşebbüse dayalı, himayeci ve milliyetçi bir iktisat politikası öngörmekte ve devletin özel teşebbüsü korumasını, desteklemesini istemekteydi.

1920'lerdeki hükümet programlarının iktisadî bölümleri büyük ölçüde Kongre kararları esas alınarak hazırlandı. Bu dönemdeki belli başlı iktisadî politika uygulamaları da kongre kararları doğrultusunda idi. Aşar vergisinin kaldırılması, gayrimenkuller için özel mülkiyet hukukunun sağlanması, ticari kredi sağlamak için 1924'te İş Bankası'nın ve sanayi kredisi temin etmek için 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması, 1927 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun çıkartılması Kongre kararlarının uygulamaya konulması ile ilgili önemli örneklerdir²¹⁰.

III. ÖZEL TEŞEBBÜS YARATMA ÇABALARI

Bu dönemde, bir Türk müteşebbis sınıfı oluşturmak için büyük çabalar sarf edilmiştir. Bunda, Osmanlı döneminin acı tecrübelerinin büyük etkisi vardır. Çünkü, iktisadî bakımdan zayıflığın ve müteşebbis sınıfın çok cılız olmasının siyasî ve iktisadî zararları çok bariz şekilde görülmüştür. Bu bakımdan iktisadî meseleler birinci planda ele alınmış ve özel teşebbüse dayalı kalkınma yolu seçilmiştir. Yeni Türk devleti, bu amaçla müteşebbis sınıfın güçlendirilip geliştirilmesi için büyük fedakârlıklarda bulunmuş ve özel teşebbüsü özendirici çok yönlü teşvik tedbirleri almıştır.

²⁰⁹ Tevfik Çavdar , *Türkiye'de Liberalizm (1860- 1990)* , Ankara: İmge Kitabevi Yay., 1992, s. 203.

²¹⁰ Tezel, a.g.e, s. 133.

Burada önce, özel teşebbüsü geliştirmeye yönelik tedbirler üzerinde durulacak; daha sonra da bu tedbirlerin sonuçları incelenecektir.

A. ÖZEL TEŞEBBÜSÜ GELİŞTİRMEYE YÖNELİK TEDBİRLER

Türkiye Cumhuriyeti yöneticileri iktisadî kalkınmanın önemini farketmiş ve siyasî bağımsızlığın ancak iktisadî bağımsızlık ile mümkün olabileceğini görmüşlerdi. Bu bakımdan kendine yeterli millî ekonomi yaratmak istemişlerdi. Millî ekonomi ise Türk müteşebbislerine dayalı olacaktı. Çünkü yönetici kadro özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkenin Türk müteşebbisleri sayesinde kalkınabileceğine inanıyordu. Yönetici kadro aynı zamanda Türk müteşebbislerinin ekonomik güç açısından zayıf olduğunu ve himayeye muhtaç bulunduğunu da biliyordu. Bir " Türk müteşebbis sınıfı " yaratılması iktisadî kalkınmışlık ile özdeşleştirilmişti. Geçmiş yılların acı tecrübeleri ise bunların desteklenmesini bir mecburiyet haline getirmişti.

Nitekim yeni Türk devleti, Cumhuriyet'in başından beri özel sermaye birikimini ve bilhassa sanayi alanındaki özel birikimi uyararak amacıyla elverişli bir sosyal, siyasal ve iktisadî ortamı yaratmak ve birtakım doğrudan destekler sağlamak için müdahaleci bir iktisat politikası takip etti.

1920'li yıllarda kabul edilen birtakım Batı kaynaklı kanunlarla kapitalist mülkiyete dayalı bir hukuk sistemi gerçekleştirildi.1924 Anayasası'nda mülkiyet ve miras hakları en temel haklar olarak güvence altına alındı.

Türkiye'de sermaye birikiminin hızlandırılmasına yönelik uygun bir iktisadî - sosyal ortam yaratılması açısından bankacılığın geliştirilmesi büyük bir önem taşıyordu. Bu amaçla Atatürk'ün önderliğinde 1924 yılında İş Bankası kuruldu. İş Bankası'nın görevi müteşebbisleri desteklemek ve sanayi yatırımlarına kaynak oluşturmaktı²¹¹. Özel sanayii teşvik etmek amacıyla 1925 yılında Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu. Bankanın amacı özel sanayie kredi açmak, özel sanayiinin teknik bilgi ve tecrübe eksikliğini gidermek, fertlerin sermayelerini biriktirmelerine yardımcı olmak şeklinde

---

²¹¹ Çavdar, a.g.e, s. 207.

özetlenebilir. Banka, devlete ait olup kendisine devredilecek fabrikaları geçici olarak işletecek zamanla bunları anonim şirket haline getirecek ve hisselerini özel şahıslara satacaktı. Ayrıca özel sektör teşebbüslerine iştirak edecekti²¹².

Hükümetin 1920'lerdeki iktisadî politikasının esaslarından biri de ulaştırma altyapısının özellikle demiryolunun geliştirilmesi idi. Bundaki amaç bütünleştirilmiş bir iç pazar yaratmak ve ihraç kapasitesini arttırmaktı. Nitekim 1923- 1929 döneminde 1.000 km demiryolu ve 500 km karayolu yapılmıştır.

1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu yenisi çıkarılıncaya kadar yürürlükte tutuldu. 1924 yılında sanayi işletmelerinin kullandığı hammaddelerin ithalatına gümrük muafiyeti tanındı. 1925 yılında çıkarılan bir kanunla kamu kuruluşlarına ihtiyaçlarını yerli ürünlerle karşılama mecburiyeti getirildi²¹³.

Yine 1925 yılında, Türkiye'de şeker fabrikaları kuracak şirkete üretim tekeli ve çeşitli ayrıcalıklar tanınmıştır. Belli bir bölgede 25 yıl için şeker fabrikası kurma tekeli alan şirkete hükümet, hazine arazisinden bedava fabrika arsaları verecek, şeker üretimini 8 yıl üretim vergisinden muaf tutacak, devlet demiryolu ve deniz taşımacılığında özel indirimli tarifeler uygulayacaktı. Ayrıca devlet özel şeker fabrikalarının üretimini, ithal edilen şekerin maliyetine gümrük ve tüketim vergileri ile tekel resmi ilave edilmesiyle bulunacak fiyattan satın alacaktı. Böylece özel şirketlere yüksek kârlılık imkânları sağlanmış oluyordu²¹⁴.

1927 yılında yeni bir " Teşvik-i Sanayi Kanunu " çıkarıldı. Bu kanunun sanayi alanında faaliyet gösterecek kuruluşlara sağladığı kolaylıkları şu şekilde özetlemek mümkündür²¹⁵:

²¹² Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, **50 Yılda Türk Sanayii** , Sanayi ve Teknoloji Bak. Yay., Ankara: 1973 , s. 4.

²¹³ Tezel, a.g.e, s. 247.

²¹⁴ A.g.e, s. 248.

²¹⁵ Mehmet Görkey (Haz.), **Son Değişiklikleriyle Birlikte Teşvik-i Sanayi Kanunu**, İstanbul: İnkılâb Kitabevi , 1938 , ss. 6-8.

1. Sinaî kuruluşların ve müstemilatının kurulacağı belediye sınırları dışındaki 10 hektara kadar olan hazine arazileri bedava olarak; belediye sınırları içindeki devlete ait arazi, arsa ve binalar ise bedelleri 10 yılda ödenmek üzere Bakanlar Kurulu kararı ile özel şirketlere devredilecekti.

2. Sinaî kuruluşların binaları ve tesisleri ya da devlet hattı arasında özel telgraf veya telefon hatları kurmalarına vergi alınmadan müsaade edilecekti.

3. Sinaî kuruluşlar müsakkafât (üzeri damla örtülü olan yerler) vergisinden, arazi vergisinden, kazanç vergisinden, bu vergilerin özel idare ve belediyeye ait kısımlarından; maktu zam vergisinden; belediyelere ait inşaat , buhar kazanları, motorlar ve imbiklerin ruhsatiye resimlerinden muaf tutulacaktı.

4. Sinaî kuruluş kurulması amacıyla çıkartılan hisse senetleri ve tahviller damga resminden muafı.

5. Sinaî kuruluşların tesis, inşa ve tevsiinde kullanılan her türlü inşaat malzemesi; bu sinaî kuruluşlara ait olarak kurulacak nakliye, yükleme ve boşaltma ve itici güç üretim ve nakil tesisatı için gerekli tüm malzeme, güç araçları ile taşıtlar ve bunların yedek ve yenileme parçaları gümrük vergi ve resimlerinden muaf tutulacaktı.

6. Sinaî kuruluşlarla müstemilatının tesis, inşa ve tevsi için gerekli her türlü inşaat malzemesi, makine ve alet Türkiye içindeki demiryolu ve deniz yollarında %30 indirimle taşınacak; bu indirimden istifade ettirilemeyen kuruluşlara da aynı miktarda prim ödenecekti.

7. Sinaî kuruluşlara Ticaret Bakanlığı'nın teklifi ve Bakanlar Kurulu kararı ile yıllık imalât değerlerinin % 10'u kadar prim ödenebilecekti.

8. Sinaî kuruluşlara ihtiyaçları olan tuz, ispirto ve patlayıcı maddeler indirimli fiyatlarla verilecekti.

9. Devlet kuruluşları, belediyeler ve bunlara bağlı kuruluşlar ile imtiyazlı şirketler ithal malına oranla % 10 pahalı dahi olsa yerli ürünleri kullanmak mecburiyetinde idi.

15 yıl yürürlükte kalan bu kanun sermaye çevrelerinde sevinçle karşılandı. Çünkü bu kanunla sanayi alanındaki müteşebbislere büyük imkânlar sağlanmış ve sermaye birikimlerine yardımcı olunmuştur.

1. Müteşebbis Sınıfın Gelişimini Etkileyen Diğer Faktörler

Müteşebbis sınıfın gelişiminde savaşın bitmesinin de katkısı olmuştur. Çünkü cepheden dönen insanlar işlerinin, tezgâhlarının başına geçip çalışmaya başlamışlardır.

Nüfus mübadelesi sonucunda Rum ve Ermenilerin yurdu terk etmesiyle sanayi ve ticaret alanında büyük boşluklar meydana gelmiştir. Bu da Türkiye'deki müteşebbis sayısını azaltmıştır. Buna mukabil Türk müteşebbislerin artmasında önemli bir rol oynamıştır.

Müteşebbis sınıfın gelişimini sınırlayan belli başlı faktörler şunlardı²¹⁶:

- Yatırımlara malî kaynak sağlayacak kurumların bulunmaması.
- Millî gelirin çok düşük olması ve böylece yatırımları kârlı kılacak bir talep yapısının olmaması.
- Altyapının yetersizliği,
- Tecrübe ve bilgi eksikliği.
- 1929'a kadar gümrük himayesinin olmaması.
- Sermaye birikiminin zayıf olması²¹⁷.

Bu faktörlerin müteşebbis sınıfın gelişimini olumsuz yönde etkilediği söylenebilir. Çünkü bu faktörlerin varlığı teşebbüste bulunmak için gerekli olan unsurlardan kârı, sermayeyi, pazarı ortadan kaldırmakta ve riski artırmaktadır.

Lozan Antlaşması, Türkiye'nin bağımsız bir gümrük politikası uygulamasını ve yerli sanayii dış rekabetten korumasını önlemiştir. 1923 - 1929 döneminde ithal mallarının yerli sanayii üzerinde olumsuz etkileri olmuştur. Bir taraftan yeni firmalar kurulurken diğer taraftan da ithal mallarının rekabetine dayanamayan eski firmalar iflâs etmiştir.

1929 Dünya Buhranı da ekonomiyi olumsuz olarak etkilemiştir. Özellikle 1929'dan sonra dış ticaret hacmi küçülmüş, ihracat ve ithalat

²¹⁶ TOBB, **Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma**, Ankara: TOBB Yay., 1966, s. 29.

²¹⁷ Memduh Yaşa ve Diğ., **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923 - 1978**, İstanbul: Akbank Kültür Yay., 1980, s. 82.

değerleri azalmış ve dış ticaret hadleri Türkiye aleyhinde gelişmiştir. GSMH'da ise önemli düşüşler olmuştur. Türk lirası büyük ölçüde değer kaybetmiştir. Bu faktörler ise yatırım malları ithalatını güçleştirmiş ve böylece yatırım yapma imkânlarını iyice kısıtlamıştır. Bunlar da şirketleşme ve dolaylı şekilde müteşebbisler üzerinde olumsuz etkiler meydana getirmiştir denilebilir.

B. ÖZEL TEŞEBBÜSE YÖNELİK TEDBİRLERİN SONUÇLARI

Yönetici kadronun kapitalist kalkınma yolunu benimsemesi Türk nüfus için bir müteşebbis sınıf yaratılmasını gerektirmekteydi. Bunun için de bazı Türklerin zenginleştirilmesi gerekiyordu. Yönetici kadro içindeki birçok insan siyasî nüfuzunu kendilerini, yakınlarını ve iş ortaklarını zengin etmek amacıyla kullandı. Yeni zenginlerin yaratılmasında siyasî nüfuz kullanımını önemli bir rol oynadı²¹⁸.

Birçok hükümet ve meclis üyesi, üst düzeyde bürokrat ve yakınları iş hayatına atıldılar. Bunlar siyasî nüfuzları sayesinde yerli ve yabancı şirketlerin iş takipçiliğini, temsilciliğini yaptılar; hisse sahibi ve yönetim kurulu üyesi olarak faaliyet gösterdiler²¹⁹. Devlet ihaleleri de bazı kişilerin zenginleştirilmesinde önemli bir vasıtaydı. Kamu binalarının, yolların bilhassa demiryollarının yapımı sayesinde birçok insan zengin oldu, servetine servet kattı. Birçok Türk işadama, ihaleleri alan yabancı müteahhit firmalarına taşeronluk yaparak büyük bir sermaye biriktirdi²²⁰. Kişileri zengin etmenin bir diğer yolu da İş Bankası kredilerinin dağıtılmasıydı. Siyasî nüfuz kullanılarak İş Bankası vasıtasıyla zengin bir sınıf yaratıldı. Bankanın kurucularından birçoğu banka imkânları sayesinde iş hayatına atıldılar.

İş Bankası ile Sanayi ve Maadin bankası özel teşebbüslere kredi vermek ve hatta çoğuna iştirak etmek suretiyle sermaye birikimine önemli katkılarda bulundu. Devlet 1920'lerin sonunda 29 özel şirketin toplam sermayelerinin % 38'ni satın almıştı²²¹.

²¹⁸ Tezel, a.g.e, s. 203.

²¹⁹ A.g.e, s. 203.

²²⁰ Vehbi Koç, **Hayat Hikâyem**, 4. b., İstanbul: 1983, ss. 42-48.

²²¹ Tezel, a.g.e, s. 204.

Devlet, tekel ayrıcalığı vasıtasıyla da bazı kişileri zengin etti. İstanbul ve İzmir limanlarının işletilmesi, şeker ithali ve üretimi gibi konularda özel sermayeli şirketlere tekel hakkı verilerek büyük servetler biriktirilmesine imkân sağlandı²²².

Bahriye Vekili İhsan Bey'in " Yavuz - Havuz Davası" nda kendisini yargılayanlara " Bana neden soruyorsunuz ? Hepiniz, başta reisimiz olmak üzere , zenginleşmek lâzımdır, demokrasi zenginliğe dayanıyor demiyor muydunuz? Hepiniz aynı şekilde işlere girmediniz mi? " ²²³ diye çıkışması sözkonusu dönemi anlamamıza ışık tutan bir ifadedir.

Müteşebbis sınıf yaratma isteğinin ne ölçüde gerçekleştiğini belirleyebilmek için o dönemle ilgili pek de sağlıklı olmayan istatistiklere bakmak gereklidir. Bunun için 1915, 1921, 1927 ve 1932-1939 Sanayi İstatistiklerinden faydalanacağız. Fakat bu istatistiklerin muhtevasının birbirinden farklı olduğu unutulmamalıdır. Bununla birlikte istatistikleri mukayese etmek suretiyle o dönemin muhtemel sonucu hakkında bilgi edinmek mümkün olacaktır. Tablo 2'de 1920-1930 yılları arasında kurulan anonim şirketlerin kuruluş yıllarına göre dağılımı gösterilmiştir. Buna göre 1923-1930 döneminde kurulan anonim şirketlerin sayısında büyük bir artış vardır. Bu dönemde toplam 178 anonim şirket kurulmuştur. 1920 - 1922 arasındaki 3 yıllık sürede toplam 23 anonim şirket kurulurken 1929 - 1930 arasındaki 2 yıllık sürede toplam 26 anonim şirket kurulmuştur. 1929 Dünya Buhranı'nın olumsuz etkilerine rağmen anonim şirket sayısında bir artış vardır. 1923 -1928 arasında ise kurulan anonim şirket sayısı 152'dir.

---

²²² A.g.e, s. 204.

²²³ A.g.e, s. 204.

TABLO 2: 1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Anonim Şirketlerin Kuruluş Yıllarına Göre Dağılımı

	Yabancı Sermayeli	Yerli Sermayeli	
YIL	Türk A.Ş.'leri	Türk A.Ş.'leri	Toplam A.Ş.'ler
1920	4	12	16
1921	2	3	5
1922	1	1	2
1923	4	3	7
1924	10	17	27
1925	12	28	40
1926	9	28	37
1927	2	12	14
1928	13	14	27
1929	5	11	16
1930	4	6	10
TOPLAM	66	135	201

KAYNAK : A. Gündüz Ökçün, **1920 -1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, Ankara: A.Ü. SBE Yay., 1971, s. 127.

Türkiye'de bulunan sanayi işletmelerinin sayısı 1915, 1921 ve 1927 sanayi sayımlarından istifade edilerek çıkarılmış ve Tablo 3'te gösterilmiştir. Muhtevası birbirinden farklı olan bu sanayi sayımlarına göre, sanayi işletmesi sayısında büyük bir artış vardır. 1921 ve 1927 sayımlarındaki işletmeleri çeşitli sebeplerden dolayı büyük oranlarda azaltsak dahi, ortaya yine de büyük bir artış çıkmaktadır. Mukayesenin sağlıklı olması ve konunun daha iyi anlaşılması için 1927 sayımlarındaki " işçi sayısına göre kuruluşlar " tasnifine bakmak faydalı olacaktır. Bu tasnife göre 10'dan fazla işçisi olan işletme sayısı* 2060'dır. 1915 - 1927 arasında sanayi işletmesindeki artış 1492 ve artış oranı % 262.7'dir. Orta ve büyük ölçekli işletmeler için geçerli olan bu durumun diğer işletmeler için de geçerli olma ihtimali çok yüksektir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında (1932'ye kadar) devlet sanayi işletmesi kurmadığına²²⁴ göre bu büyük artış özel sanayi işletmelerinden kaynaklanmış olmalıdır.

* 1915 Sanayi Sayımı'na genellikle en az 10 işçi çalıştıran işletmeler dahil edilmiştir.
²²⁴ TOBB, a.g.e. s. 26.

TABLO 3 : Türkiye'de Bulunan Sanayi İşletmelerinin Sayısal Durumu

YILLAR	SANAYİ İŞLETMESİ
	SAYISI
1915	568
1921	33058
1927	65245

KAYNAK: Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara : T. İş Bankası Yay., 1970, s. 125; Şevket Süreyya, **Cihan İktisadiyatında Türkiye**, Ankara: 1931, ss. 60-61.

NOT: 1915 Sanayi Sayımı belli büyüklükteki işletmeleri kapsamakta olup İstanbul, İzmir, Bursa, Bandırma, Manisa, Uşak ve İzmit'te yapılmıştır. 1921 ve 1927 sayımları küçük ölçekli işletmeleri de ihtiva etmektedir. 1921 sayımına İstanbul, İzmir, Adana ve Bursa dahil değildir. 1927 sayımı ise Türkiye çapında yapılmıştır.

Sanayi işletmesi sayısındaki büyük artışı, "Teşvik-i Sanayi Kanunu"ndan faydalanan işletme sayısında da görebiliriz. Nitekim 1915 yılında, 1913 Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan faydalanan işletme sayısı 117 iken; 1932 yılında, 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan istifade eden işletme sayısı 1473'e yükselmiştir²²⁵. Yani teşvik kanunundan faydalanan işletme sayısı 11.6 kat artmıştır. Bu da, ilgili dönemde sanayi işletmesinin sayısal olarak büyük ilerlemeler kaydettiğini göstermektedir.

1915 ve 1932 yılı verilerini karşılaştırarak sağlıklı sonuca ulaşmak mümkün olmamakla birlikte o dönem için genel bilgi edinebiliriz. Tablo 4'e bakarak sözkonusu dönem içerisinde özel sanayi işletmelerinin büyük bir artış (%573.83) göstermiş olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu da, sözkonusu dönemin özel teşebbüsler için müsait bir ortam yarattığına işaret etmektedir.

²²⁵ Ökçün, **Osmanlı Sanayii...**, s. 18 ; DİE , **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, Ankara: DİE Yay., 1973, s. 166.

TABLO 4 : Türkiye'deki Özel Sanayi İşletmelerinin Sayısal Durumu

YILLAR	SANAYİ İŞLETMESİ	ÖZEL SANAYİ İŞLETMESİ
	SAYISI	SAYISI
1915	264	214
1932	1473	1442

KAYNAK : A.Gündüz Ökçün (Haz.), **Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri**, İstanbul: Hil Yay., 1984, s. 27 ; DİE, **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, Ankara: DİE Yay., 1973, s. 167.
NOT : 1932 sayımı 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan istifade eden işletmeleri ihtiva etmektedir.

1932 yılında, 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan faydalanan 1.473 işletmenin kuruluş tarihlerine göre dağılımı Tablo 5'te gösterilmiştir. Buna göre, 1923 - 1932 döneminde 1132 işletme kurulmuştur. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan faydalandıklarına göre bunların orta ve büyük ölçekli işletmeler olmaları gerekir. Tablodan 1923'ten sonra kurulan işletme sayısında büyük bir artış olduğu görülmektedir. Bu verilere dayanarak 1923 ve sonraki yıllarda müteşebbislerin istediği ortamın doğmuş olduğunu söylemek mümkündür.

TABLO 5 : Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan Faydalanan İşletmelerin Kuruluş Tarihlerine Göre Dağılımı

KURULUŞ YILI	İŞLETME SAYISI
1923' den önce	341
1923	34
1924	63
1925	101
1926	141
1927	140
1928	157
1929	118
1930	106
1931	140
1932	88
Bilinmeyen	44
TOPLAM	1473

KAYNAK : DİE, a.g.e, s. 166.

1923 - 1932 dönemindeki özel şirket sayısı ya da müteşebbis sayısı için kesin bir rakam vermek mümkün değildir. Dolayısıyla sözkonusu dönemdeki gelişmeyi ortaya çıkaracak sağlıklı bir mukayese yapılamamaktadır. Ancak yukarıdaki tablolardan dönemin eğilimini bilmek ve özel şirketlerin dolayısıyla müteşebbis sınıfın gelişimi hakkında kanaat sahibi olmak mümkündür. Sözkonusu tablolar 1923 -1932 döneminde özel şirketlerin büyük bir artış kaydettiğini göstermektedir. Bunlara dayanarak sözkonusu dönemdeki " müteşebbis sınıf yaratma " politikasının müteşebbis sınıfın gelişimini hızlandırdığını ve müteşebbis sınıfın gelişimine katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür. Çünkü önceki döneme nisbetle özel teşebbüs sayısında büyük bir artış kaydedilmiştir. Nitekim, Avcıoğlu da bu dönemde devlet desteği ile bir Türk müteşebbis sınıf yaratıldığını söylemektedir²²⁶. Gerçekten, kolay kazanç yolu olan ticaretin sanayie tercih edildiği gözönünde tutulursa müteşebbis sınıfın büyümesinin daha fazla olduğu ifade edilebilir.

Bilhassa, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun müteşebbisler üzerinde epey etkili söylenebilir. Çünkü 1932 - 1939 istatistiklerine göre ilgili kanundan faydalanan kuruluşların %41'i kiracıdır, binası bile yoktur. Bunlar kanundan faydalanmak amacıyla kurulmuştur²²⁷.

Bununla birlikte devlet desteği ile ortaya çıkmaya başlayan müteşebbis sınıfın davranış özelliklerinin bu gelişimi yavaşlattığı kanaatindeyiz. Bu özellikleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

- a. Sosyal prestije daha fazla önem verme ve akılcı hareket etmeme.
- b. Teknolojik gelişmeye ilgisiz kalma.
- c. Kurumsallaşmaya önem vermeme.
- d. Sermayesini normal kazanç yollarıyla büyütme konusunda isteksiz olma.

²²⁶ Avcıoğlu, a.g.e, s. 289.

²²⁷ Tunç Tayanç, **Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl**, (y.y), Milliyet Yay., 1973, ss. 75 - 76.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarındaki imkânsızlıkları ve yoklukları gözönünde bulundurarak ve özel işletme sayısındaki nisbî artışa bakarak, 1923 - 1932 dönemindeki " müteşebbis sınıf yaratma " politikasının özel teşebbüsün gelişimine olumlu yönde katkıda bulunduğu söylenebilir.

SONUÇ

Müteşebbisin ayrı bir üretim faktörü olarak kabul edilmesi ancak XIX. yüzyıl başlarında gerçekleşmiştir. Bunda üretim faaliyetinin ve üretim birimlerinin geçirdiği evrimin büyük rolü vardır. Bununla birlikte müteşebbis kavramı üzerinde iktisatçılar arasında tam bir fikir birliği sağlanamamıştır. Bu da, sözkonusu kavramın geniş kapsamlı olmasından kaynaklanmaktadır. Müteşebbisin, unsurlarından hareket edilerek tanımlanması daha uygun olabilir. Bu durumda müteşebbis; sermayedar olsun ya da olmasın teşebbüs kurma fikrini oluşturan ve bu amaç doğrultusunda diğer üretim faktörlerini birleştirip organize eden, kâr gayesi güden ve bunlarla ilgili riskleri üstlenen kişidir. Müteşebbis, sermayedardan farklıdır. Müteşebbisin mutlaka sermaye sahibi olması gerekmez. Zaten kurulacak teşebbüs için sermaye temin etmek müteşebbiste bulunması zorunlu olan unsurlardandır.

Schumpeter, müteşebbisî maddî büyümenin merkezi olan dinamik yaratıcı özelliğe sahip bir yenilikçi olarak görmüştür. Müteşebbisin ifa etmesi gereken fonksiyonlar, ekonominin gelişmesini sağlamakta ve ekonomiye dinamizm kazandırmaktadır. Schumpeter'e göre, müteşebbisler ekonomiyi durgunluktan kurtaran ve kalkınmanın zembereğini teşkil eden insanlardır. Nitekim az gelişmiş ülkelerde müteşebbis sınıfın olmadığı ya da yetersiz olduğu görülmektedir. Az gelişmiş ülkelerdeki müteşebbislerin önemli bir özelliği yenilikçi olmamalarıdır. Bu ülkeler Schumpeter'in deyişiyle "dinamik müteşebbis" lere sahip değildir.

Müteşebbisin zaman içinde kazandığı nitelikler altı grupta toplanmaktadır. Bunlar; uzun dönemli bekleyişlerde bulunmak ve belli bir belirsizliği göze almak, yeni teknikleri uygulamak, yeni bir mal üretmek, yeni pazarlar bulmak, yeni hammadde kaynakları bulmak ve yeni bir organizasyonu gerçekleştirmektir. İşte, müteşebbisin sahip olduğu bu nitelikler ekonomiye dinamizm kazandırmaktadır.

Kişinin psikolojisi, ahlâk, örf ve âdetler, sosyal felsefe ve sosyal düzen, teşebbüsün kârlılığı, ekonomik konjonktür gibi faktörler müteşebbisin kararlarını etkilemektedir. Bu faktörlerin müteşebbisleri teşvik edici yönde olması gerekir. Bunun için birtakım politikalarla teşebbüslerin kârlılığı

arttırılmalı, sosyal düzenin özel teşebbüse imkân veren yapıda olması sağlanmalı; toplum felsefesinin de özel teşebbüsü teşvik edici olması için sürekli ve yoğun bir kültür politikası takip edilmelidir.

Müteşebbisleri birtakım kıstaslara göre çeşitlerine ayırmak mümkündür. Müteşebbisler ifa ettikleri faaliyetlere göre öncü müteşebbisler - taklitçi müteşebbisler; sermayeye sahip olup olmamalarına göre sermayedar müteşebbisler - yönetici müteşebbisler; amaç açısından kâr amacı güden müteşebbisler - sosyal fayda amacı güden müteşebbisler olarak birtakım sınıflara ayrılmaktadır. Bize göre, bunlar içerisinde öncü müteşebbisler en önemlisidir. Çünkü öncü müteşebbisler yenilikleri iktisadî hayata uygulamaktadır.

İnsanların teşebbüs ruhu kazanmasında içinde buldukları ortamın büyük bir rolü vardır. Bunlardan biri de ailedir. Toplumun temeli olan aile, çocuğun kişilik yapısının oluşumunda ve zihni gelişiminde en önemli faktörlerden biridir. Burada aile yapısından ziyade ailede çocuğa yapılan telkinler, inisiyatif kullanabilme becerisinin kazandırılması ve yaratıcılık yeteneğinin geliştirilmesi çok önemlidir. Ailedeki eğitim çocuğun teşebbüs ruhunu geliştirecek nitelikte olmalıdır.

Teşebbüs ruhunun gelişimini etkileyen çok önemli bir faktör de dindir. Din gündelik hayatta mevcut olan dinî telkinleri vasıtasıyla iktisadî hayatı, iktisadî davranışı ve iktisadî ahlâkı etkilemektedir. Nitekim Weber'e göre, kapitalizmin ruhu Protestanlığın ruhudur ve telkinleri teşebbüs ruhunu canlandırmaktadır. Bize göre İslâmiyet de, fertleri ticarete ve üretim faaliyetlerine teşvik etmektedir. Çünkü İslâmiyette, sermayenin âtıl kalmaması öngörülmekte ve bu amacı sağlamaya yönelik hükümler bulunmaktadır. Fakat toplum tarafından çeşitli sebeplerle bu dinî hükümlerin yanlış anlaşılması sermayeye ve çalışmaya karşı olumsuz bir zihniyetin doğmasına sebebiyet vermiştir. Böyle bir zihniyet ise sermaye birikimine olumsuz katkıda bulunmuş ve teşebbüs ruhunu köreltici yönde faaliyet göstermiştir.

Müteşebbisi yaratan bir başka önemli ortam da kültürdür. Esasen iktisat zihniyeti ve dünyaya bakış tarzı kültürün bir parçasıdır. Ferdî kabiliyetin ve şahsî teşebbüs ruhunun gelişebilmesi toplum yapısıyla

yakından ilgilidir. Toplumun servet, çalışma ve meslekler hakkında sahip olduğu kültür kodları, özelliklerine göre fertlerin teşebbüs ruhu üzerinde olumlu ya da olumsuz etkilerde bulunmaktadır. Toplumun kültürü ticaret ve sanayi hakkında olumlu bir zihniyet oluşturmali; çeşitli iktisadî faaliyetlerde bulunmak için fertlerin şevk ve heyecan duymalarını sağlamalıdır.

Kapitülasyonlar ve ticaret antlaşmaları Türkiye'de müteşebbis sınıfın gelişimini önemli ölçüde ve olumsuz olarak etkilemiştir. Kapitülasyonlar ve ticaret antlaşmaları ile yabancı tüccarlara büyük imtiyazlar verilmiş ve bunlara süreklilik kazandırılmıştır. Bu antlaşmalar Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'nın açık pazarı haline getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun henüz sanayi devrimini gerçekleştirmediği düşünülürse, bu antlaşmaların iktisadî açıdan idam fermanı hükmünde olduğu kolaylıkla anlaşılır.

İngiliz sanayi devriminin yarattığı dış pazar ihtiyacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemini büyük ölçüde arttırmıştır. İngiltere elindeki siyasi ve askerî kozları kullanarak Osmanlı İmparatorluğu'nu açık pazar haline getirmiştir. Bunun neticesinde Avrupa'nın sanayi mallarına rağbet gittikçe artmış, sanayi devriminin ucuz ve kaliteli malları Osmanlı pazarlarını doldurmuştur. Batı çok daha düşük maliyetle üretim yapmanın sağladığı avantajla hammaddelere Osmanlı sanayicisinden daha fazla fiyat vermiş ve bunları toplayıp götürmüştür. Arz ve talep cephesindeki bu olumsuz gelişmeler Osmanlı sanayii ve müteşebbisi için çok kötü sonuçlar doğurmuştur. Bize göre, Batı'da ortaya çıkan sanayi devrimi ve kapitülasyonlar Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayiinin ve müteşebbis sınıfın gelişmesini önleyen en önemli sebebi teşkil etmiştir. Burada, Osmanlı'nın niçin Batı'dan önce ya da Batı ile birlikte sanayi devrimini gerçekleştiremediği araştırılması gereken önemli bir konudur.

Tarihî baharat ve ipek yolları üzerinde kurulmuş olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki canlı ticaret hayatı Amerika kıtasının keşfi ve Güney Afrika deniz yolunun bulunması ile sönmeye başlamıştır. Bu keşifler ticarî ilişkilerin ve ticaret yollarının yönünü değiştirmiştir. Dünya ticaret yollarının Akdeniz'den Atlantik kıyılarına kayması ile başlayan ve teşebbüs adına ne varsa hepsini Batı limanlarına yığan o öldürücü değişiklik, uzun dönemde Akdeniz ve Yakındoğu ile beraber Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini tayin etmiştir. Doğu ticaretinin gerilemesi büyük tüccar ve müteşebbislerin,

Yakındoğu'nun en fazla gelişmiş merkezlerinde bile asırdan asıra sönme ve silinmeye yüz tutmalarına sebep olmuştur.

Loncalar da, Osmanlı müteşebbis sınıfına iki şekilde tesir ederek gelişmemesine sebebiyet vermiştir. Birincisi, loncalar üyelerine statik, yeniliklere kapalı ve kanaatkâr bir zihniyet yerleştirmiştir. İkincisi, loncalar dükkan ve atölye sayısını sınırlamak, rekabeti engellemek, üretilen malları çok titiz kalite ve fiyat kontrollerine tâbi tutmak suretiyle teşebbüs fırsatlarını daraltmıştır.

Fakat XIX. yüzyıl sonlarına doğru müteşebbis sınıfın zayıf olmasının zararları görülmüş ve teşebbüs fırsatları genişletilerek Türkiye'de müteşebbis bir sınıf oluşturulmak istenmiştir. Aslında müteşebbis sınıf oluşturma düşüncesi Tanzimat'ın getirdiği eğilimlerden biridir. Bu düşünce doğrultusunda müteşebbis sınıfı güçlendirmeye yönelik bazı teşebbüslerde bulunulmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet dönemi, iktisadî uyanışın başladığı bir dönemdi. Bu dönemde millî ekonominin geliştirilmesi ile bir Türk müteşebbis sınıfın yaratılması özdeş olarak kabul edilmeye başlanmıştır. " Millî İktisat " adı verilen politikalarla Müslüman-Türk unsur müteşebbisliğe teşvik edilmiştir. 1913 Teşvik-i Sanayi Kanunu ile sanayicilere önemli imtiyazlar ve muafiyetler tanınmıştır. Bu dönemde uygulanan politikaların sonucu olumlu olmuştur. Zira geçmiş döneme kıyasla bu dönemde sanayi ve ticarete atılan Müslüman-Türk unsurunun sayısı artmıştır.

Sermaye birikiminin elde edilmesi ve kullanılmasının iktisadın dışında ve ötesinde olması müteşebbis sınıfın gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir. Toplum düzeninin ve o dönemde mevcut olan iktisat zihniyetinin, sermaye birikiminin elde edilmesinin ve kullanılmasının iktisadın dışında olmasına yol açtığını söylemek mümkündür.

Türkiye Cumhuriyeti'nin yöneticileri de "Millî İktisat" adı verilen politikaları benimsemişti. Devlet desteğiyle müteşebbis sınıf oluşturma yolundaki çalışmalar bu dönemde de devam etmiştir. Bu amaç doğrultusunda kapitalist mülkiyete dayalı bir hukuk sistemi gerçekleştirilmiştir. Müteşebbisleri desteklemek ve yatırımlarına kaynak sağlamak amacıyla bankacılığın geliştirilmesine büyük önem verilmiştir. Ulaştırma altyapısının geliştirilmesine çalışılmıştır. 1927 yılında yeni bir " Teşvik-i Sanayi Kanunu "

çıkarılmış ve sanayi alanındaki kuruluşlara birtakım kolaylıklar sağlanmıştır.

Cumhuriyet döneminde birtakım olumsuz faktörlere rağmen önceki döneme nispetle özel teşebbüs sayısında büyük bir artış sağlanmıştır. Buna dayanarak bu dönemdeki "müteşebbis sınıf yaratma" politikasının müteşebbis sınıfın gelişmesine olumlu katkılarda bulunduğu söylenebilir.

Sonuç olarak müteşebbis sınıfın doğup gelişebilmesi için manevî ve maddî ortamın elverişli olması gerekir. Toplumdaki iktisat zihniyeti kâr ve sermaye birikiminin destekleyicisi olmalıdır. Ayrıca toplum kendi çalışmalarıyla yaşamak ve yükselebilmek, kendine güvenmek, yaratıcı olmak, yeniliklere açık bulunmak, risk yüklenebilmek, başarı peşinde koşmak, zorluklardan yılmamak gibi özellikleri kişilere kazandırabilmelidir. Yani, halk deyimiyle "ekmeğini taştan çıkartan" insan tipi yaratabilmelidir. Bunun için de eğitim ve kültür politikaları bu amaca yönelik olarak düzenlenmeli; kararlı bir şekilde ve asla taviz vermeden uygulanmalıdır. Bunun yanısıra bu müspet iktisat zihniyetinin tezahürü olarak bazı şeyler yapılmalıdır. Meselâ, gerektiğinde ekonomi himaye edilmeli, müteşebbislere birtakım teşvikler sağlanmalı, altyapı tamamlanmalı, pazar sorunları çözümlenmeli ve yatırımların finansman sorunu halledilmelidir.

Müteşebbis sınıf oluşturma çabaları 1930'lu yıllardan sonra da artarak devam etmiştir. Türkiye'de müteşebbis sınıfın gelişimi üzerinde çok sınırlı araştırma yapılmıştır. Bu alanlarda büyük bir boşluk olduğu söylenebilir. Bu konularda araştırma yapmaya ve konuyla ilgili verileri gün ışığına çıkarmaya ihtiyaç vardır.

BİBLİYOGRAFYA

I. KİTAPLAR

- AKDAĞ, Mustafa. **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi**. C.II. İstanbul: 1979.
- ALACAKLIOĞLU, A. Suha. **Cumhuriyetimizin 50 Yıllık Ekonomik Kalkınmasında Özel Teşebbüsün Yeri ve Önemi**. İstanbul: İTO Yay., 1974.
- ALEXANDER, R.J. **İktisadî Kalkınmanın Esasları**. Çev. Arif T. Payaslıoğlu. Ankara: Türkiye Millî Gençlik Teşkilâtı Yay., 1964.
- ARALOV, S.I. **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları**. Çev. H. Ali Ediz. İstanbul: Burçak Yayınevi, 1967.
- AVCIOĞLU, Doğan. **Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)**. C.I. 4.b. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1969.
- BABAN, H. Şükrü. **İktisat İlminin Umumi Prensipleri**. İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yay., 1957.
- BAILEY, Frank E. **British Policy and the Turkish Reform Movement**. New York: Howard Fertig, 1970.
- BALAMİR, Nefise. **Kırsal Türkiye'de Eğitim ve Toplum Yapısı**. Ankara: ODTÜ Yay., 1981.
- BALOĞLU, Burhan. " Türkiye'de Teşebbüs Faktörü ve Müteşebbisler", Basılmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987.
- BARKAN, Ö. Lütfi. " İktisat Tarihi Ders Notları", İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yay., 1962.

BERKES, Niyazi. **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi (Osmanlı Devletinin Ekonomik Çöküşü)**. C.2. 2.b. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1975.

BİLGİSEVEN, Amiran Kurtkan. **Din Sosyolojisi**. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1985.

_____. **Eğitim Sosyolojisi (Kavramlar-Teoriler-Eğitim Yolu ile Kalkınmanın Esasları)**, İstanbul: TDAV Yay., 1987.

_____. **Genel Sosyoloji**. 4.b. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1986.

_____. **Maliye Sosyolojisi**. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1984.

BİRDAL, İker. "Türkiye'de Özel Müteşebbislerin Yatırım Kararları Oluşturması ve Fizibilite Raporları", Basılmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1981.

BOULDING, Kenneth E. **İktisadî Tahlil (Fiyat Teorisi)**. Çev. Osman Okyar. İstanbul: 1957.

BUMİN, Birol. **Örgüt Geliştirme**. Ankara: İTİA Yay., 1979.

CELKAN, H. Yıldırım. **Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi**. İstanbul: MEGSB Yay., 1989.

CERRAHOĞLU, A. **Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı**. İstanbul: May Yay., 1975.

CLOUGH, Shepard B. and Charles W. Cole. **Economic History of Europe**. Third Edition. Boston: D. C. Heath and Company, 1952.

ÇAVDAR, Tefik. **Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)**. Ankara: İmge Kitabevi Yay., 1992.

DİE. **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**. Ankara: DİE Yay., 1973.

- DİLBİR, Mustafa. **Türk Özel Kesim Endüstrisinde Yönetmel Davranış**. İstanbul: B.Ü. Yay., 1981.
- DİNLER, Zeynel. **Mikroekonomi**. 7.b. İstanbul: U.Ü. Güçlendirme Vakfı Yay., 1990.
- DÖNMEZER, Sulhi. **Sosyoloji**. 10.b. İstanbul: Beta Yay., 1990.
- ELDEM, Vedat. **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**. Ankara: T. İş Bankası Yay., 1970.
- EMRE, Ahmet Cevat. **İki Neslin Tarihi (Mustafa Kemal Neler Yaptı)**. İstanbul: 1960.
- ERKAL, Mustafa. **İktisadi Kalkınmanın Kültürel Temelleri**. 2.b. İstanbul: 1991.
- _____. **Sosyal Meselelerimiz ve Sosyal Değişme**. Ankara: Mayıs Yay., 1984.
- ERÖZ, Mehmet. **İktisat Sosyolojisine Başlangıç**. 3.b. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1982.
- FINDIKOĞLU, Z. Fahri. **Kooperasyon Sosyolojisi**. İstanbul: İ.Ü. İktisat Fak. Yay., 1967.
- GALANTI, Avram. **Ankara Tarihi**. İstanbul: 1950.
- GÖKALP, Ziya. **Türkçülüğün Esasları**. Haz. Mehmet Kaplan. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay., 1976.
- GÜÇER, Lütfi. "İktisat Tarihi Ders Notları", İstanbul: 1976.
- GÜRATA, Mithat. **Unutulan Adetlerimiz ve Loncalar**. Ankara: 1975.
- HAGEN, Everett E. **The Economics of Development**. Illinois: Richard D. Irwin Inc., 1975.

HARBISON, Frederick and Charles A. Myers. **Education, Manpower, and Economic Growth**. London: McGraw-Hill Book Company, 1964.

ISSAWI, Charles (Ed.). **The Economic History of the Middle East 1800 - 1914**. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1966.

INALCIK, Halil. **The Ottoman Empire The Classical Age 1300 - 1600**. Translated by N. Itzkowitz and C. Immer. London: The Trinity Press, 1973.

İŞGÜDEN, Tamer. **Makro İktisat**. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 1982.

KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem. **İnsan ve İnsanlar**. İstanbul: 1977.

KARACAN, Nuri. " Marjinalistlerden Günümüze İktisadî Düşünce Tarihi Ders Notları ". İstanbul: 1982.

KEPENEK, Yakup. **Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi**. Ankara: Verso Yay., 1990.

KILIÇBAY, Ahmet. **İktisat Teorisi**. İstanbul: 1964.

KOÇ, Vehbi. **Hayat Hikâyem**. 4.b. İstanbul: 1983.

KOZAK, Erol. **İbn Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat**. İstanbul: Pınar Yay., 1984.

KURDAKUL, Necdet. **Osmanlı Devletinde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar**. İstanbul: Döler Neşriyat, 1981.

KÜÇÜKÖMER, İdris. **Düzenin Yabancılaşması- Batılılaşma**. İstanbul: 1989.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. **Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasabetleri II (1838 -1850)**. İstanbul: 1976.

MARDİN, Şerif. **İdeoloji**. İstanbul: İletişim Yay., 1992.

_____. **Siyasal ve Sosyal Bilimler (Makaleler 2)**. İstanbul: İletişim Yay., 1992.

MARGERISON, Charles. **Nasıl Bir Yöneticisiniz?** İstanbul: İlgı Yay., 1985.

MEIER, Gerald M. **Leading Issues In Economics Development**. Third Edition. New York: Oxford University Press, 1976.

NACİ, Fethi. **100 Soruda Atatürk'ün Temel Görüşleri**. 2.b. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1970.

ÖKÇÜN, Gündüz (Haz.). **Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri**. İstanbul: Hil Yay., 1984.

_____. (Der.). **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir (Haberler, Belgeler, Yorumlar)**. Ankara: A.Ü. SBF Yay., 1968.

_____. **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**. Ankara: A.Ü. SBF Yay., 1971.

ÖNSOY, Rifat. **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**. Ankara: T. İş Bankası Yay., 1988.

ÖZGÜVEN, Ali. **İktisadî Büyüme İktisadî Kalkınma Sosyal Kalkınma Planlama ve Japon Kalkınması**. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1988.

_____. **İktisadî Düşünceler-Doktrinler ve Teoriler**. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1984.

PAMUK, Şevket. **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1988.

PAYASLIOĞLU, Arif. **Türkiye'de Özel Sanayi Alanındaki Müteşebbisler ve Teşebbüsler**. (y.y): Türk İktisadî Gelişmesi Araştırma Projesi. (t.y).

- PEKİN, Tevfik. **Ekonomiye Giriş**. İzmir: 1987.
- PRENS Sabahaddin. **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?** İstanbul: 1950.
- PREYER, Hans. **İçtimai Nazariyeler Tarihi**. Çev. Tahir Çağatay. 3.b. Ankara: A.Ü. DTCF Yay., 1977.
- RAHMAN, F. **İslâmiyet ve İktisadî Adalet Meselesi**. Çev. Y. Ziya Kavakçı. Erzurum: 1976.
- SAİD Halim Paşa. **Buhranlarımız ve Son Eserleri**. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ. İstanbul: İz Yay., 1991.
- SAMPSON, Roy J. and Thomas W. Calmus. **Economic Concepts Applications Analysis**. Boston: Houghton Mifflin Company, 1974.
- SANAYİ VE TEKNOLOJİ BAKANLIĞI. **50 Yılda Türk Sanayii**. Ankara: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Yay., 1973.
- SAVAŞ, Vural. **Kalkınma Ekonomisi**. 4.b. İstanbul: Beta Yay., 1986.
- SAYIN, Önal. **İnsan Faktörünün Sosyal ve Ekonomik Gelişmelerdeki Yeri ve Önemi**. İzmir: Ege Ün. Edebiyat Fakültesi Yay., 1983.
- SCHUMPETER, Joseph A. **Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi. C.I. (Kapitalizm)**. Çev. Tunay Akoğlu. 2.b. İstanbul: Varlık Yayınevi, 1968.
- SEVİNÇ, Necdet. **Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni**. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1985.
- SORAL, Erdoğan. **Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri**. Ankara: Ankara İTİA Yay., 1974.
- SOROKİN, P. A. **Çağdaş Sosyoloji Teorileri**. Çev. M. M. Raşit Öymen. Ankara: 1974.

- SPENCER, Milton H. **Contemporary Microeconomics**. New York: Worth Publishers Inc., 1977.
- SÜREYYA, Şevket. **Cihan İktisadiyatında Türkiye**. Ankara: 1931.
- TABAKOĞLU, Ahmet. **Türk İktisat Tarihi**. İstanbul: Dergâh Yay., 1986.
- TAYANÇ, Tunç. **Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl**. (y.y.): Milliyet Yay., 1973.
- TENKER, Lütfullah. **İşletme İktisadı**. C.II. Ankara: Ankara İTİA Yay., 1969.
- TEZEL, Yahya S. **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**. 2.b. Ankara: Yurt Yay., 1986.
- TOBB. **Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma**. Ankara: TOBB Yay., 1966.
- TOPRAK, Zafer. **Türkiye'de " Millî İktisat" (1908-1918)**. Ankara: Yurt Yay., 1982.
- TÜRKAY, Orhan. **Mikroiktisat Teorisi**. C.I. Ankara: Savaş Yay., 1986.
- TÜRKDOĞAN, Orhan. **Sanayi Sosyolojisi Türkiye'nin Sanayileşmesi (Dün- Bugün- Yarın)**. Ankara: Töre Devlet Yay., 1981.
- _____. **Max Weber (Günümüzde ve Türkiye'de Weber'ci Görüşler)**. İstanbul: TDAV Yay., 1985.
- TÜSİAD. **Türkiye'de Girişimcilikle İlgili Sorunlar ve Çözümler**. İstanbul: 1987.
- TÜTENGİL, Cavit Orhan. **Az Gelişmenin Sosyolojisi**. İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yay., 1970.
- UBICINI, M. A. **Türkiye 1850**. C.2. Çev. Cemal Karaağaçlı. (y.y): Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, (t.y).

ÜLGENER, Sabri F. **Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti**. Ankara: Mayaş Yay., 1984.

_____. **İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası**. 2.b. İstanbul: Der Yay., 1981.

_____. **Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler**. 1.b. Ankara: Mayaş Yay., 1983.

_____. **Zihniyet ve Din (İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Anlayışı)**. İstanbul: Der Yay., 1981.

YALÇIN, Aydın. **İktisadî Doktrinler ve Siyasî Sistemler Tarihi**. Ankara: Ekonomik ve Sosyal Yay., 1976.

_____. **Türkiye İktisat Tarihi (Osmanlı İktisadında Büyüme ve Gerileme Süreci)**. Ankara: 1979.

YAŞA, Memduh ve Diğ. **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978**. İstanbul: Akbank Kültür Yay., 1980.

YENİÇERİ, C. **İslâm İktisadının Esasları**. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1980.

YILDIZ, H. Dursun (Haz.). **150. Yılında Tanzimat**. Ankara: TTK Yay., 1992.

WEBER, Max. **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**. Çev. Zeynep Aruoba. İstanbul: Hil Yay., 1985.

II. MAKALELER VE ORTAK ÇALIŞMALAR

AKDAĞ, Mustafa. "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", **Bellekten**. C. XIII, Sayı: 51, Temmuz 1949, ss. 497 - 571.

- BARKAN, Ö. Lütfi. " Osmanlı İmparatorluğunda Esnaf Cemiyetleri ", **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mec.** C.41, No.1-4, Eylül 1982-Ekim 1983,ss.39-46.
- BAYKARA, Tuncer. " XIX. Yüzyılda Anadolu'nun İktisaden Çöküşü ve Bugüne Etkileri", **BTTD.** Sayı: 25, 1969, ss. 64 - 70.
- BAYRAKTAR, Kadir. " Müteşebbis (Girişimci) Kimdir? Karakter Özellikleri Nedir? ", **Türkiye İktisat Gazetesi.** 4.9.1980.
- BERKES, Niyazi. " Az Gelişmişliğin Tarihsel Nedenleri VII- Batı Sömürgeciliği Hangi Reformları Getirdi? ", **Yön.** Sayı: 188, 4 Kasım 1966.
- BOZDAĞ, İsmet. " Tanzimat ve Mustafa Reşit Paşa ", **150. Yılında Tanzimat.** İstanbul: TDAV Yay., 1990, ss. 29 - 39.
- CANATAN, Yaşar. " Kapitülasyonlar Nedir? ", **Yeni Forum.** C. 12, Sayı: 264, Mayıs 1991, ss. 21 - 24.
- ÇIZAKÇA, Murat. " Kapitülasyonların Ekonomik Analizi ", **Akademi Bursa İTİA Dergisi.** C. 3, No. 2-3, Temmuz-Kasım 1974, ss. 319 - 341.
- ERCAN, Yavuz. " Osmanlılarda Ticaret ve Ticaret Tollarının Ekonomik ve Toplumsal Hayattaki Yeri ", **Silahlı Kuvvetler Dergisi.** C. 104, Sayı: 295, Ocak 1985, ss. 108 - 116.
- FINDIKOĞLU, Z. Fahri. " Şahsî Teşebbüs Meselesi ve Terbiye Davası ", **Yeni Bilgi Dergisi.** C. I, Sayı: 4, 1 Eylül 1947, ss. 16 - 18.
- _____ . " Tanzimatta İçtimai Hayat ", **Tanzimat I.** İstanbul: 1940, ss. 619 - 659.
- _____ . " Üç ' Homo ' Teorisi ve Kooperatifçiliğimiz ", **BTTD.** Sayı: 42, Mart 1972, ss. 19 - 22.
- GENCER, A. İhsan. " Tanzimat Fermanı'nın İlânı ve Tatbiki Meselesi" , **150. Yılında Tanzimat.** İstanbul: TDAV Yay., 1990, ss. 7- 20.

- GİZ, Adnan. " İslah-ı Sanayi Komisyonu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**.C.5,İstanbul:İletişim Yay.,1985, ss.1360-1362.
- GÖKÇE, Birsen. " Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme ", **Aile Yazıları 1**. Ankara: Aile Araştırma Kurumu Yay., 1990, ss. 205 - 224.
- GÜRSEL, Seyfettin. " 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması ", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**. C.3, İstanbul: İletişim Yay., 1985, ss. 688 - 690.
- HARBISON, Frederick. " Müteşebbis Organizasyonun Ekonomik Kalkınmadaki Rolü ", Çev. Ü. Çınar. **İktisadî Kalkınma (Seçme Yazılar)**. Der: M. Berk, F. Görün, S. İlkin. Ankara: ODTÜ Yay., 1966, ss. 425 - 439.
- KERR, C ve Diğ. " Sanayileşme ve Kültür ", **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mec.** C. 26, No. 1-4, Ekim 1966- Eylül 1967, ss. 99 - 115.
- KONGAR, Emre. " Türkiye'de Aile; Yapısı, Evrimi ve Bürokratik Örgütlerle İlişkisi ", **Aile Yazıları 2**. Ankara: Aile Araştırma Kurumu Yay., 1990, ss. 65 - 94.
- MANTRAN, Robert. " XVI ve XVII'nci Yüzyıllarda İstanbul'da Azınlıklar, Meslekler ve Yabancı Tüccarlar ", Çev. M. Ali Kılıçbay. **Tarih ve Toplum**. Sayı: 16, Nisan 1985, ss. 235 - 239.
- MARDİN, Şerif. " Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)",**Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**. C.3, İstanbul: İletişim Yay.,1985, ss. 618 - 634.
- OKAY, Orhan. " İktisatta Millî Düşünceye Doğru - İlk Görüşlerin 100. Yılı - ", **Türk Kültürü**. C.8, Sayı: 207/208, Ocak/Şubat 1980, ss. 72 - 95.
- OSKAY, Ünsal. " Çin Halk Cumhuriyetinin Kuruluşu " , **A.Ü. SBF Dergisi**. C. XXII, No. 4, Aralık 1967, ss. 293 - 371.
- ÖKÇÜN, Gündüz. " İzmir İktisat Kongresi ", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**. C.4, İstanbul: İletişim Yay., 1983, ss. 1061 - 1064.

_____. " Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913 ", **A.Ü. SBF Dergisi**.
C. XXX, No. 1-4, Mart - Aralık 1975, ss. 25 - 44.

ÖZDAĞ, Mustafa. " Tanzimatı Hazırlayan, Zaruri Kilan Şartlar Başarılı Olmasını,
Amacına Ulaşmasını Engelleyen Sebepler ", **Tanzimat'ın 150.**
Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu. Ankara: Millî Kütüphane
Yay., 1991, ss. 29- 60.

ÖZEL, Mustafa. " Buddenbrook ve Cevdet Bey Ailelerinde Teşebbüs Ruhu III",
Dergâh Dergisi. C.1, Sayı: 3, Mayıs 1990, ss. 10 - 11.

ÖZEN, Sevinç. "Sosyal Hareketlilikte Aile ve Eğitim İlişkileri", **Aile Yazıları 2**.
Ankara: Aile Araştırma Kurumu Yay., 1990, ss. 321 - 333.

ÖZGÜVEN, Ali. " Müteşebbisin Kalkınmadaki Rolü ", **Yeni İş Dünyası**. Sayı:
70, Ağustos 1985, ss. 5 - 6.

PAMUK, Şevket. " 150. Yılında Balta Limanı Ticaret Antlaşması ", **Tarih ve**
Toplum. C.10, Sayı: 60, Aralık 1988, ss. 38 - 41.

ROSEN, Bernard C. and R. D'Andrade. " The Psychosocial Origins of
Achievement Motivation ", **Sociometry**. Vol. 22, No. 3, September
1959, ss. 185 - 218.

SAHİLLİOĞLU, Halil. " Yabancı Gözüyle Türkler, Yahudiler, Ermeniler,Rumlar ",
BTTD. Sayı: 15, Aralık 1968, ss. 44 - 48.

SARC, Ö. Celal. " Tanzimat ve Sanayiimiz ", **Tanzimat I**. İstanbul: 1940, ss.
423 - 440.

SEYFİ, Ali Rıza. "İmparatorluk Devrinde Sanayileşme Komediisi",**Cumhuriyet**.
31 Temmuz 1939.

YÜCEKÖK, Ahmet. " Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmeleri ", **A.Ü. SBF Dergisi**. C. 23, Sayı:1, Mart 1968, ss. 381 - 425.

III. DİĞER KAYNAKLAR

Ak İktisat Ansiklopedisi. C. I. İstanbul: Ak Yay., 1973.

Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü. İstanbul: Dünya Yay., 1987.

Büyük Ekonomi Ansiklopedisi. (y.y): Sabah Gazetesi Yay., (t.y).

GÖRKEY, Mehmet (Haz.). **Son Değişiklikleriyle Birlikte Teşvik-i Sanayi Kanunu**. İstanbul: İnkılâb Kitabevi, 1938.

HANÇERLİOĞLU, Orhan. **Ekonomi Sözlüğü**. 6.b. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986.

International Encyclopedia of The Social Sciences. Vol. 5, 10, 13.

İslâm Ansiklopedisi. C. I.

Meydan Larousse. C 8.

The Encyclopedia Americana. Vol. 10.